

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Серія
«Видатні педагоги світу»
Випуск 8

САВА ХРИСТОФОРОВИЧ ЧАВДАРОВ
(до 120-річчя від дня народження)

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ
ПОКАЖЧИК

Київ 2012

УДК 016:929 Чавдаров

ББК 91.9:74

Ч-12

*Рекомендовано до друку вченою радою Державної науково-педагогічної
бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 12 від 26.07.2012 р.)*

Упорядники:

Пономаренко Л. О., завідувач відділу наукової бібліографії ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Пєєва С. П., науковий співробітник ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Айвазова Л. М., науковий співробітник ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Науковий консультант

Березівська Л. Д., д-р пед. наук, професор, учений секретар, головний науковий
співробітник Інституту педагогіки НАПН України

Науковий редактор

Рогова П. І., канд. іст. наук, старш. наук. співроб., заслужений працівник культури
України, директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Рецензенти:

Побірченко Н. С., д-р пед. наук, професор, чл.-кор. НАПН України, ректор
Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

Бондар Л. С., канд. пед. наук, старш. наук. співроб., провід. наук. співроб. Інституту
педагогіки НАПН України

Бібліографічний редактор

Пономаренко Л. О., завідувач відділу наукової бібліографії ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Літературний редактор

Білоцерківець І. П., молодший науковий співробітник ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Ч-12 Сава Христофорович Чавдаров : до 120-річчя від дня народж. : біобібліогр.
покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України
ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Пономаренко Л. О., Пєєва С. П.,
Айвазова Л. М. ; авт. вступ. ст.: Березівська Л. Д., Бондар Л. С. ; наук. консультант
Березівська Л. Д. ; наук. ред. Рогова П. І.]. – К. : Нілан-ЛТД, 2012. – 213 с. –
(Сер. «Видатні педагоги світу» ; вип. 8).

Восьмий випуск біобібліографічного покажчика у серії «Видатні педагоги світу» присвячено С. Х. Чавдарову, українському вченому, педагогу, дидакту, методисту початкової та середньої освіти, члену-кореспонденту АПН РРФСР, заслуженому діячу науки УРСР, учителю української та російської мов у школах Київщини, викладачу педагогіки, історії педагогіки, методики української та російської мов ВНЗ Києва, професору і завідувачу кафедри педагогіки Київського державного університету ім. Т. Шевченка, директору Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП), автору понад 200 наукових праць, у т. ч. досліджень з історії педагогічної думки в Україні, підручників із педагогіки, методичних посібників і підручників з української мови для початкової та середньої шкіл тощо.

У покажчику представлено бібліографію праць С. Х. Чавдарова, а також дослідження, присвячені життю і діяльності вченого, що вийшли на паперових та електронних носіях упродовж 1927–2012 рр. (усього 507 бібліографічних записів).

Покажчик адресовано вченим, аспірантам, докторантам, викладачам вищих навчальних закладів, студентам та всім, хто цікавиться науково-педагогічною спадщиною С. Х. Чавдарова.

Сава Христофорович Чавдаров
(1892–1962)

ЗМІСТ

Від упорядників.....	7
Березівська Л. Д., Бондар Л. С. Життєвий шлях і науково-педагогічна діяльність Сави Христофоровича Чавдарова (1892–1962).....	13
Основні дати життя та діяльності Сави Христофоровича Чавдарова	22
Розділ I. Твори С. Х. Чавдарова	24
1.1. Монографії. Збірники наукових праць (за редакцією С. Х. Чавдарова)	24
1.2. Підручники. Навчальні та навчально-методичні посібники	26
1.3. Інші окремо видані педагогічні праці	41
1.4. Статті, доповіді з наукових збірників та періодичних видань.....	44
Розділ II. Література про життя та діяльність С. Х. Чавдарова	58
2.1. Біографія С. Х. Чавдарова у періодичних виданнях, навчальних посібниках та інших виданнях	58
2.2. Дисертації та автореферати на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата педагогічних наук	69
2.3. Матеріали круглих столів.....	72
Розділ III. Розвиток педагогічних ідей С. Х. Чавдарова у вітчизняній педагогічній думці.....	73
3.1. Загальнопедагогічні ідеї С. Х. Чавдарова	73
3.2. Історико-педагогічний доробок С. Х. Чавдарова.....	74
3.3. Внесок С. Х. Чавдарова у розвиток методики навчання української мови у школі.....	78
3.4. С. Х. Чавдаров і вища педагогічна освіта	82
Розділ IV. Творча спадщина С. Х. Чавдарова в електронних ресурсах	83
Розділ V. Бібліографічні посібники	84
<i>Науково-допоміжний апарат.....</i>	<i>87</i>
Алфавітний покажчик назв праць С. Х. Чавдарова	87
Іменний покажчик.....	97
<i>Додатки</i>	
Додаток 1. Вибрані твори С. Х. Чавдарова	103
Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський.....	103

Освітній ідеал Тараса Григоровича Шевченка.....	136
Про роль сім'ї і матері у вихованні дітей	160
Проблема дитинства в працях І. Я. Франка.....	167
Додаток 2. Сучасні дослідження життя та науково-педагогічної діяльності	
С. Х. Чавдарова	186
Бакум З. До витоків вітчизняної методичної науки.....	186
Калениченко Н. Спогади про Саву Христофоровича Чавдарова	194
Палатна В. Загальнотеоретичні засади шкільної мовної освіти у педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова	196
Пироженко Л. С. Х. Чавдаров про наукову експертизу підручників	205
Скуратівський Л. Актуальні ідеї методики навчання української мови в педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова	206
Сухомлинська О. В. О. Сухомлинський та С. Х. Чавдаров: наукові та особисті стосунки	209
Додаток 3. З епістолярної спадщини С. Х. Чавдарова та В. О. Сухомлинського	211

Від упорядників

Важливим напрямом діяльності Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) є науково-інформаційне забезпечення інноваційного розвитку вітчизняної педагогічної науки, теорії і практики освіти, поширення передового досвіду у діяльності навчальних закладів держави, сприяння впровадженню наукових розробок у практику, підвищення професійного рівня педагогічних та науково-педагогічних кадрів, компетентності учнівської та студентської молоді. З цією метою у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського з 2001 р. започатковано підготовку інформаційних видань про життя і діяльність видатних педагогів світу й України в трьох серіях: «Видатні педагоги світу», «Академіки НАПН України» та «Ювіляри НАПН України». Біобібліографічні покажчики із серії «Видатні педагоги світу» розкривають педагогічну спадщину та творче використання ідей видатних педагогів України та зарубіжжя, які жили і творили в період від найдавніших часів до сьогодення. За час існування цієї серії вже вийшло друком сім видань, які висвітлюють життя і діяльність В. О. Сухомлинського (2001 і 2008 р.), Я. Корчака (2003 р.), А. С. Макаренка (2008 р.), К. Д. Ушинського (2010 р.), С. Ф. Русової (2011 р.) та М. І. Пирогова (2011 р.).

Восьмий випуск біобібліографічного покажчика у серії «Видатні педагоги світу» присвячено Саві Христофоровичу Чавдарову (1892–1962), українському вченому, педагогу, дидакту, методисту початкової та середньої освіти, члену-кореспонденту АПН РРФСР, заслуженому діячу науки УРСР, учителю української та російської мов у школах Київщини, викладачу педагогіки, історії педагогіки, методики української та російської мов ВНЗ Києва, професору і завідувачу кафедри педагогіки Київського університету, директору Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП), автору близько 200 наукових праць, у т. ч. досліджень з історії педагогічної думки в Україні, підручників із педагогіки, методичних посібників і підручників з української мови для початкової та середньої шкіл тощо. С. Х. Чавдаров –

дослідник педагогічних поглядів Г. С. Сковороди, К. Д. Ушинського, М. О. Добролюбова, О. М. Радіщева, І. Я. Франка, Н. К. Крупської, М. І. Калініна, А. С. Макаренка, Т. Г. Шевченка.

У серпні 2012 р. педагогічна громадськість України відзначала 120-річчя від дня народження видатного вченого і педагога.

З метою гідного вшанування пам'яті видатного вченого, талановитого педагога С. Х. Чавдарова, враховуючи потребу освітян у новому сучасному бібліографічному виданні, в якому б комплексно і системно було представлено спадщину та внесок ученого в розвиток педагогічної науки та освіти, колектив науковців Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського ініціював підготовку біобібліографічного покажчика. Його упорядкування здійснювалося в межах науково-дослідної роботи «Теоретичні та науково-практичні аспекти створення інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського» (наук. кер. П. І. Рогова, канд. іст. наук, старш. наук. співроб., засл. працівник культури України).

Метою біобібліографічного покажчика є якомога повне відображення педагогічних праць С. Х. Чавдарова та досліджень учених, літературних, громадських діячів, присвячених його життю і педагогічній діяльності.

Покажчик адресовано вченим, аспірантам, докторантам, викладачам вищих навчальних закладів, студентам та всім, хто цікавиться науково-педагогічною спадщиною С. Х. Чавдарова.

Біобібліографічний покажчик сприятиме розвитку історико-педагогічної науки шляхом розкриття багатогранної діяльності Сави Христофоровича Чавдарова.

У виданні відображено праці С. Х. Чавдарова, опубліковані впродовж 1927–1988 рр., а також дослідження, присвячені життю і діяльності вченого, що вийшли на паперових та електронних носіях упродовж 1940–2012 рр.

Перед розділами покажчика вміщено:

– фотознімок С. Х. Чавдарова;

– передмова «Від упорядників»;

– стаття **«Життєвий шлях і науково-педагогічна діяльність Сави Христофоровича Чавдарова (1892–1962)»** Л. Д. Березівської, доктора педагогічних наук, професора, ученого секретаря, головного наукового співробітника лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України, та Л. С. Бондар, кандидата педагогічних наук, старшого наукового співробітника, провідного наукового співробітника лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України. У статті розкрито життя та громадську, освітню, педагогічну діяльність С. Х. Чавдарова, зокрема проаналізовано внесок вченого у розробку актуальних педагогічних проблем, зокрема удосконалення методики викладання української мови, виховної роботи, обґрунтування системи дидактичних принципів, теоретичних основ узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду тощо;

– перелік основних дат життя і педагогічної діяльності С. Х. Чавдарова, складений за прямою хронологією.

Видання налічує **507** позицій – бібліографічні описи видань із 1927 до 2012 р. із суцільною нумерацією.

Показчик складається з п'яти розділів.

Розділ I «Твори С. Х. Чавдарова» містить бібліографічні описи праць ученого, видані впродовж 1927–1982 рр. включно. Їх згруповано і розміщено у хронологічному порядку, а в межах року – за абеткою назв. Розділ складається з чотирьох підрозділів: *1.1. Монографії. Збірники наукових праць (за редакцією С. Х. Чавдарова); 1.2. Підручники. Навчальні та навчально-методичні посібники; 1.3. Інші окремо видані педагогічні праці; 1.4. Статті, доповіді з наукових збірників та періодичних видань.*

Розділ II «Література про життя та діяльність С. Х. Чавдарова» відображає публікації науковців про життєвий і творчий шлях визначного педагога, які друкувалися впродовж 1940–2012 рр. Розділ складається з трьох підрозділів: *2.1. Біографія С. Х. Чавдарова у періодичних виданнях, навчальних посібниках та інших виданнях; 2.2. Дисертації та автореферати на здобуття*

наукових ступенів доктора та кандидата педагогічних наук; 2.3. Матеріали круглих столів. Бібліографічні записи згруповано та розміщено за прямою хронологією з виділенням років видання.

Розділ III «Розвиток педагогічних ідей С. Х. Чавдарова у вітчизняній педагогічній думці» охоплює публікації, у яких висвітлено науково-педагогічну та організаційно-методичну діяльність Сави Христофоровича Чавдарова щодо розроблення проблем дидактики, історії педагогіки, удосконалення методів навчання, методики викладання української мови в школах, організації виховної роботи в школі та сім'ї. Розділ складається із чотирьох підрозділів: 3.1. *Загальнопедагогічні ідеї С. Х. Чавдарова*; 3.2. *Історико-педагогічний доробок С. Х. Чавдарова*; 3.3. *Внесок С. Х. Чавдарова у розвиток методики навчання української мови у школі*; 3.4. *С. Х. Чавдаров і вища педагогічна освіта*.

Розділ IV «Творча спадщина С. Х. Чавдарова в електронних ресурсах» подає інформацію про С. Х. Чавдарова, наявну в мережі Інтернет. Матеріал згруповано за абеткою назв видань на електронних носіях. У розділі відображено найзмістовніші та безкоштовні для користувачів електронні ресурси.

Розділ V «Бібліографічні посібники» представляє відомості про основні бібліографічні видання, у яких міститься бібліографічна інформація про публікації С. Х. Чавдарова.

Показчик має суцільну нумерацію бібліографічних записів. У межах розділів документи розміщено у хронологічному порядку за зведеною українсько-російською абеткою.

Науково-допоміжний апарат біобібліографічного посібника:

- *алфавітний показчик назв праць С. Х. Чавдарова*;
- *іменний показчик*, в якому наведено прізвища співавторів, упорядників, редакторів, авторів рецензій та інших осіб, відомості про яких є в бібліографічних записах;
- *передмова «Від упорядників»*.

Основними принципами, якими керувалися упорядники при укладанні покажчика, є науковість, повнота, достовірність у поданні матеріалів.

Біобібліографічний покажчик має три додатки. *Додаток 1* «Вибрані твори С. Х. Чавдарова» містить повні тексти його праць, зокрема статті «Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський», яка друкувалася у шеститомному виданні творів К. Д. Ушинського (К., 1952–1955), «Про роль сім'ї і матері у вихованні дітей» із книги «Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка» (К., 1953); «Проблема дитинства в працях І. Я. Франка» з журналу «Радянська школа» за 1956 р. Зазначені тексти будуть корисними для дослідників історії педагогіки.

Додаток 2 «Сучасні дослідження життя та науково-педагогічної діяльності С. Х. Чавдарова» містить низку статей, зокрема «В. О. Сухомлинський та С. Х. Чавдаров: наукові та особисті стосунки» О. В. Сухомлинської, д-ра пед. наук, проф., академіка-секретаря Відділення загальної педагогіки і філософії освіти НАПН України, «До витоків вітчизняної методичної науки» З. П. Бакум, д-ра пед. наук, «Загальнотеоретичні засади шкільної мовної освіти у педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова» В. В. Палатної та ін.

До *додатку 3* «З епістолярної спадщини С. Х. Чавдарова та В. О. Сухомлинського» включено незакінчений лист В. О. Сухомлинського до Сави Христофоровича, який було оприлюднено лише у 1993 р., та вітальні листівки С. Х. Чавдарова до Василя Олександровича з нагоди свят. Ці листівки зберігаються у Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського (у структурному підрозділі – Фонд В. О. Сухомлинського).

Джерелами відбору документів слугували фонди Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших державних бібліотек України. Використано також прикнижкові та пристатейні

бібліографічні списки, джерела дисертаційних досліджень, Інтернет-ресурси тощо.

Бібліографічне описування та скорочення слів здійснено згідно з чинними державними стандартами України. Більшість публікацій, які увійшли до покажчика, було переглянуто *de visu*, непереглянуті позначено астериском (*).

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ САВИ ХРИСТОФОРОВИЧА ЧАВДАРОВА (1892–1962)

Сава Христофорович Чавдаров народився 9 серпня 1892 р. в с. Бешалма Бендерського повіту Бессарабської губернії (тепер Комратський район, Молдова) у сім'ї вчителя церковнопарафіяльної школи. Освіту здобував у початковій і середній школах. У 1913 р. вступив на слов'яно-російське відділення історико-філологічного факультету Київського університету. Закінчивши в 1917 р. університет з дипломом I ступеня, Сава Христофорович пішов працювати до Васильківської гімназії на Київщині вчителем російської і латинської мов. Протягом 13 років він викладав українську та російську мови, суспільствознавство в сільських школах на Київщині, читав лекції з політекономії в торгово-промисловій школі, педагогіку й методику викладання української та російської мов у педагогічних закладах Києва.

Як директор школи с. Копачів Обухівського району на Київщині С. Х. Чавдаров брав активну участь у громадсько-політичній роботі: обирався депутатом сільради, делегатом районного, а потім і окружного з'їздів Рад депутатів.

У перші роки радянської влади С. Х. Чавдаров відстоював створення нової єдиної трудової школи, працював інспектором сільських шкіл Київського окружного відділу народної освіти (1926–1929). З того часу він розпочинає активну організаційно-методичну діяльність, глибоко вивчає потреби сільської школи, аналізує складний шлях становлення і розвитку нової системи освіти в Україні. Тоді ж Сава Христофорович робить перші кроки в науці: виступає перед учителями і працівниками освіти з доповідями, пише статті («Боротьба за навчальний рік на селі», 1927; «Громадська праця учнів II концерну сільської семирічки як обов'язковий практикум», 1929). У цих статтях він розповідає про перетворення та успіхи народної освіти в Україні в перше десятиріччя радянської влади. З 1928 р. С. Х. Чавдаров стає науковим співробітником Київської обласної дослідно-педагогічної станції і певний час виконує

обов'язки її директора; водночас продовжує працювати заступником окружного інспектора народної освіти з методичної частини.

У 1929 р. С. Х. Чавдаров почав викладати у вищих навчальних закладах педагогіку, історію педагогіки, методику російської та української мов, проводив велику науково-дослідну роботу; працював також старшим викладачем методики мови і педагогіки на факультеті соціального виховання Київського інституту народної освіти (КІНО). Після реорганізації цього інституту (1930) Сава Христофорович обійняв посаду заступника директора Інституту соціального виховання.

У своїй науковій роботі молодий дослідник приділяв велику увагу зміцненню зв'язків сільської школи з громадсько-політичним життям села, питанням української мови та методики її викладання, писав статті, які друкувалися в журналі «Шлях освіти».

З 1932 р. С. Х. Чавдаров – професор Інституту соціального виховання, а після його перетворення на Педагогічний інститут (1934) викладав теорію та історію педагогіки. Одночасно проводив наукову роботу в Київській філії Українського науково-дослідного інституту педагогіки, досліджував проблеми радянської дидактики, удосконалення методів навчання (статті «Політехнічна школа Київщини в боротьбі за виконання постанов партії про школу», 1933; «Про методи наукової роботи над підручником», 1933). У 1932–1938 рр. С. Х. Чавдаров завідував відділом мови і літератури, а з 1938 р. й до початку війни – відділом педагогіки та виконував обов'язки заступника директора з наукової роботи в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, який переїхав до Києва.

Учений багато працював над удосконаленням методики викладання української мови в школах, розробив загальні питання цієї проблематики, з методики викладання фонетики і граматики, навчання орфографії, пунктуації, методики розвитку мовлення учнів на уроках української мови. Він створив посібник для вчителів «Як викладати українську мову в початковій школі» (1934), підготував монографію «Методика викладання української мови в

початковій школі» (1937). Сава Христофорович є автором підручників «Українська мова» для I, II, III, IV класів початкової та восьмирічної школи, підручників для I, II, III, IV класів шкіл для слабозорих. Більшість із них витримали близько 30 перевидань.

З вересня 1939 р. С. Х. Чавдаров – професор педагогіки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Він викладав методику української та російської мов, написав наукові статті з питань дидактики («Повторення», «Вправи», «Навчальний процес в радянській школі» та ін.). У праці «Липецька школа ім. П. В. Щепкіна» (1939) учений розповідає про досвід навчально-виховної роботи в одній із найкращих шкіл України того часу. Першим систематичним курсом методики української мови стала його праця «Методика викладання української мови в середній школі» (1939), де проаналізовано напрями викладання граматики, правопису, вміщено рекомендації із застосування різноманітних методів викладання залежно від характеру матеріалу, рівня підготовки учнів, мети уроку.

С. Х. Чавдаров брав активну участь у республіканських нарадах методистів української мови, різноманітних конференціях з педагогіки та психології. Так, на Республіканській нараді викладачів педагогіки і психології (1–4 лютого 1939 р.) він виступив з доповіддю «Стан і завдання науково-дослідної роботи з педагогіки», у якій порушив такі проблеми: вивчення педагогічних ідей основоположників марксизму-ленінізму, розроблення педагогічної спадщини класиків вітчизняної педагогіки, вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду, різноманітні дидактичні аспекти, а також питання виховної роботи.

У своїх численних доповідях С. Х. Чавдаров обґрунтував шляхи підготовки учнів до практичної діяльності, спеціалізацію шкіл за одним напрямом, запровадження додаткового навчання з окремих видів роботи на вибір учнів (фуркації), забезпечення широкого зв'язку теорії з практикою у викладанні, зміцнення практичних умінь у гуртковій роботі школярів. Темати його виступів були також питання дидактики, досвід видатних учених-

педагогів, зокрема К. Д. Ушинського та інших. За редакцією С. Х. Чавдарова вперше українською мовою вийшов підручник «Педагогіка» (1940) для педагогічних інститутів. Учений є автором більшості розділів цього видання («Радянська дидактика і її принципи», «Методи навчання», «Перевірка і оцінка знань учнів», «Перевірні іспити» та ін.). У підручнику С. Х. Чавдаров стисло охарактеризував в історичному ракурсі основні напрями в дидактиці минулого, обґрунтував завдання освіти й навчання в радянській школі, проаналізував поняття «загальна освіта», «політехнічна освіта». Крім того, усебічно розкрив такі методи навчання, як розповідь-лекція, бесіда, робота з підручником, виконання вправ, ілюстрації і демонстрації у навчанні, лабораторні заняття, екскурсії, визначив вимоги до них, підкреслив їхню взаємодію, техніку застосування відповідно до вікових та індивідуальних особливостей дітей, виступав проти універсалізації будь-якого методу.

У 1941–1943 рр. С. Х. Чавдаров завідував кафедрою педагогіки Сухумського державного педагогічного інституту Грузинської РСР. У жовтні 1943 р. він повернувся до звільненого Харкова й обійняв посаду заступника директора відновленого Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Після звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників викладав в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка. Майже 20 років (1944–1962) завідував кафедрою педагогіки цього університету, а протягом 1945–1956 рр. очолював Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР.

За значний внесок у розвиток української педагогіки 25 грудня 1943 р. професорові С. Х. Чавдарову було присвоєно звання «Заслужений діяч науки Української РСР», а в лютому 1947 р. його обрано членом-кореспондентом АПН РРФСР.

За п'ятдесят років педагогічної діяльності С. Х. Чавдаров пройшов шлях від простого вчителя до відомого вченого і зробив величезний внесок у розроблення актуальних педагогічних проблем, узагальнив досвід розвитку радянської педагогіки в Україні. Він є автором близько 200 наукових праць, у

тому числі досліджень з історії педагогічної думки в Україні, підручників з педагогіки, методичних посібників.

До значних наукових здобутків повоєнного періоду належить монографія вченого «Принципи радянської дидактики» (1949), в якій він критикує зарубіжні дидактичні теорії, обґрунтовує систему дидактичних принципів, якими вважав: комуністичну ідейність у навчанні, науковість, систематичність, усвідомлення учнями засвоєних знань, зв'язок теорії з практикою, наочність у навчанні, міцність знань учнів, урахування вікових та індивідуальних особливостей психічного розвитку дітей, роль учителя в навчальному процесі. Це було єдине монографічне видання на тему принципів тогочасної школи. Пізніше автор писав: «...мені хочеться поглибити й по-новому осмислити свою працю «Принципи радянської дидактики» і написати на допомогу вчителям книгу «Удосконалення методів викладання в школі в світлі Закону про школу». Його праця «Принципи радянської дидактики» і тепер є важливою для шкільної практики та педагогічної теорії.

До пріоритетних наукових напрямів досліджень ученого належали й історико-педагогічні проблеми. Зазначимо, що життя і діяльність С. Х. Чавдарова припали на складний в ідеологічному вимірі час. Тому не дивно, що у своїх працях він наводить цитати вождів правлячої партії, а погляди освітніх діячів інтерпретує відповідно до канонів радянської системи. Водночас це не можна осуджувати, а варто, відкинувши ідеологічні нашарування, віднайти зерна, які можуть дати паростки на науковому полі. Цілковито зрозуміло, що в ті часи історики педагогіки присвячували свої дослідження лише дозволеним владою персоналіям (В. І. Ленін, А. С. Макаренко, Г. С. Сковорода, Й. В. Сталін, К. Д. Ушинський, І. Я. Франко, Т. Г. Шевченко та інші).

Так, С. Х. Чавдаров у різні роки наукової діяльності ґрунтовно вивчав творчу спадщину видатного вітчизняного педагога К. Д. Ушинського («Основи дидактики К. Д. Ушинського», 1940; «Життя, віддане народові», 1946; «К. Д.

Ушинський – великий педагог нашої Батьківщини» (1946); «Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський», 1954).

В опублікованій до 70-річчя від дня смерті педагога статті «Основи дидактики К. Д. Ушинського» (1940) Сава Христофорович на основі аналізу праць К. Д. Ушинського виявив підходи до тлумачення поняття «дидактика», дидактичні принципи початкової школи; визначив вимоги до організації та проведення уроку; методи навчання¹. Він об'єктивно показав внесок К. Д. Ушинського в розвиток вітчизняної дидактики, виклав його дидактичні погляди, що формувалися на ідеях зарубіжних педагогів, психологів, філософів та в контексті шкільної практики Російської імперії.

Вступна стаття «Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський» до шеститомного зібрання праць К. Д. Ушинського² характеризується ґрунтовністю і логічністю, охоплюючи різні аспекти: основні етапи життєвого та науково-педагогічного шляху, чинники формування світогляду педагога, аналіз його основних праць, погляди вченого на освіту та виховання. Зокрема, С. Х. Чавдаров звернув увагу на такі визначені К. Д. Ушинським і нині актуальні ідеї: народність виховання, фахова підготовка вчителів, виховання патріотизму підростаючого покоління методами вивчення історії, культури, мови народу тощо.

До речі, Сава Христофорович доклав багато зусиль до видання шеститомника творів К. Д. Ушинського українською мовою, був не лише автором вступної статті до нього, а й разом з Г. С. Костюком – відповідальним редактором видання.

У статтях, присвячених педагогічним ідеям Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, С. Х. Чавдаров у контексті основних етапів життєвого шляху цих персоналій особливу увагу сконцентрував на поглядах про виховання підростаючого покоління (розумове, моральне, фізичне) у школі та сім'ї; про організацію та зміст шкільної освіти («Т. Г. Шевченко про

¹ Чавдаров С.Х. Основи дидактики К. Д. Ушинського // Ком. освіта. – 1940. – №11. – С. 5–21.

² Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський // Ушинський К.Д. Пед. ст. : тв. в 6 т. Т. 1 / К. Д. Ушинський ; [відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров ; авт. вступ. ст. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. шк., 1954. – С. 5–29.

виховання», 1939; «Великий український учений (К 150-летию со дня смерти Г. С. Сковороды)», 1944; «Педагогические взгляды И. Я. Франко», 1956). Важливо, що вчений, аналізуючи творчий доробок згаданих освітніх діячів і педагогів, виявив однаковість у їхніх поглядах на необхідність і велике значення для розвитку дитини рідномовного навчання³.

Зазначимо, що праця «Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка» (1953) є ґрунтовним дослідженням педагогічної спадщини Кобзаря. У ній зроблено аналіз «Южнорусского букваря» Т. Г. Шевченка для недільних шкіл, висвітлено його педагогічні ідеї та погляди на роль сім'ї, зокрема жінки-матері у вихованні дітей, на суспільне й моральне виховання дітей, народну освіту та ін.

Варто звернути увагу на ще один аспект історико-педагогічного доробку вченого. С. Х. Чавдаров у своїх працях («Сільська трудова школа Київської округи за 10 років», 1927; «Липецька школа ім. П. В. Щепкіна, 1937; «Школа Западной Украины под гнетом польской шляхты», 1939; «Найдемократичніша в світі школа», 1947; «Русско-украинские связи в общей борьбе за передовую педагогику», 1954; «Педагогічна наука в Українській РСР за сорокаріччя», 1957 та ін.), які закономірно мають ідеологічний контекст у рамках радянської традиції, висвітлював історію розвитку вітчизняної школи і педагогічної науки⁴. Проте вчений створював свої історико-педагогічні праці на першоджерелах, тому вони цікаві щодо розвитку джерельної бази, наявного фактологічного матеріалу, які можуть бути використані й сучасними дослідниками.

---

³ Чавдаров С. Х. Т. Г. Шевченко про виховання // Комуністична освіта. – 1939. – № 2. – С. 17–30; Чавдаров С. Х. Великий український учений (К 150-летию со дня смерти Г. С. Сковороды) // Учит. газ. – 1944. – 15 нояб. (№ 48). – С. 2; Чавдаров С. Х. Педагогические взгляды И. Я. Франко // Сов. педагогика. – 1956. – № 9. – С. 80–92.

⁴ Чавдаров С. Х. Сільська трудова школа Київської округи за 10 років // Бюлетень Київ. округ. інспектури нар. освіти. – 1927. – № 6. – С. 21–37; Чавдаров С. Х. Липецька школа ім. П. В. Щепкіна // Комуніст. освіта. – 1937. – № 7. – С. 36–52; Чавдаров С. Х. Школа Западной Украины под гнетом польской шляхты // Сов. педагогика – 1939. – № 11/12. – С. 29–41; Чавдаров С. Х. Найдемократичніша в світі школа // Рад. шк. – 1947. – № 5. – С. 29–49; Чавдаров С. Х. Русско-украинские связи в общей борьбе за передовую педагогику // Сов. педагогика. – 1954. – № 3. – С. 79–95; Чавдаров С. Х. Педагогічна наука в Українській РСР за сорокаріччя // Рад. шк. – 1957. – № 11. – С. 40–50.

С. Х. Чавдаров приділяв значну увагу розробленню проблем ідейно-політичного, трудового, патріотичного й морального виховання дітей, організації виховної роботи в школі та сім'ї. Великий практичний інтерес викликають праці «Патріотичне виховання дітей в сім'ї» (1956), «Деякі питання дошкільної педагогіки» (1958).

С. Х. Чавдаров продовжував працювати над удосконаленням методики викладання української мови в середній школі й у співавторстві з В. І. Масальським видав у 1962 р. посібник, присвячений основним питанням цієї теми, у співавторстві з професором А. М. Алексюком – методичний лист «Методи навчання в середній школі» (1962).

Учений був особисто знайомий із В. О. Сухомлинським. Саме він, як вимогливий учений, «мудра і добра людина», друг-порадник, дав видатному педагогу напутні побажання в науку. Під час зустрічі з ним Сава Христофорович говорив: «У Вас є задатки вченого, і я впевнений, що Ви напишете не одну книгу. Але завжди, дорогий, пом'ятайте: неможливо братися за справу, якщо в голові не сформувалося чіткого уявлення про червону нитку теми чи то статті, чи великої книги. Тільки тоді, коли все чітко визначилось, ідея стала життєво важливою, тільки тоді слова будуть литися вільно, одна думка викличе іншу»⁵.

До останніх днів свого життя С. Х. Чавдаров працював завідувачем кафедри педагогіки Київського університету ім. Т. Г. Шевченка (тепер Національний університет імені Тараса Шевченка). Він помер 20 вересня 1962 р. і похований на Байковому цвинтарі в м. Києві.

Аналізу педагогічної спадщини С. Х. Чавдарова присвячені статті знаних учених-педагогів А. М. Алексюка, С. А. Литвинова, В. І. Чепелєва. Різні аспекти творчого доробку вченого розглянуто в захищених кандидатських дисертаціях: О. К. Проннікова «Проблеми теорії та історії педагогіки в спадщині С. Х. Чавдарова» (1983), З. П. Бакум «Лінгводидактична спадщина

---

⁵ Цит. за: Тартаковский Б. С. Повесть об учителе Сухомлинском // Повести. – К., 1983. – С. 148.

С. Х. Чавдарова» (1996), В. В. Палатної «Проблеми шкільної мовної освіти в педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова» (2009).

У 2002 р. педагогічна громадськість відзначала 110-річчя від дня народження та 20-річчя науково-педагогічної діяльності С. Х. Чавдарова в УНДПі. В Інституті педагогіки АПН України відбувся круглий стіл «Сава Христофорович Чавдаров і розвиток української педагогічної науки та шкільництва». Учені наголошували, що проблематика його творчості не втратила актуальності й досі. Вони високо оцінили діяльність С. Х. Чавдарова в галузях історії педагогіки, підручникотворення, методики української мови, початкової ланки лінгводидактики. О. В. Сухомлинська зазначила, що, досліджуючи навіть суто ідеологічно спрямовані історико-педагогічні праці С. Х. Чавдарова, маємо шукати зерна істини. Адже його життя – «це наша історія, з усіма її поворотами долі, іноді напрямками хибними, а іноді тими, що відкривали нові й продуктивні наукові шляхи. Тому, об'єктивно аналізуючи його спадщину, мусимо робити це обережно, пам'ятаючи про складні часи, в яких довелося жити, так плідно працювати і багато зробити С. Х. Чавдарову»⁶.

Розквіт творчої діяльності С. Х. Чавдарова припадає на період 30–50-х рр. ХХ ст. – сталінської системи цензури, коли педагогічні дослідження здійснювалися на засадах марксистсько-ленінської методології і мали ідеологічне забарвлення. Проте об'єктивний аналіз педагогічної спадщини С. Х. Чавдарова дає підстави на заслужене її пошанування й високу оцінку.

Л. Д. Березівська, доктор педагогічних наук, професор, учений секретар,
головний науковий співробітник лабораторії історії педагогіки Інституту
педагогіки НАПН України;

Л. С. Бондар, кандидат педагогічних наук, старший науковий
співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії історії педагогіки
Інституту педагогіки НАПН України

---

⁶ Рад. школа. – 2003. – № 1 (876). – С.64.

Основні дати життя та діяльності Сави Христофоровича Чавдарова

- 9 серпня 1892 р.** – народився в с. Бешалма Бендерського повіту Бессарабської губернії (нині Комратський район, Молдова)
- 1913 р.** – вступив на слов'яно-російське відділення історико-філологічного факультету Київського університету
- 1917 р.** – закінчив історико-філологічний факультет Київського університету
- починає працювати вчителем у Васильківській гімназії на Київщині
- з 1923 р.** – завідує семирічною школою, викладає у торгово-промисловій школі
- 1926–1929** – працює інспектором сільських шкіл Київського окружного відділу народної освіти
- 1928 р.** – стає науковим співробітником Київської обласної дослідно-педагогічної станції
- 1929–1932 рр.** – викладає у вищих навчальних закладах, працює старшим викладачем на факультеті соціального виховання Київського інституту народної освіти
- 1930–1932 рр.** – працює заступником директора Інституту соціального виховання
- 1932 р.** – стає професором Інституту соціального виховання (Педагогічний інститут з 1934 р.)
- 1932 р., січень 1938 р.** – завідує відділом мови і літератури Українського науково-дослідного інституту педагогіки
- 1939–1941 рр.** – завідує відділом педагогіки, виконує обов'язки заступника директора з наукової роботи Українського науково-дослідного інституту педагогіки
- 1939, вересень** – стає професором педагогіки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (за сумісництвом)
- 1941 р., вересень – 1943 р., жовтень** – завідує кафедрою педагогіки Сухумського державного педагогічного інституту Грузинської РСР
- 1943 р., жовтень** – призначено заступником директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки
- 25 грудня 1943 р.** – присвоєно звання «Заслужений діяч науки Української РСР»
- 1944 р., січень – 1962 р.** – завідує кафедрою педагогіки в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка

- 1945–1956 рр.** – очолює Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР
- 1945–1956** – член колегії Міністерства освіти УРСР, член редакційної колегії журналу «Радянська школа»
- 1947 р., лютий** – обрано членом-кореспондентом АПН РРФСР
- 20 вересня 1962 р.** – помер та похований на Байковому цвинтарі в м. Києві

РОЗДІЛ І. ТВОРИ С. Х. ЧАВДАРОВА

1.1. Монографії. Збірники наукових праць

(за редакцією С. Х. Чавдарова)

1939

1. **Наукові записки. Т. 1** / Наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. В. В. Рудницького (відп. ред.), Г. С. Костюка, С. Х. Чавдарова. – К. : [б. в.], 1939. — 339, [1] с. – Бібліогр. у підрядк. прим. – На обкл. зазнач. 1940 р.

2. **Радянська школа і організація її роботи** : зб. на допомогу вчителів зах. областей України / Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. С. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1939. – 159, [1] с. – Бібліогр. у підрядк. прим.

1940

3. **Радянська школа і організація її роботи** : зб. на допомогу вчителів Радянської Бессарабії і Півн. Буковини / Нар. Комісаріат освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. С. Х. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1940. – 203, [1] с.

1941

4. **Організація методичної роботи в школі** : (збірка статей з досвіду роботи) / Нар. Комісаріат освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. С. Х. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1941. – 98, [2] с.

1942

5. **Труды Сухумского государственного педагогического института...** / Нар. комиссариат просвещения ГССР ; [отв. ред. Р. Цулукидзе ; редкол.: И. Антелава, Н. Басилая ... С. Чавдаров]. – Сухуми : [б. и.], 1942. – 250, [2] с. – Парал. название на груз. яз.

1946

6. **Радянська школа і організація її роботи** : зб. на допомогу вчителів зах. областей України / Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. С. Чавдарова. – К. : Рад. школа ; Львів, 1946. – 168 с. – Назва на обкл.: Радянська школа та організація її роботи.

1949

7. Наукові записки. Т. 3 / М-во освіти УРСР, Укр. НДІ педагогіки ; за ред. С. Х. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1949. – 235, [1] с.

1953

8. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка / [ред. Альберт Ц. Д.]. – К. : Рад. школа, 1953. – 206, [2] с. – Бібліогр. у підрядк. прим.

Із змісту: Життя і творчість поета. – С. 3–49 ; Тарас Григорович Шевченко про дітей. – С. 50–59 ; Про роль сім'ї і матері у вихованні дітей. – С. 60–64 ; Про суспільне виховання. – С. 65–76 ; Думи про народну грамотність. – С. 77–89 ; Освітній ідеал Тараса Григоровича Шевченка. – С. 90–106 ; Про жіночу освіту. – С. 107–116 ; Питання виховання моральної особистості. – С. 117–131 ; Про рідне слово та його роль у вихованні. – С. 132–141 ; З історії недільних шкіл на Україні. – С. 142–159 ; Тарас Григорович Шевченко – автор букваря для недільних шкіл. – С. 160–174 ; Буквар Тараса Григоровича Шевченка в школах. – С. 175–179 ; „Букварь Южнорусский” під судом політичної реакції. – С. 180–187 ; Особа педагога в творах Шевченка. – С. 188–193 ; Замість закінчення. – С. 194–207.

1954

9. Методика викладання української мови в середній школі / [С. Х. Чавдаров, В. І. Масальський ; у перероб. частин кн. брали участь Г. І. Купрієнко, А. П. Медушевський, М. В. Павлович] ; Укр. наук.-дослід. ін.-т педагогіки ; за ред. С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського. – К. : Рад. школа, 1954. – 345, [2] с.

До видання ввійшли основні частини книжки С. Х. Чавдарова „Методика викладання української мови (граматика і правопис) в середній школі” та розділ «Розвиток усної та письмової мови учнів» із праці В. І. Масальського «Питання методики граматики, правопису та розвитку мови учнів».

10. Наукові записки. Т. 8. Деякі питання дошкільної педагогіки / М-во освіти УРСР, НДІ педагогіки ; [редкол.: С. Х. Чавдаров (відп. ред.), Є. К. Сухенко, С. М. Кестель]. – К. : Рад. школа, 1958. – 118, [2] с. : табл.

11. Історія Київського університету: 1834–1959 / [Київ. ун-т ; відп. ред. О. З. Жмудський]. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 628, [1] с.

Із змісту : Філософія. Психологія. Педагогіка / [у написанні історії педагогіки брав участь С. Х. Чавдаров]. – С. 548–569.

1.2. Підручники. Навчальні та навчально-методичні посібники

1933

12. Пасіка, Т. Читанка : для 1 року почат. шк. / Т. Пасіка, Т. Романов ; [в доборі матеріалу брали частъ: Артеменко М., Власенко М., Музиченко О. та Чавдаров С. ; худож.: Олександров, Судомора, Бондаренко, Пославська]. – Х. : Рад. школа ; К., 1933. – 70, [2] с.

13. Підручник української мови. Граматика й правопис : 3-ій і 4-ий роки навчання. Ч. 2. – Х. ; К. : Рад. школа, 1933. – 99, [1] с.

14. Підручник з української мови. Граматика й правопис : для 1–2 років почат. шк. / Волинський П. і Чавдаров С. ; [ред. Коронний ; худож. Пославська, Олександров]. – Х. ; К. : Рад. школа, 1933. – 63, [1] с.

1934

15. Підручник української мови. Граматика і правопис : для 1–2 років почат. шк. / Волинський П. К., Чавдаров С. Х. ; [худож.: Паславська, Олександров]. – Вид. 2-ге. – Х. ; К. : Рад. школа, 1934. – 63, [1] с. : мал.

1935

16. Підручник української мови для 1–2 класів початкової школи. Граматика і правопис. [Ч. 1] / [худож.: Паславська, Олександров]. – Вид. 3-тє. – Х. ; К. : Рад. школа, 1935. – 58, [2]с. : іл.

17. Підручник української мови. Граматика і правопис : 3 і 4 кл. Ч. 2 / [ред. Радовська]. – 3-тє вид. – Х. : Рад. школа, 1935. – 83, [1] с.

1936

18. Збірник вправ з правопису для початкової школи : 1 і 2 кл. Ч. 1 / С. Х. Чавдаров і І. Д. Барчук. – Х. : Рад. школа, 1936. – 94, [1] с. : мал.

19. Збірник вправ з правопису для початкової школи : 4 клас. Ч. 3 / С. Х. Чавдаров, Д. М. Косенко ; ред. Сарнацька. – Х. : Рад. школа, 1936. – 74, [2] с. : мал.

20. Переказ у школі : [метод. посіб.]. – К. : Рад. школа, 1936. – 31, [1] с.

1937

21. Збірник вправ з правопису для початкової школи : 1 і 2 кл. Ч. 1 / С. Х. Чавдаров і Д. Барчук. – Вид. 2-ге. – К. ; Х. : Рад. школа, 1937. – 94, [1] с. : мал.

22. Збірник вправ з правопису для початкової школи : 3 кл. Ч. 2 / С. Х. Чавдаров і П. С. Лисенко. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1937. – 94, [2] с. : мал.

23. Збірник вправ з правопису для початкової школи : 4 кл. Ч. 3 / С. Х. Чавдаров і Д. М. Косенко. – Вид. 2-ге. – Х. : Рад. школа, 1937. – 74, [2] с. : мал.

24. Методика викладання української мови в початковій школі : підруч. для пед. технікумів і посіб. для учителів почат. шк. – К. : Рад. школа, 1937. – 239, [1] с. : мал.

25. Підручник української мови. Граматика і правопис : 3 і 4 кл. Ч. 2. – 5-те вид. – К. ; Х. : Рад. школа, 1937. – 83, [1] с.

1938

26. Методика викладання української мови в початковій школі : підруч. для пед. шкіл і посіб. для учителів почат. школи. – К. ; Х. : Рад. школа, 1938. – 240 с.

27. Українська мова. 4 клас. – К. : Рад. школа, 1938. – 119, [1] с. : мал.

1939

28. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі. – К. ; Х. : Рад. школа, 1939. – 183, [1] с.

1940

29. Методика викладання української мови в початковій школі : підруч. для пед. шкіл і посіб. для вчителів почат. школи. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1940. – 232 с.

30. Педагогіка : посіб. для пед. вищих шкіл / [Бендерський Б. С., Брук М. С. ... Чавдаров С. Х. та ін.] ; за ред. С. Х. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1940. – 591, [1] с.

Із змісту: Радянська дидактика і її принципи. – С. 106–129 ; Методи навчання. – С. 185–331 ; Перевірка і оцінка знань учнів. – 331–345 ; Перевірні іспити. – С. 345–352.

Рец.: Шульман, Б. Педагогіка. Посібник для педагогічних вищих шкіл. За ред. проф. С. Х. Чавдарова : [рецензія] / Б. Шульман // Комуніст. освіта. – 1940. – № 8. – С. 119–121.

Подано рецензію на перший в Україні підручник з педагогіки, який є кроком вперед на шляху становлення педагогіки як науки.

31. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Марковський Є. М.]. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1940. – 64 с. : мал.

32. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. В. Овчаренко]. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1940. – 103, [1] с. : мал.

33. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1940. – 120 с. : мал.

1941

34. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1941. – 201, [2] с.

35. Педагогіка : посіб. для пед. вищих шкіл / [Бендерський Б. С., Брук М. С. ... Чавдаров С. Х. та ін.] ; за ред. С. Х. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1941. – 591, [1] с.

Із змісту: Радянська дидактика і її принципи. – С. 106–129 ; Методи навчання. – С. 185–331 ; Перевірка і оцінка знань учнів. – 331–345 ; Перевірні іспити. – С. 345–352.

1943

36. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. – Вид. 5-тє. – [М.] : Рад. школа, 1943. – 62, [2] с. : мал.

37. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – Вид. 5-тє. – К. : Рад. школа, 1943. – 103, [1] с. : мал.

38. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / С. Чавдаров, П. Лисенко. – Вид. 5-тє. – М. : Рад. школа, 1943. – 150, [1] : мал.

39. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 5-тє. – М. : Рад. школа, 1943. – 126, [1] с. : мал.

1944

40. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. – Вид. 5-тє. – М. : Рад. школа, 1944. – 62, [2] с. : мал.

41. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – [М.] : Рад. школа, 1944. – Вид. 5-тє. – 103, [1] с. : мал.

42. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / С. Чавдаров і П. Лисенко. – Вид. 5-тє. – М. : Рад. школа, 1944. – 150, [1] с. : мал.

43. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 5-тє. – Х. : Рад. школа, 1944. – 126, [1] с. : мал.

1945

44. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. – Вид. 6-те. – К. ; Х. : Рад. школа, 1945. – 82, [2] с. : мал.

45. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / С. Чавдаров і П. Лисенко. – Вид. 6-те. – К. : Рад. школа, 1945. – 151, [1] с. : мал.

46. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 6-те. – К. ; Х. : Рад. школа, 1945. – 126, [2] с. : мал.

1946

47. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа ; Х., 1946. – 210, [3] с.

48. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. – Вид. 7-ме. – К. : Рад. школа, 1946. – 82, [2] с. : мал.

49. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – Вид. 7-ме. – К. : Рад. школа ; Львів, 1946. – 111, [1] с. : мал.

50. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / С. Чавдаров і П. Лисенко. – Вид. 7-ме. – К. ; Х. : Рад. школа, 1946. – 150, [2] с.

51. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 7-ме. – К. ; Х. : Рад. школа, 1946. – 126, [2] с. : мал.

1947

52. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. – Вид. 8-ме. – К. : Рад. школа, 1947. – 83, [1] с. : мал.

Рец.: Сисоєв В. Спотворені ілюстрації : [про якість ілюстрацій у підруч. С. Х. Чавдарова „Українська мова” для 1 кл.] / В. Сисоєв // Рад. освіта. – 1948. – 26 берез. (№ 13). – С. 2.

53. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – Вид. 8-ме. – К. ; М. : Рад. школа, 1947. – 111, [1] с. : мал.

Рец.: Моторний О. Зважувати кожне слово : [зауваження до підруч. С. Х. Чавдарова „Українська мова” для 2 кл.] / О. Моторний // Рад. освіта. – 1948. – 26 берез. (№ 13). – С. 2. – (Обговорюємо шкільні підручники).

54. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. – Вид. 8-ме. – К. : Рад. школа ; Х. , 1947. – 155, [1] с. : мал.

55. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 8-ме. – К. ; Х. : Рад. школа, 1947. – 123, [1] с. : мал.

1948

56. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. – Вид. 9-те, переробл. – К. ; Львів : Рад. школа, 1948. – 84 с. : мал.

57. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – Вид. 9-те. – К. : Рад. школа, 1948. – 127, [1] с. : мал.

58. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. – Вид. 9-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1948. – 167, [1] с. : мал.

59. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 9-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1948. – 157, [2] с. : мал.

1949

60. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. – Вид. 10-те. – К. : Рад. школа, 1949. – 88 с. : мал.

61. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – Вид. 10-те. – К. : Рад. школа, 1949. – 127, [1] с. : мал.

62. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. В. Ярошенко ; худож. ред. Н. Горбачова]. – Вид. 10-те. – К. : Рад. школа, 1949. – 167 с. : мал.

63. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 10-те. – К. : Рад. школа, 1949. – 151, [1] с. : мал.

1950

64. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Ярошенко В. Г. ; худож. ред. Горбачова Н. О.]. – Вид. 11-те. – К. : Рад. школа, 1950. – 87, [1] с. : мал.

65. *Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. сліпих. – К. ; Х. : Рад. школа, 1950. – 55 л.

66. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – Вид. 11-те. – К. : Рад. школа, 1950. – 115, [1] с. : мал.

67. *Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. сліпих : в 2 кн. – К. ; Х. : Рад. школа, 1950.

Кн. 1. – 60 л.

Кн. 2. – 67 л.

68. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. В. Ярошенко]. – Вид. 11-те. – К. : Рад. школа, 1950. – 163, [1] с. : мал.

69. *Українська мова : підруч. для 4 і 5 кл. почат. шк. сліпих : в 3 кн. – К. ; Х. : Рад. школа, 1950.

Кн. 1. – 84 л.

Кн. 2. – 84 л.

Кн. 3. – 107 л.

70. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 11-те. – К. : Рад. школа, 1950. – 151, [1] с. : мал.

1951

71. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 12-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1951. – 87, [1] с. : мал.

72. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. – Вид. 12-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1951. – 127, [1] с. : мал.

73. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик]. – Вид. 12-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1951. – 163 [1] с. : мал.

74. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 12-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1951. – 148 с. : мал.

1952

75. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 13-те. – К. : Рад. школа, 1952. – 87, [1] с. : мал.

76. *Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. : вид. для сліпих. – Вид. 13-те. – К. ; Х. : Рад. школа, 1952. – 57 арк.

77. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 13-те. – К. : Рад. школа, 1952. – 127, [1] с. : мал.

78. *Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. : в 2 кн. : вид. для сліпих. – Вид. 13-те, переробл. – К. ; Х. : Рад. школа, 1952.

Кн. 1. – 54 арк.

Кн. 2. – 75 арк.

79. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик]. – Вид. 13-те. – К. : Рад. школа, 1952. – 163, [1] с. : мал.

80. *Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. : в 3 кн. : вид. для сліпих : друковано з 12-го переробл. вид. – К. ; Х. : Рад. школа, 1952.

Кн. 1. – 64 арк.
Кн. 2. – 65 арк.
Кн. 3. – 68 арк.

81. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 13-те. – К. : Рад. школа, 1952. – 147, [1] с. : мал.

82. *Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. : в 3 кн. : друкується з 13-го вид. : вид. для сліпих. – К. ; Х. : Рад. школа, 1952.

Кн. 1. – 64 арк.
Кн. 2. – 71 арк.
Кн. 3. – 69 арк.

1953

83. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 14-те. – К. : Рад. школа, 1953. – 87, [1] с. : мал.

84. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 14-те. – К. : Рад. школа, 1953. – 127, [1] с. : мал.

85. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк]. – Вид. 14-те. – К. : Рад. школа, 1953. – 163, [1] с. : мал.

86. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. – Вид. 14-те. – К. : Рад. школа, 1953. – 147, [1] с. : мал.

1954

87. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 15-те. – К. : Рад. школа, 1954. – 85, [2] с. : мал.

88. *Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. : вид. для сліпих. – Вид. 15-те. – К. ; Х. : Рад. школа, 1954. – 46 л.

89. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 15-те. – К. : Рад. школа, 1954. – 127, [1] с. : мал.

90. *Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. : в 2 кн. : вид. для сліпих. – К. ; Х. : Рад. школа, 1954.

Кн. 1. – 54 л.
Кн. 2. – 76 л.

91. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 15-те. – К. : Рад. школа, 1954. – 161, [3] с. : мал.

92. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 15-те. – К. : Рад. школа, 1954. – 147, [1] с. : мал.

1955

93. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 16-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1955. – 87, [1] с. : мал.

94. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 16-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1955. – 125, [3] с. : мал.

95. Українська мова : підруч. для 3 кл. / [ред. Саженюк Б. С. ; худож. ред. Горбачова Н. О.]. – Вид. 16-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1955. – 149, [1] с. : мал.

96. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 16-те, переробл. – К. : Рад. школа, 1955. – 145, [3] с. : мал.

1956

97. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 17-те. – К. : Рад. школа, 1956. – 83, [1] с. : мал.

98. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 17-те. – К. : Рад. школа, 1956. – 125, [3] с. : мал.

99. Українська мова : підруч. для 3 кл. / [ред. Саженюк Б. С. ; худож. ред. Горбачова Н. О.]. – Вид. 17-те. – К. : Рад. школа, 1956. – 149, [1] с. : мал.

100. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 17-те. – К. : Рад. школа, 1956. – 145, [3] с. : мал.

1957

101. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженюк ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 18-те. – К. : Рад. школа, 1957. – 83, [1] с. : мал.

102. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 18-те. – К. : Рад. школа, 1957. – 125, [3] с. : мал.

103. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. Саженик Б. С. ; худож. ред. Горбачова Н. О.]. – Вид. 18-те. – К. : Рад. школа, 1957. – 149, [1] с. : мал.

104. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 18-те. – К. : Рад. школа, 1957. – 145, [3] с. : мал.

1958

105. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 19-те. – К. : Рад. школа, 1958. – 84 с. : мал.

106. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 19-те. – К. : Рад. школа, 1958. – 127, [1] с. : мал.

107. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 19-те. – К. : Рад. школа, 1958. – 147, [3] с. : мал.

108. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. / [худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 19-те. – К. : Рад. школа, 1958. – 145, [3] с. : мал.

1959

109. Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 20-те. – К. : Рад. школа, 1959. – 83, [1] с. : мал.

110. Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженик ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 20-те. – К. : Рад. школа, 1959. – 127, [1] с. : мал.

111. Українська мова. 2 кл. : підруч. для шкіл слабозорих дітей. – 3 20-го вид. масових шк. – К. : Рад. школа, 1959. – 127, [3] с. : мал.

112. Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. / [ред. Саженик Б. С. ; худож. ред. Горбачова Н. О.]. – Вид. 20-те. – К. : Рад. школа, 1959. – 149, [1] с. : мал.

113. Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. / [ред. Б. С. Саженьок ; худож. ред. Н. О. Горбачова]. – Вид. 20-те. – К. : Рад. школа, 1959. – 145, [3] с. : мал.

1960

114. Українська мова. 1 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Волковінської З. В., Кармазіна В. М.]. – К. : Рад. школа, 1960. – 78, [1] с. : мал.

115. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. художників Масаутова Р. З., Пойди В. І., Золотова Ю. І.]. – К. : Рад. школа, 1960. – 117, [3] с. : мал.

116. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок. – К. : Рад. школа, 1960. – 154, [4] с. : мал.

117. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок. – К. : Рад. школа, 1960. – 157, [3] с. : мал.

1961

118. Українська мова : підруч. для восьмиріч. шк. : 1 кл. / [мал. худож. Волковінської З. В., Кармазіна В. М.]. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1961. – 78, [1] с. : мал.

119. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Масаутова Р. З., Пойди В. І., Золотова Ю. І.]. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1961. – 117, [3] с. : мал.

120. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. : / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1961. – 157, [1] с. : мал.

121. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1961. – 157, [3] с. : мал.

1962

122. Методика викладання української мови в середній школі : учбовий посіб. для філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів УРСР / [О. М. Беляєв, В. І. Масальський, С. Х. Чавдаров та ін.]; за ред. С. Х. Чавдарова, В. І. Масальського ; НДІ педагогіки УРСР. – К. : Рад. школа, 1962. – 371, [1] с.

Із змісту: Критичний огляд основних напрямів у методиці викладання граматики ХІХ і ХХ ст. / С. Х. Чавдаров, В. І. Масальський. – С. 114–127.

123. Українська мова. 1 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Волковінської З. В. та Кармазіна В. М.]. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1962. – 78, [1] с. : мал.

124. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Масаутова Р. З., Пойди В. І., Золотова Ю. І.]. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1962. – 117, [3] с. : мал.

125. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1962. – 154, [2] с. : мал.

126. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1962. – 157, [3] с. : мал.

1963

127. Українська мова. 1 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Волковінської З. В. та Кармазіна В. М.]. – Вид. 4-тє. – К. : Рад. школа, 1963. – 76, [3] с. : мал.

128. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. школи / [мал. худож. Масаутова Р. З., Пойди В. І., Золотова Ю. І.] – Вид. 4-тє. – К. : Рад. школа, 1963. – 117, [3] с. : мал.

129. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [ред. В. А. Тимошенко ; худож. ред. В. Ф. Голованов]. – Вид. 4-тє, переробл. – К. : Рад. школа, 1963. – 154, [2] с. : мал.

130. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок. – Вид. 4-тє, виправл. – К. : Рад. школа, 1963. – 158, [2] с. : мал.

1964

131. Українська мова. 1 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Волковінської З. В. та Кармазіна В. М.]. – Вид. 5-тє. – К. : Рад. школа, 1964. – 76, [3] с. : мал.

132. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Масаутова Р. З., Пойди В. І., Золотова Ю. І.]. – Вид. 5-тє. – К. : Рад. школа, 1964. – 117, [3] с. : мал.

133. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [ред. В. А. Тимошенко, худож. ред. В. Ф. Голованов]. – Вид. 5-тє. – К. : Рад. школа, 1963. – 167, [1] с. : мал.

134. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк. – Вид. 5-те. – К. : Рад. школа, 1964. – 158, [2] с. : мал.

1965

135. Українська мова. 1 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Волковінської З. В. та Кармазіна В. М.]. – Вид. 6-те. – К. : Рад. школа, 1965. – 76, [3] с. : мал.

136. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Масаутова Р. З., Пойди В. І., Золотова Ю. І.]. – Вид. 6-те. – К. : Рад. школа, 1965. – 117, [3] с. : мал.

137. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк ; [ред. В. А. Тимошенко ; худож. ред. Ю. І. Золотов]. – Вид. 6-те. – К. : Рад. школа, 1965. – 167, [1] с. : мал.

138. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк. – Вид. 6-те. – К. : Рад. школа, 1965. – 158, [2] с. : мал.

1966

139. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Масаутова Р. З., Пойди В. І., Золотова Ю. І.]. – Вид. 7-ме. – К. : Рад. школа, 1966. – 119, [1] с. : мал.

140. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк ; [ред. В. А. Тимошенко, худож. ред. Ю. І. Золотов]. – Вид. 7-ме. – К. : Рад. школа, 1966. – 167, [1] с. : мал.

141. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк. – Вид. 7-ме. – К. : Рад. школа, 1966. – 158, [2] с. : мал.

1967

142. Українська мова. 1 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / [мал. худож. Волковінської З. В. та Кармазіна В. М.]. – Вид. 8-ме. – К. : Рад. школа, 1967. – 76, [3] с. : мал.

143. Українська мова. 1 клас : [підруч. для роботи в експерим. класах / переробив і доповнив за проектом нової прогр. Б. С. Саженьюк]. – К. : Рад. школа, 1967. – 145, [3] с.

144. Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. школи / [мал. худож. Р. З. Масаутова, В. І. Пойди, Ю. І. Золотова]. – Вид. 8-ме. – К. : Рад. шк., 1967. – 119, [1] с. : мал.

145. Українська мова. 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок ; [ред. В. А. Тимошенко, худож. ред. Ю. І. Золотов]. – Вид. 8-ме. – К. : Рад. школа, 1967. – 167, [1] с. : мал.

146. Українська мова : підруч. для 4 кл. слабозорих / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок. – К. : Рад. школа, 1967. – 214, [1] с. : мал.

Надруковано з восьмого видання підручника для четвертого класу восьмирічної школи С. Х. Чавдарова і Б. С. Саженюка. У виданні змінені лише формат і шрифти.

147. Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок. – Вид. 8-ме. – К. : Рад. школа, 1967. – 158, [2] с. : мал.

1968

148. Українська мова : підруч. для 1 кл. / [мал. худож. Волковінської З. В., Кармазіна В. М.]. – Вид. 9-те. – К. : Рад. школа, 1968. – 76, [3] с. : мал.

149. Українська мова. 1 клас : [підруч. для роботи в експерим. класах / НДІ педагогіки УРСР ; переробив і доповнив за проектом нової прогр. Б. С. Саженок]. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1968. – 163, [1] с.

150. Українська мова : підруч. для 2 кл. / [ред. В. А. Тимошенко ; худож. ред. М. І. Марущинець]. – Вид. 9-те. – К. : Рад. школа, 1968. – 117, [3] с. : мал.

151. Українська мова. 2 клас : [підруч. призначається для роботи в експерим. кл.] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок ; НДІ педагогіки УРСР. – К. : Рад. школа, 1968. – 155, [1] с.

152. Українська мова : підруч. для 3 кл. слабозорих / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок. – К. : Рад. школа, 1968. – 271, [1] с. : мал.

Надруковано з восьмого видання підручника для третього класу восьмирічної школи. У виданні змінені лише формат і шрифти.

153. Українська мова. 3 клас : [підручник] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок ; [ред. В. А. Тимошенко ; худож. ред. М. І. Марущинець]. – Вид. 9-те. – К. : Рад. школа, 1968. – 167, [1] с. : мал.

154. Українська мова : підруч. для 4 кл. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок. – Вид. 9-те. – К. : Рад. школа, 1968. – 158, [2] с. : мал.

1969

155. Українська мова : підруч. для 1 кл. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк ; [мал. худож. З. В. Волковинської, В. М. Кармазіна, Л. В. Іванової]. – К. : Рад. школа, 1969. – 222, [2] с. : іл.

156. Українська мова. 2 клас : [підруч. призначений для роботи в експерим. кл.] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. шк., 1969. – 155, [1] с.

157. Українська мова : підруч. для 2 кл. [восьмиріч. шк.]. – Вид. 10-те. – К. : Рад. шк., 1969. – 117, [3] с. : мал.

158. Українська мова. 3 клас : [підручник] : / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк ; [ред. В. А. Тимошенко, худож. ред. М. І. Марушинець]. – Вид. 10-те. – К. : Рад. школа, 1969. – 167, [1] с. : мал.

159. Українська мова : підруч. для 4 кл. [восьмиріч. шк.] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк. – Вид. 10-те – К. : Рад. школа, 1969. – 158, [2] с. : мал.

1970

160. Українська мова : підруч. для 1 кл. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк ; [мал. худож. З. В. Волковинської, В. М. Кармазіна, Л. В. Іванової]. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1970. – 222, [2] с. : мал.

161. Українська мова : підруч. для 2 кл. [восьмиріч. шк.] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк ; [мал. худож. В. М. Ігнатова]. – Вид. 11-те переробл. і доп. – К. : Рад. школа, 1970. – 175, [1] с. : мал.

162. Українська мова. 3 клас : [підручник] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк ; [ред. В. А. Тимошенко ; худож. ред. М. І. Марушинець]. – Вид. 11-те. – К. : Рад. школа, 1970. – 167, [1] с. : мал.

1971

163. Українська мова : підруч. для 1 кл. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк ; [мал. худож. З. В. Волковинської, В. М. Кармазіна, Л. В. Іванової]. – Вид. 3-тє. – К. : Рад. школа, 1971. – 222, [2] с. : іл.

164. Українська мова : підруч. для 2 кл. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк ; [мал. худож. В. М. Ігнатова]. – Вид. 12-те. – К. : Рад. школа, 1971. – 171, [1] с. : мал.

165. Українська мова. 3 клас : [підручник] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк. – Вид. 12-те, переробл. і допов. – К. : Рад. школа, 1971. – 186, [1] с. : мал.

1972

166. Українська мова : підруч. для 1 кл. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [мал. худож. З. В. Волковинської, В. М. Кармазіна, Л. В. Іванової]. – Вид. 4-те. – К. : Рад. школа, 1972. – 222, [2] с. : іл.

167. Українська мова : підруч. для 2 кл. [восьмиріч. шк.] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [мал. худож. В. М. Ігнатова]. – Вид. 13-те. – К. : Рад. школа, 1972. – 175, [1] с. : мал.

168. Українська мова. 3 клас : [підручник] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [мал. худож. Ю. В. Северина]. – Вид. 13-те. – К. : Рад. школа, 1972. – 186, [1] с. : мал.

1973

169. Українська мова : підруч. для 1 кл. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [мал. худож. З. В. Волковинської, В. М. Кармазіна, Л. В. Іванової]. – Вид. 5-те, переробл. й доповн. – К. : Рад. школа, 1973. – 188, [4] с. : іл.

170. Українська мова : підруч. для 2 кл. [восьмиріч. шк.] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [мал. худож. В. М. Ігнатова]. – Вид. 14-те. – К. : Рад. школа, 1973. – 175, [1] с. : мал.

171. Українська мова. 3 клас : [підручник] / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьок ; [ред. Л. М. Кардаш ; худож. ред. М. Ф. Остапко]. – Вид. 14-те. – К. : Рад. школа, 1973. – 191, [1] с. : мал.

1.3. Інші окремо видані педагогічні праці

1931

172. Робітна кімната. Устаткування та організація роботи в ній / Опрацювала Комісія політехн. праці при досв⁷-пед. станції під керівництвом та ред. Чавдарова С. Х. ; Секція народньої освіти Київської міськради, Київська досвідно-педологічна станція. – Х. : Рад. школа, 1931. – 50, [1] с. – (Робітна бібліотека вчителя).

1934

173. Як викладати граматику і правопис української мови в початковій школі з українською мовою викладання (по стабільному підручнику С. Чавдарова і П. Волинського) / С. Чавдаров і П. Волинський. – Х. : Рад. школа, 1934. – 59, [1] с. – (Методичні поради вчителю початкової школи). – На обкл. назва: Як викладати українську мову в початковій школі з українською мовою викладання.

1935

174. Про викладання української мови в 5–7 класах середньої школи (на основі матеріалів обслідування в 1935 р.) : метод. лист / Упр. почат. і серед. освіти НКО УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки (Київ) ; [І. Барчук ; кер. проф. С. Чавдаров]. – Х. : Рад. школа, 1935. – 37, [1] с. : табл. – (Серія методичних матеріалів ; вип. 13).

1938

175. Матеріали наради учителів, що працюють з двома класами / Нар. комісаріат освіти УРСР ; за ред. С. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1938. – 94, [1] с.

1939

176. Липецька школа ім. П. В. Щепкіна / НДІ педагогіки. – К. : Рад. школа, 1939. – 135, [1] с. : іл., фотогр.

1941

177. Про роботу одного вчителя з двома і трьома класами : інструкт.-метод. вказівки / Нар. Комісаріат освіти УРСР, Упр. шкіл ; [склав Гриценко Г. П. ; ред. Чавдаров С. Х.]. – К. : Рад. школа, 1941. – 39, [1] с. : табл. – Бібліогр.: с. 40 (6 назв).

---

⁷ Досв. – так зазначено на титульній сторінці у книзі.

1945

178. К. Д. Ушинський : [до 75-річчя з дня смерті] / С. Чавдаров, М. Даденков. – К. : Рад. школа, 1945. – 28, [2] с. : портр.

1948

179. Принципи радянської дидактики : (з лекцій, прочит. на семінарі зав. облас. відділів нар. освіти УРСР 24–26 листоп. 1948 р.). – К. : Рад. школа, 1949. – 89, [2] с.

180. Програми початкової школи / М-во освіти УРСР, Упр. шкіл ; [ред. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1948. – 150, [2] с.

1949

181. Життя, діяльність і педагогічні ідеї А. С. Макаренка : (до десятиріччя з дня смерті) / М. Ф. Даденков ; Укр. наук.-дослід. ін.-т педагогіки ; [ред. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1949. – 65, [2] с. : портр.

182. Навчальне обладнання початкової школи / М-во освіти УРСР, Упр. шкіл, Укр. НДІ педагогіки ; [відп. ред. С. Х. Чавдаров]. – К. ; Львів : Рад. школа, 1949. – 70, [1] с.

1950

183. Праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства і завдання викладання мови в середній школі : доп. на наук. сесії Академії наук УРСР з участю викладачів мови вищ. учб. закл. та вчителів серед. шкіл, присвяченій питанням мовознавства, 30 листоп. – 2 груд. 1950 р. – К. : Вид-во Акад. наук Української РСР, 1950. – 34, [1] с. – Бібліогр. у підрядк. прим.

1951

184. Організація і методи роботи вчителя з двома класами / НДІ педагогіки ; за ред. С. Х. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1951. – 137, [2] с. : табл.

185. Труды И. В. Сталина по вопросам языкознания и задачи преподавания языка в средней школе : докл. на науч. сес. Акад. наук УССР с участием преподавателей языка высш. учеб. заведений и учителей сред. школ, посвящ. вопр. языкознания, 30 нояб. – 2 дек. 1950 г. – К. : Изд-во Акад. наук Укр. ССР, 1951. – 38, [1] с.

1952

186. Ушинський, К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський ; [відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров ; авт. вступ. ст. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1952–1955.

Т. 4 : Людина як предмет виховання : спроба педагогічної антропології, т. 1. – 1952. – 517, [1] с.

Т. 5 : Людина як предмет виховання : спроба педагогічної антропології, т. 2. – 1952. – 429, [1] с.

1954

187. Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки / Т-во для поширення політ. та наук. знань УРСР. – К. : [б. в.], 1954. – 58, [1] с. – (Серія 1 ; № 17/18).

188. Ушинський, К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський ; [відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров ; авт. вступ. ст. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1952–1955.

Т. 1 : Педагогічні статті. – 1954. – 446, [3] с. : портр.

Т. 2 : Педагогічні статті та матеріали до „Детского мира” та „Родного слова”. – 1954. – 557, [2] с.

Т. 3 : Детский мир и хрестоматия. Родное слово. – 1954. – 797, [2] с.

189. Школа на Україні в XVI– XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів / М. Ф. Даденков ; Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; [ред. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1954. – 19, [1] с.

1955

190. Ушинський, К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський ; [відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров ; авт. вступ. ст. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1952–1955.

Т. 6 : Матеріали до третього тома „Педагогічної антропології”. Психологічні статті. Біографічні матеріали. – 1955. – 615, [1] с.

1956

191. Патріотичне виховання дітей у сім'ї / Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР ; [за заг. ред. М. М. Грищенка]. – К. : [б. в.], 1956. – 59, [1] с. – (Серія IV ; № 8/9).

192. Патріотичне виховання дітей в сім'ї. – К. : Рад. школа, 1956. – 61, [2] с.

1961

193. Тарас Григорович Шевченко і народна освіта / С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 54, [2] с. : фотогр. – Бібліогр. у підрядк. прим.

1962

194. Методи навчання в середній школі : метод. лист / М-во освіти УРСР, Упр. шкіл ; [метод. лист склали С. Х. Чавдаров, А. М. Алексюк]. – К. : Рад. школа, 1962. – 68, [3] с. – Бібліогр.: с. 68–69.

1.4. Статті, доповіді з наукових збірників та періодичних видань

1927

195. Боротьба за навчальний рік на селі : (тези доп. на пленумі методсекції сіл. школи) // Бюлетень Київської округової інспектури народної освіти. – 1927. – Ч. 4. – С. 3–11 : табл.

196. Сільська трудова школа Київської округи за 10 р. // Бюлетень Київської окружної інспектури народної освіти. – 1927. – Ч. 6. – С. 20–37 : табл., фотогр.

1928

197. Агрономізовані 7-річні школи Київської округи // Шлях освіти. – 1928. – № 11. – С. 76–91 : табл.

1929

198. Агрономізація й політехнізація сільської 7-річки // Шлях освіти. – 1929. – № 8/9. – С. 14–25.

199. Громадська праця учнів II концентру сільської семирічки як обов'язковий практикум // Шлях освіти. – 1929. – № 7. – С. 53–70 : табл. – Дод.: Орієнтовна програма практикуму учнів.

200. До питання про клясифікацію орфографічних помилок // Шлях освіти. – 1929. – № 12. – С. 115–125.

1930

201. Пунктуаційна техніка учнів трудшкіл // Шлях освіти. – 1930. – № 4. – С. 141–155 : табл.

202. Соціалістичний засів, школа й учитель // Шлях освіти. – 1930. – № 1/2. – С. 18–24.

1931

203. Т. Гарбуз. Методика рідної мови в школі 1 концентру. ДВУ 1930, стор. 200 : [рецензія] / С. Ч. // Комуніст. освіта. – 1931. – № 1. – С. 155–157. –

Рец. на кн.: Гарбуз, Т. Методика рідної мови в школі 1-го концентру / Т. Гарбуз. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – 196, [2] с.

Рецензія на книгу, яка є переробленим і виправленим перевиданням книжки Т. Гарбуза «Рідна мова в трудовій школі», випущеної в 1929 р.

204. Шкідництво на педагогічному фронті // Комуніст. освіта. – 1931. – № 5/6. – С. 40–48 ; № 7/8. – С. 38–56. – Бібліогр. у підрядк. прим.

1933

205. Політехнічна школа Київщини в боротьбі за виконання постанов партії про школу // Комуніст. освіта. – 1933. – № 1. – С. 81–96 : табл.

206. Про методи наукової роботи над підручником : [у порядку обговорення] // Комуніст. освіта. – 1933. – № 6. – С. 34–43.

1934

207. Чергові завдання у викладанні мови в школі // Комуніст. освіта. – 1934. – № 10. – С. 25–40 : табл. – Бібліогр. у підрядк. прим.

1935

208. З підсумків викладання української мови в школі / С. Чавдаров, І. Барчук // Комуніст. освіта. – 1935. – № 7/8. – С. 29–42.

1936

209. Українська мова / Чавдаров С. Х., Темченко Е. В., Михайлова М. Д., Шенгер Н. І. та Чоботарьова П. А. // Методичні матеріали для вчителя початкової школи. 2 клас. Ч. 1 / Упр. почат. школи НКО УСРР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки. – К. ; Х., 1936. – С. 3–36.

210. Шкідлива книга : (підручник „Педологія” Видро, Костюк, Чамата) / С. Чавдаров, Й. Ліпман // Комуніст. освіта. – 1936. – № 10. – С. 93–101. – Рец. на кн.: Педологія : підруч. для пед. технікумів / Видро, Костюк, Чамата ; Київ. філ. Всеукр. наук.-дослід. Ін-ту педагогіки ; за ред. Г. Костюка. – Х. ; К. : Рад. школа, 1933. – 292, [1] с.

1937

211. Липецька школа ім. П. В. Щепкіна // Комуніст. освіта. – 1937. – № 7. – С. 36–52 : діагр. ; 1937. – № 11. – С. 36–52 : діагр.

1938

212. Дело Маркса бессмертно! // Правда. – 1938. – 8 мая (№ 125). – С. 1. – Авт. не зазначено.

213. Ленінські заповіді про освіту в дії // Комуніст. освіта. – 1938. – № 11. – С. 4–14 : фотогр. – Бібліогр. у підрядк. прим.

214. Карл Маркс про виховання всебічно розвиненої людини // Комуніст. освіта. – 1938. – № 5. – С. 14–27 : фотогр. – Бібліогр. у підрядк. прим.

215. Про особливості викладання мови при роботі вчителя з двома класами // Комуніст. освіта. – 1938. – № 8. – С. 102–114 : фотогр.

216. Про особливості викладання мови при роботі вчителя з двома класами : доп. проф. С. Чавдарова // Матеріали наради учителів, що працюють з двома класами / Нар. комісаріат освіти УРСР ; за ред. С. Чавдарова. – К. : Рад. школа, 1938. – С. 36–50.

1939

217. «Буквар» Т. Г. Шевченка // Збірник пам'яті Т.Г.Шевченка : до 125-річчя з дня народження : 1814–1939 / Наук.-дослід. ін-т педагогіки. – С. 76–111 : фотогр. – Бібліогр. у підрядк. прим.

218. Карл Маркс про виховання всебічно розвиненої людини // Наукові записки / Наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. В. В. Рудницького (відп. ред.), Г. С. Костюка, С. Х. Чавдарова. – К., 1939. – Т. 1. – С. 3–34. – Бібліогр. у підрядк. прим.

219. Навчальний процес в радянській школі // Радянська школа і організація її роботи : зб. на допомогу вчителів зах. областей України / Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. С. Чавдарова. – К., 1939. – С. 59–85. – Бібліогр. у підрядк. прим.

220. Повторення // Комуніст. освіта. – 1939. – № 3. – С. 48–56. – Бібліогр. у підрядк. прим.

221. Середня школа і підготовка її випускників до практичної роботи // Комуніст. освіта. – 1939. – № 9. – С. 21–32. – Бібліогр. у підрядк. прим.

222. Стан і завдання науково-дослідної роботи з педагогіки // Комуніст. освіта. – 1939. – № 6. – С. 14–30.

223. Упражнения // Сов. педагогика. – 1939. – № 7. – С. 23–37.

224. Т. Г. Шевченко про виховання // Комуніст. освіта. – 1939. – № 2. – С. 17–30 : мал.

225. Школа в Західній Україні // Комуніст. освіта. – 1939. – № 11. – С. 21–31.

226. Школа Западной Украины под гнетом польской шляхты // Сов. педагогика. – 1939. – № 11/12. – С. 29–41.

1940

227. Навчальний процес в радянській школі // Радянська школа і організація її роботи : зб. на допомогу вчителів Радянської Бессарабії і Півн. Буковини / Нар. комісаріат освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. С. Х. Чавдарова. – К., 1940. – С. 64–94. – Бібліогр. у підрядк. прим.

228. Основи дидактики К. Д. Ушинського : до 70-річчя з дня смерті К. Д. Ушинського // Комуніст. освіта. – 1940. – № 12. – С. 5–21. – Бібліогр. у підрядк. прим.

229. Й. В. Сталін про освіту та виховання // Комуніст. освіта. – 1940. – № 1. – С. 13–34. – Бібліогр. у підрядк. прим.

1941

230. Дидактические принципы Ушинского и советская педагогика // Учит. газета. – 1941. – 11 апр. (№ 44). – С. 2.

1942

231. Учитесь педагогическому мастерству у товарища Сталина // Труды Сухумского государственного педагогического института... / Нар. комиссариат просвещения ГССР. – Сухуми, 1942. – С. 5–31. – Библиогр. в подстроч. сносах.

1944

232. Великий український учений : к 150-летию со дня смерти Г. С. Сковороды // Учит. газета. – 1944. – 15 нояб. (№ 48). – С. 2.

233. Великое чувство любви к Родине // Учит. газета. – 1944. – 25 окт. (№ 45). – С. 3.

234. Єдині вимоги до учнів // Рад. освіта. – 1944. – 18 трав. (№ 22). – С. 2.

235. Жовтнева революція і школа // Рад. освіта. – 1944. – 7 листоп. (№ 27). – С. 4.

236. Книжка про Григорія Сковороду // Рад. Україна. – 1944. – 25 берез. (№ 59). – С. 4.

237. Система повторень навчального матеріалу // Рад. освіта. – 1944. – 17 листоп. (№ 28). – С. 1.

238. Славетний український філософ і письменник // Рад. Україна. – 1944. – 16 груд. (№ 245). – С. 3 : мал. – (Григорій Савич Сковорода, 1794–1944 : (150-річчя з дня смерті)).

239. К. Д. Ушинський // Сталинское племя. – 1944. – 25 мая (№ 51). – С. 3 : фотогр.

240. Що таке педагогіка й чому піонерватажкам треба її вивчати? // Молодь України. – 1944. – 21 трав. (№ 81). – С. 2. – (Вивчайте педагогічну науку : заочний семінар піонерватажків).

241. Як працювати, коли мало підручників // Рад. освіта. – 1944. – 27 жовт. (№ 25). – С. 2.

1945

242. Быть достойными своих отцов // Правда Украины. – 1945. – 20 мая (№ 99). – С. 3.

243. Великий педагог : (до 75 роковин від дня смерті К. Д. Ушинського) // Рад. Україна. – 1945. – 24 жовт. (№ 211). – С. 2.

244. Великое завоевание народа : (к 15-летию закона о всеобщем обязательном обучении) // Правда Украины. – 1945. – 25 июля (№ 146). – С. 3.

245. Виховна робота в початковій школі : доп. на республік. нараді вчителів почат. школи // На допомогу вчителю початкової школи : зб. статей / Нар. комісаріат освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; [ред. Костюк Г. С.]. – К. ; Львів, 1945. – С. 13–34.

246. Виховна робота в початковій школі : з доп. засл. діяча науки УРСР проф. С. Х. Чавдарова на республік. нараді вчителів почат. школи // Рад. освіта. – 1945. – 20 лип. (№ 32). – С. 2.

247. Воспитательная работа в начальной школе : [выступление на совещании учителей нач. шк. Украины] // Учит. газета. – 1945. – 18 июля (№ 30). – С. 2.

248. Деякі недоліки у практиці перевірки і оцінювання знань учнів // Рад. освіта. – 1945. – 27 квіт. (№ 18). – С. 2.

249. М. І. Калінін про виховання // Рад. школа. – 1945. – № 5/6. – С. 10–17. – Бібліогр. у підрядк. прим.

250. Народна освіта в Українській Радянській Соціалістичній Республіці : доповідь // За радянську школу : матеріали міжоблас. наради активу вчителів зах. обл. Української РСР у Львові. – К. ; Х., 1945. – С. 25–57.

251. Народна освіта Радянської України : з доп. засл. діяча науки проф. С. Х. Чавдарова на нараді активу вчителів зах. обл. України у м. Львові // Рад. освіта. – 1945. – 21 січ. (№ 3). – С. 2.

252. Про мужність і шляхи виховання її // Рад. школа. – 1945. – № 1/2. – С. 11–22.

253. Слава партії більшовиків // Рад. Україна. – 1945. – 14 жовт. (№ 204). – С. 3.

254. Суд іде // Рад. освіта. – 1945. – 16 лют. (№ 7). – С. 1. – (Нацистська Німеччина приречена : радянський народ гаряче вітає історичні рішення Кримської конференції).

255. К. Д. Ушинський – великий будівник вітчизняної педагогіки // Рад. освіта. – 1945. – 14 груд. (№ 55). – С. 1.

256. Цей день прийшов // Рад. освіта. – 1945. – 1 трав. (№ 19). – С. 2.

257. Ще одна велика радість : [про возз'єднання Закарпат. України з Рад. Україною] // Рад. освіта. – 1945. – 1 лип. (№ 29). – С. 2.

258. Экзамены на аттестат зрелости // Правда Украины. – 1945. – 21 марта (№ 56). – С. 3.

1946

259. Бути зразком для дітей // Рад. жінка. – 1946. – № 10/11. – С. 25.

260. Життя, віддане народові // Рад. освіта. – 1946. – 3 січ. (№ 2). – С. 2.

261. З думками про Сталіна / С. Чавдаров, О. Астряб, Г. Костюк // Рад. освіта. – 1946. – 8 лют. (№ 8). – С. 4.

262. Кругозор и культура речи выпускников // Учит. газета. – 1946. – 12 июня (№ 29). – С. 3.

263. Навчальний процес у радянській школі // Радянська школа і організація її роботи : зб. на допомогу вчителів зах. областей України / М-во освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки. – К. : Рад. школа ; Львів, 1946. – С. 52–83. – Бібліогр. у підрядк. прим.

264. О литературе и современности // Правда Украины. – 1946. – 25 апр. (№ 82). – С. 4.

265. Об ошибках и извращениях в учебниках по украинской литературе // Учит. газета. – 1946. – 26 окт. (№ 49). – С. 4.

266. Передмова // Харківські байки / Григорій Сковорода ; за ред. П. Тичини. – К. : Укр. держ. вид-во, 1946. – С. 3–6.

267. Про більшовицьку скромність і правдивість // Наукові записки / Київ. держ. ун-т. – К., 1946. – Т. 5, вип. 1. – С. 65–79. – Бібліогр. у підрядк. прим.

268. Про наочність у викладанні // Рад. освіта. – 1946. – 27 черв. (№ 30). – С. 1.

269. Слава великому російському народові! / С. Чавдаров, О. Астряб // Рад. освіта. – 1946. – 23 трав. (№ 25). – С. 1.

270. Створимо історію радянської школи на Україні // Рад. освіта. – 1946. – 1 серп. (№ 35). – С. 1.

271. К. Д. Ушинський – великий педагог нашої Батьківщини : доп. на уроч. засід. Уряд. Ювіл. Комітету по відзначенню 75-х роковин від дня смерті К. Д. Ушинського // Рад. школа. – 1946. – № 1/2. – С. 16–24.

272. Іван Франко про мораль і моральне виховання // Рад. школа. – 1946. – № 4. – С. 4–11.

273. Чергові завдання вчителів Закарпатської області : (з доп. на нараді „Радянська школа й організація її роботи”) // Школа Закарпаття : зб. матеріалів наради працівників нар. освіти Закарпат. області УРСР 9–12 січ. 1946 р. / М-во освіти УРСР ; під ред. В. О. Повха. – К., 1946. – С. 29–50. – Бібліогр. у підрядк. прим.

1947

274. До підсумків екзаменів з педагогічних наук // Рад. освіта. – 1947. – 25 лип. (№ 30). – С. 2.

275. Ідейно-політичне виховання учнів – найважливіше завдання школи // Рад. освіта. – 1947. – 22 серп. (№ 34). – С. 2.

276. Книги життя, мудрості і боротьби : (до виходу в світ другого, виправл. й доповн. видання біографії Й. В. Сталіна) // Рад. Україна. – 1947. – 4 берез. (№ 47). – С. 3.

277. Найдемократичніша в світі школа // Рад. школа. – 1947. – № 5. – С. 29–49 : табл., фотогр.

278. „Наш досвід унаочнення викладання” // Рад. освіта. – 1947. – 4 квіт. (№ 14). – С. 1.

279. Наш кандидат – великий Сталін / С. Чавдаров, Г. Костюк, О. Астряб [та ін.] // Рад. освіта. – 1947. – 19 груд. (№ 51). – С. 3.

280. По поводу одного измышления : [про помилку в ст. С. Д. Лялицької «К. Д. Ушинский о значении естествознания в деле воспитания детей»] // Учит. газета. – 1947. – 7 июня (№ 24). – С. 4.

281. Політичні й наукові знання – трудящим! / С. Чавдаров, Г. Костюк, Я. Рєзнік [та ін.] // Рад. освіта. – 1947. – 16 трав. (№ 20). – С. 2.

282. Развивать устную речь учеников начальной школы // Учит. газета. – 1947. – 30 авг. (№ 36). – С. 4.

1948

283. Вершина марксистсько-ленінської філософської думки // Рад. Україна. – 1948. – 1 жовт. (№ 233). – С. 3.

Про «Короткий курс історії ВКП(б)», розділом якого є твір Й. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм».

284. Во время экзаменов // Юный ленинец. – 1948. – 14 мая (№ 20). – С. 1.

285. Деякі уваги про роботу з підручниками української мови в початковій школі // Рад. школа. – 1948. – № 3. – С. 44–48.

286. Экзамены не за горами // Зірка. – 1948. – 6 лют. (№ 6). – С. 1.

287. А. О. Жданов про завдання ідейного виховання радянської молоді // Рад. школа. – 1948. – № 5. – С. 3–9.

288. Запобігати відставанню учнів // Рад. освіта. – 1948. – 15 жовт. (№ 42). – С. 2.

289. Книга про народ-богатыр // Рад. Україна. – 1948. – 15 квіт. (№ 89). – С. 3. – Рец. на кн.: Михайлов Н. Н. Над картой Родины / Н. Н. Михайлов. – М. : Молодая гвардия, 1947. – 262, [1] с. : ил.

290. Невтомний борець за ідейне виховання радянської молоді : [про А. О. Жданова, держ. діяча] // Рад. освіта. – 1948. – 10 верес. (№ 37). – С. 1.

291. Полум'яний борець за справу Леніна-Сталіна : [про С. М. Кірова, держ. і партійного діяча] // Рад. освіта. – 1948. – 26 листоп. (№ 48). – С. 1.

292. Спинити убивць! // Рад. освіта. – 1948. – 20 трав. (№ 21). – С. 2. – (Геть руки від грецьких патріотів!).

293. Ширити педагогічні знання серед населення // Рад. освіта. – 1948. – 25 черв. (№ 26). – С. 3.

294. Як готувати домашні завдання // Зірка. – 1948. – 26 листоп. (№ 48). – С. 1.

1949

295. За високий рівень наукової праці! // Рад. освіта. – 1949. – 14 січ. (№ 2). – С. 2.

296. За рішуче піднесення якості навчання і виховання в початкових класах // Про піднесення успішності учнів початкової школи / Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. Й. А. Ліпмана. – К., 1949. – С. 3–7.

297. Педагог-патріот : до 10 роковин з дня смерті А. С. Макаренка // Рад. освіта. – 1949. – 1 квіт. (№ 14). – С. 3 : портр.

298. Педагогічні погляди Т. Г. Шевченка : до 135-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка // Рад. школа. – 1949. – № 2. – С. 29–36.

299. О. М. Радіщев про виховання // Рад. школа. – 1949. – № 4. – С. 13–19.

300. Слава великому російському народові! / С. Чавдаров, О. Астряб, М. Даденков [та ін.] // Рад. освіта. – 1949. – 28 жовт. (№ 44). – С. 1.

301. Слава Союзу Радянському, слава! / С. Чавдаров, Г. Костюк, О. Астряб [та ін.] // Рад. освіта. – 1949. – 25 листоп. (№ 49). – С. 2.

302. Й. В. Сталін про виховання радянського патріотизму // Рад. школа. – 1949. – № 6. – С. 29–40. – Бібліогр. у підрядк. прим.

303. Тридцять років радянської школи в УРСР : [доп. на сесії Укр. НДІ педагогіки (28–31 січ. 1948 р.)] // Наукові записки / М-во освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки. – К. : Рад. школа, 1949. – Т. 3. – С. 47–66.

1950

304. Боротися за високу успішність учнів // На допомогу шкільному інспекторові : (зб. матеріалів). – К., 1950. – С. 77–103.

305. М. О. Добролюбов, його суспільні і педагогічні погляди // Добролюбов М. О. Вибрані педагогічні твори / М. О. Добролюбов. – К. : Рад. школа, 1950. – С. 3–27.

306. Запобігання неуспішності учнів – обов'язок кожного вчителя // Рад. освіта. – 1950. – 9 верес. (№ 36). – С. 1.

307. В. І. Ленін про завдання ідейного виховання молоді // Рад. освіта. – 1950. – 21 квіт. (№ 16). – С. 2.

308. Неустанно удешевити роботу шкіл // Правда України. – 1950. – 1 сент. (№ 207). – С. 3.

309. О перестройке преподавания русского и украинского языков // Правда України. – 1950. – 30 нояб. (№ 282). – С. 3.

310. Педагогічна пропаганда серед батьків // Рад. Україна. – 1950. – 29 серп. (№ 204). – С. 2.

311. Праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства і завдання викладання мови в середній школі: доп. засл. діяча науки УРСР проф. С. Х. Чавдарова на наук. сесії Акад. наук УРСР // Рад. освіта. – 1950. – 9 груд. (№ 49). – С. 3.

312. У серці нашому Сталін // Рад. освіта. – 1950. – 10 берез. (№ 10). – С. 1. – (Великий Сталін – всенародний кандидат).

1951

313. Викладання мови – на рівень сталінських вимог // Рад. школа. – 1951. – № 1. – С. 26–31.

314. Виховання учнів в дусі радянського патріотизму – головне завдання школи і вчителя // Рад. Україна. – 1951. – 7 груд. (№ 286). – С. 2–3.

315. Особливості роботи вчителя з двома класами при викладанні мови // Організація і методи роботи вчителя з двома класами / НДІ педагогіки; за ред. С. Х. Чавдарова. – К.: Рад. школа, 1951. – С. 49–63.

316. Рік викладання мов у школі в світлі праць Й. В. Сталіна з питань мовознавства // Рад. школа. – 1951. – № 4. – С. 21–29.

1952

317. Виховання дітей в сім'ї // Вечір. Київ. – 1952. – 8 трав. (№ 108). – С. 2.

318. Виховання радянського патріотизму в школі // Рад. школа. – 1952. – № 3. – С. 3–18.

319. Думки про політехнічне навчання // Рад. освіта. – 1952. – 27 верес. (№ 39). – С. 4.

320. Нові, відповідальні завдання / С. Чавдаров, Й. Ліпман // За рад. кадри. – 1952. – 4 жовт. (№ 17). – С. 2.

Про нові відповідальні завдання кафедри педагогіки Київського університету ім. Т. Г. Шевченка в світлі проекту «Директив XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951–1955 роки».

321. Про політехнічне навчання підростаючого покоління // Рад. Україна. – 1952. – 29 листоп. (№ 282). – С. 2–3.

1953

322. Глибоко изучать и пропагандировать передовой опыт учителей : к итогам летних респ. пед. чтений // Правда Украины. – 1953. – 25 авг. (№ 200). – С. 2.

323. Дружба вічна, непорушна // Рад. освіта. – 1953. – 12 груд. (№ 50). – С. 1. – (Велике свято всіх народів Радянського Союзу).

324. Забезпечити виконання завдань, поставлених перед школою XIX з'їздом КПРС // Рад. освіта. – 1953. – 3 січ. (№ 1). – С. 3.

325. Завдання педагогічної науки в світлі рішень XIX з'їзду КПРС // Рад. школа. – 1953. – № 1. – С. 9–28.

326. Передмова // Винниченко І. А. Фурсянська семирічна школа / І. А. Винниченко ; М-во освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки. – К. : Рад. школа, 1953. – С. 3–6.

327. Республіканські педагогічні читання // Рад. освіта. – 1953. – 8 серп. (№ 32). – С. 3–4.

328. Сталін – щастя юних поколінь // Рад. освіта. – 1953. – 21 берез. (№ 12). – С. 3. – (Пам'яті Й. В. Сталіна).

1954

329. Атеїстичне виховання учнів // Вечір. Київ. – 1954. – 24 листоп. (№ 278). – С. 3.

330. Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський // Ушинський К. Д. Педагогічні статті : твори в 6 т. / К. Д. Ушинський ; [відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров ; авт. вступ. ст. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 1. – С. 5–29.

331. Висока грамотність учнів – найвірніша ознака їх успішності // Рад. освіта. – 1954. – 26 черв. (№ 26). – С. 1.

332. Зміцнювати класні колективи // Київ. правда. – 1954. – 1 верес. (№ 176). – С. 2–3.

333. В. І. Ленін про значення досвіду // Рад. школа. – 1954. – № 1. – С. 19–25. – Бібліогр. у підрядк. прим.

334. Нищівну відсіч паліям війни! // Рад. освіта. – 1954. – 11 груд. (№ 50). – С. 1. – (Нам потрібний мир!).

335. Предисловие // Винниченко И. А. Фурсянская семилетняя школа / И. А. Винниченко ; Всесоюз. с.-х. выставка. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва Просвещения РСФСР, 1954. – С. 3–5.

336. *Про спільне навчання в середній школі // Рад. жінка. – 1954. – № 10. – С. 26.

337. Русско-украинские связи в общей борьбе за передовую педагогику // Сов. педагогика. – 1954. – № 3. – С. 79–95.

338. Творче використання педагогічної спадщини Н. К. Крупської і А. С. Макаренка в навчально-виховній роботі // Рад. школа. – 1954. – № 8. – С. 7–18. – Бібліогр. в підрядк. прим.

339. Шевченко про ідейно-виховну силу слова // Збірник праць першої і другої наукових шевченківських конференцій / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1954. – С. 200–209. – Бібліогр. у підрядк. приміт.

340. Школа і життя // Рад. Україна. – 1954. – 13 серп. (№ 189). – С. 3.
Про потребу практичної підготовки учнів як сільської, так і міської шкіл.

1955

341. Використати всі досягнення педагогічної теорії й практики для піднесення успішності учнів // Рад. освіта. – 1955. – 15 січ. (№ 3). – С. 2.

342. Множити успіхи, викорінювати хиби та недоліки в роботі школи // Рад. освіта. – 1955. – 3 верес. (№ 36). – С. 2.

1956

343. З усім нашим народом : [про підтримку-захист Рад. Союзом народної демократії у країнах Азії та Східної Європи, зокрема Угорщини] // Рад. освіта. – 1956. – 1 груд. (№ 49). – С. 1.

344. В. І. Ленін про виховання в дусі колективізму і готовності до праці // Рад. освіта. – 1956. – 21 січ. (№ 4). – С. 3.

345. Невідкладні завдання педагогічної науки / С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко // Рад. школа. – 1956. – № 9. – С. 11–21.

346. Педагогические взгляды И. Я. Франко : (к столетию со дня рождения) // Совет. педагогика. – 1956. – № 9. – С. 80–92.

347. Проблема дитинства в працях І. Я. Франка // Рад. школа. – 1956. – № 8. – С. 40–50.

1957

348. Їх виховала радянська школа : [наведено факти, що характеризують зростання й позитивні зміни у свідомості та моралі людей, вихованих радянською школою] // Рад. освіта. – 1957. – 2 листоп. (№ 44). – С. 2. – (40 роковини Жовтня).

349. Педагогічна наука в Українській РСР за сорокаріччя / С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко // Рад. школа. – 1957. – № 11. – С. 40–50.

350. Передмова // Тертичний І. П. Педагогічні погляди Михайла Івановича Калініна / І. П. Тертичний. – К., 1957. – С. 3–6.

1958

351. За творче опрацювання проблем педагогічної науки / С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко // Рад. школа. – 1958. – № 1. – С. 3–17.

352. Кожен урок має бути повноцінним // Рад. школа. – 1958. – № 7. – С. 18–26.

1959

353. За активізацію та удосконалення методів навчання // Рад. школа. – 1959. – № 8. – С. 20–29.

354. Книга о педагогическом коллективе / С. Х. Чавдаров, В. В. Гончаренко // Сов. педагогика. – 1959. – № 9. – С. 142–144. – Рец. на кн.: Сухомлинский В. А. Педагогический коллектив средней школы : (из опыта работы сельской школы) / В. А. Сухомлинский. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – 204, [3] с.

1961

355. Про роботу над переказом і твором // На допомогу вчителю початкових класів / упоряд.: І. П. Тертичний, В. І. Помагайба, К. М. Карлаш. – К., 1961. – С. 268–274.

356. Цікаве дослідження / С. Х. Чавдаров, П. Б. Семко // Рад. школа. – 1961. – № 7. – С. 90–91. – Рец. на кн.: Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. М. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1960. – 143 с.

357. Читаючи Програму партії // Рад. школа. – 1961. – № 11. – С. 9–12.

1962

358. Тарас Григорович Шевченко про дітей // Українська дитяча література : хрестоматія критич. матеріалів : посіб. для пед. ін-тів / упоряд. Ф. Х. Гурвич, В. С. Савенко. – К., 1962. – С. 44–49.

1988

359. Принципы советской дидактики : [в сокращении] // Антология педагогической мысли Украинской ССР / редкол. тома: М. В. Фоменко (отв. ред.), Ю. Ю. Кондуфор, Н. П. Калениченко [и др.]. – М., 1988. – С. 466–477.

РОЗДІЛ II. ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ С. Х. ЧАВДАРОВА

2.1. Біографія С. Х. Чавдарова у періодичних виданнях, навчальних посібниках та інших виданнях

1940

360. От Академии педагогических наук РСФСР // Учит. газета – 1946. – 21 дек. (№ 57). – С. 4.

Чавдарова С. Х. висунуто кандидатом в дійсні члени АПН РРФСР від Міністерства освіти УРСР, вченої ради Українського науково-дослідного інституту педагогіки, Київського державного університету, професорсько-викладацького колективу Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького.

1952

361. 60-річчя професора С. Х. Чавдарова // Рад. школа. – 1952. – № 12. – С. 60.

Про об'єднане засідання колегії Міністерства освіти Української РСР, учених рад Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Українського науково-дослідного інституту педагогіки разом із представниками педагогічної громадськості м. Києва, присвячене 60-річчю з дня народження члена-кореспондента Академії педагогічних наук РРФСР, заслуженого діяча науки УРСР професора Сави Христофоровича Чавдарова.

362. 60-річний ювілей проф. С. Х. Чавдарова // Рад. освіта. – 1952. – 13 груд. (№ 50). – С. 2.

Про засідання колегії Міністерства освіти УРСР та вчених рад УНДІПу і Держуніверситету спільно з представниками педагогічної громадськості м. Києва, присвячене відзначенню 60-річчя з дня народження професора С. Х. Чавдарова.

1954

363. XI наукова сесія : присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією, 15–20 лют. 1954 р. / М-во культури СРСР, Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К. : [б. в.], 1954. – 13 с.

Про виступ професора С. Х. Чавдарова на секції філософії з доповіддю «Вплив російської педагогіки на розвиток педагогічної думки на Україні». – С. 4.

1958

364. Сухомлинський, В. Несправедлива і недоброзичлива критика : лист до редакції : [ст. на захист і підтримку кн. С. Х. Чавдарова „Патріотичне

виховання дітей у сім'ї"] / В. Сухомлинський // Рад. освіта. – 1958. – 21 черв. (№ 25).

1959

365. Передмова // Історія Київського університету: 1834–1959 / [Київ. ун-т ; відп. ред. О. З. Жмудський]. – К., 1959. – С. 5–8.

*Про С. Х. Чавдарова, який тривалий час працював в університеті. – С. 6.
Про участь Сави Христофоровича у написанні розділу з історії педагогіки для книги «Історія Київського університету». – С. 8.*

366. Присяжнюк, К. Ф. Все життя – школі! / К. Ф. Присяжнюк // Рад. школа. – 1959. – № 10. – С. 31–34 : портр.

Про Саву Христофоровича Чавдарова, відомого педагога і вченого, автора праць з питань теорії та історії педагогіки, дидактики, методичних посібників і підручників, які активно використовують учителі.

367. Розвиток гуманітарних наук в університеті // Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 520–616 : фотогр.

Про вченого-педагога С. Х. Чавдарова, його роботу в університеті. – С. 566–567.

1960

368. Чавдаров, Савва Христофорович : [биогр. справка] // Педагогический словарь : в 2 т. / Акад. пед. наук РСФСР ; [И. А. Каиров (гл. ред.), Н. К. Гончаров (зам. гл. ред.), Н. Д. Казьмин [и др.]]. – М., 1960. – Т. 2. – С. 657.

1962

369. Сава Христофорович Чавдаров : [некролог] // Рад. освіта. – 1962. – 22 верес. (№ 75). – С. 4.

Про життєвий і творчий шлях ученого, його заслуги перед державою.

370. С. Х. Чавдаров : [некролог] // Рад. школа. – 1962. – № 10. – С. 96 : портр.

Про значний внесок відомого професора, ученого-педагога в освітянську справу держави і педагогічну науку зокрема.

371. Сава Христофорович Чавдаров : [некролог] // Рад. Україна. – 1962. – 22 верес. (№ 224). – С. 4.

372. Савва Христофорович Чавдаров : [некролог] // Совет. педагогика. – 1962. – № 12. – С. 153.

Про життєвий і творчий шлях ученого, його заслуги перед державою, високі нагороди, яких був удостоєний.

373. Алексюк, А. М. Невтомний розвідник педагогічних глибин / А. М. Алексюк // Рад. школа. – 1967. – № 8. – С. 95–99.

Про основні етапи життєвого шляху С. Х. Чавдарова, його внесок у педагогічну науку, розвиток радянської школи.

374. Алексюк, А. М. С. Х. Чавдаров, заслужений діяч науки Української РСР / А. М. Алексюк // Педагогіка : республік. наук.-метод. зб. / М-во освіти УРСР ; [редкол.: В. І. Помагайба (відп. ред.), А. М. Алексюк (заст. відп. ред.), К. Ф. Присяжнюк (відп. секр.) та ін.]. – К., 1967. – Вип. 5 : Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967). – С. 141–148 : портр. – Бібліогр.: с. 148 (23 назви).

Про життєвий шлях відомого вченого, початок його педагогічної діяльності, про наукову роботу, написання ним підручників для 1–4 класів, методичної літератури, статті у періодиці з питань виховання і розвитку особистості, про історико-педагогічні дослідження, громадську діяльність, заслуги перед державою.

375. Миллер, Т. Талант педагога : к 75-летию С. Х. Чавдарова / Татьяна Миллер // Учит. газета. – 1967. – 8 авг. (№ 94). – С. 2.

Про визначного вченого С. Х. Чавдарова, про нього як учителя, наставника, його вимоги до професії вчителя.

376. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років : тези ювілейної наук. сесії / Наук.-дослід. ін-т педагогіки, Наук.-дослід. ін-т психології, Педагогічне т-во УРСР ; [редкол.: Бандура О. М., Вінниченко І. А., Гончаренко С. У. та ін.]. – К. : Рад. школа, 1967. – 271, [1] с.

Про видатного вченого-педагога С. Х. Чавдарова, який зробив вагомий внесок у педагогічну науку і шкільну практику, про низку його праць з дидактики, історії педагогіки і теорії виховання. – С. 11, 16, 28, 118, 139, 150.

377. Теорія та історія педагогіки // Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 / [М-во освіти УРСР, Наук.-дослід. ін-т педагогіки ; редкол.: Бондар А. Г. (відп. ред.), Дзевєрін О. Г., Кобзар Б. С. та ін.]. – К. : Рад. школа, 1967. – С. 285–420.

Про С. Х. Чавдарова – вченого, науковця, дослідника історії і теорії педагогіки, автора багатьох праць із питань педагогіки див. с.305, 315, 319, 322, 323, 326, 327, 329–335, 342, 343, 358, 368, 375, 376.

378. Чепелєв, В. І. Визначний учений-педагог : до 75-річчя з дня народження С. Х. Чавдарова // Рад. освіта. – 1967. – 16 серп. (№ 65). – С. 2.

Про життєвий шлях, педагогічну та громадсько-політичну діяльність С. Х. Чавдарова, про його вагомий внесок у наукову розробку змісту, форм і методів викладання української мови в загальноосвітній школі, в розвиток теорії та історії радянської педагогіки.

1968

379. Чавдаров, Савва Христофорович [28.VII (9.VIII). 1892–20.IX.1962]
// Педагогическая энциклопедия / гл. редакция: И. А. Каиров, Ф. Н. Петров, А. И. Богомолов [и др.]. – М., 1968. – Т. 4. – С. 641.

1972

380. Тартаковский, Б. Повесть об учителе Сухомлинском / Борис Тартаковский. – М. : Молодая гвардия, 1972. – 269, [2] с.

Про зустріч В. О. Сухомлинського з С. Х. Чавдаровим, його особисте враження від цієї зустрічі, подальшу співпрацю з видатним ученим. – С. 162–164, 172–177.

1976

381. Научно-исследовательский институт педагогики Украинской ССР (1926–1976) / М-во просвещения УССР ; [редкол.: А. М. Беляев, С. У. Гончаренко ... Н. Д. Ярмаченко (гл. ред.)]. – К. : Вища школа, голов. изд-во, 1976. – 110, [2] с. – Библиогр.: с. 95–111.

Про керівника НДІ педагогіки УРСР (з 1945 по 1956 рр.), ученого, члена-кореспондента АПН РРФСР С. Х. Чавдарова, про розробку ним питання вдосконалення методів навчання, його публікації. – С. 7–8, 13, 19, 20, 23, 37–39, 50, 53, 56, 73, 100, 104, 106, 110, 111.

На фотогр. : Сава Христофорович Чавдаров. – С. 20.

1981

382. Проніков, О. К. Старійшина українських педагогів / О. К. Проніков // Почат. школа. – 1981. – № 9. – С. 56–59.

Про С. Х. Чавдарова – відомого вченого і педагога, який постійно займався проблемами розвитку загальноосвітньої школи, удосконаленням форм і методів навчання, підготовки педагогічних та наукових кадрів, приділяв багато уваги початковій освіті, створенню підручників та методичних посібників для вчителів.

1982

383. Проніков, О. Діти дивляться на дорослих / Олександр Проніков // Рад. жінка. – 1982. – № 10. – С. 25.

Про професора С. Х. Чавдарова, який протягом багатьох років працював директором НДІ педагогіки Міністерства освіти УРСР, очолював кафедру педагогіки Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, та про деякі його погляди на сімейну педагогіку.

384. Проніков, О. К. Проблеми теорії педагогіки в творчій спадщині С. Х. Чавдарова (до 90-річчя з дня народження) / О. К. Проніков // Рад. школа. – 1982. – № 8. – С. 89–92.

Про життєвий і творчий шлях ученого і педагога С. Х. Чавдарова, його значний внесок у розвиток педагогіки, підготовку наукових кадрів, громадсько-політичну діяльність.

1983

385. Тартаковский, Б. Повесть об учителе Сухомлинском. Смерть и жизнь рядом : повести / Борис Тартаковский. – К. : Дніпро, 1983. – 406, [1] с.

Про зустріч В. О. Сухомлинського з С. Х. Чавдаровим, враження народного вчителя від зустрічі з видатним ученим, подальшу їхню співпрацю. – С. 135–138, 146–148.

1987

386. Чавдаров Сава Христофорович // Український Радянський Енциклопедичний Словник / редкол.: Бабичев Ф. С. (голов. ред. УРЕ), Денисов А. Ф., Дзверін І. О. [та ін.]. – Вид. 2-ге. – К., 1987. – Т. 3. – С. 607 : портр.

1988

387. Савва Христофорович Чавдаров : (1892–1962) // Антологія педагогической мысли Украинской ССР / редкол. тома: М. В. Фоменко (отв. ред.), Ю. Ю. Кондуфор, Н. П. Калениченко [и др.]. – М., 1988. – С. 464–466 : портр.

Про радянського вченого і педагога, заслуженого діяча науки УРСР, професора, члена-кореспондента АПН РРФСР С. Х. Чавдарова, його життєвий і творчий шлях.

Про С. Х. Чавдарова див. «Указатель имен». – С. 635.

1993

388. З неопублікованих листів В. О. Сухомлинського // Рід. школа. – 1993. – № 8. – С. 36.

Опубліковано один із незакінчених листів В. О. Сухомлинського до Сави Христофоровича Чавдарова з подякою за поздоровлення з приводу обрання Василя Олександровича членом-кореспондентом АПН РРФСР.

1994

389. Розвиток педагогічної науки в Україні за роки Радянської влади // Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. та ун-тів : курс лекцій / В. Кравець. – Тернопіль : Тернопіль, 1994. – С. 282–334. – Бібліогр.: с. 282.

Про вченого-педагога С. Х. Чавдарова, який у 20-х рр. почав свою науково-педагогічну діяльність. – С. 283 ; Про перші вагомні видання вченого. – С. 285.

1996

390. Інститут педагогіки АПН України 70 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки, [редкол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), В. М. Мадзігон (заст. відп. ред.), Н. П. Калениченко (секр. редкол.) та ін.]. – К. : Пед. думка, 1996. – 177, [5] с. : фотогр. – Бібліогр.: с. 125–177.

Про директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки (1945–1956) Чавдарова С. Х., який створив стабільні підручники з української мови для початкової школи, методичну літературу. – С. 34–37, 76. Про внесок Чавдарова С. Х. у розробку дидактичних проблем. – С. 59.

На фотогр. : Сава Христофорович Чавдаров. – С. 35.

1998

391. Любар, О. О. Історія української педагогіки : [навч. посіб. для студ. пед. навч. закл.] / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. М. Г. Стельмаховича. – К. : Ін-т змісту і методів навчання МО України, 1998. – 355, [2] с. – Бібліогр. у кінці розд.

Оцінка С. Х. Чавдарова як педагога, який підтримав Радянську владу і отримав офіційне визнання. – С. 269.

392. Сухомлинська, Г. І. Сила духу і розуму / Г. І. Сухомлинська // Сучасники В. О. Сухомлинського / Н. А. Калініченко, Г. М. Перебийніс ; М-во освіти України, АПН України, Укр. асоц. Василя Сухомлинського. – Кіровоград, 1998. – С. 22–36 : фотогр.

Про спілкування В. О. Сухомлинського з С. Х. Чавдаровим. – С. 29.

2000

393. Біляєв, О. М. Чавдаров Сава Христофорович / О. М. Біляєв // Українська мова : енциклопедія. – К., 2000. – С. 721 : портр.

Про життєвий і творчий шлях ученого, його найвідоміші твори.

394. Чавдаров Сава (1892–1962) : [біографія] // Енциклопедія українознавства / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Фонд духовн. Відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького ; голов. ред. Володимир Кубійович ; редкол.: Аркадій Жуковський, Іван Кошелівець (літ. ред.), Василь Маркусь [та ін.]. – Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3691 : портр.

2001

395. Скрипченко, О. В. Довідник з педагогіки та психології : навч. посіб. для викладачів, асп. та студ. пед. навч. заклад. / Скрипченко О. В.,

Лисянська Т. М., Скрипченко Л. О. – К. : Нац. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 216 с.

Про С. Х. Чавдарова – українського вченого-педагога, автора першого в Україні підручника з педагогіки. – С. 208.

396. Ярмаченко, М. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія та сучасність / Микола Ярмаченко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2001. – № 3. – С. 18–42 : портр.

Про відомого українського педагога і вченого С. Х. Чавдарова, його творчий шлях, перебування на посаді заступника директора, а згодом і директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки. – С. 39, 40.

397. Ярмаченко, М. Чавдаров Сава Христофорович : [біогр. довідка] / М. Ярмаченко // Педагогічний словник / АПН України, Ін-т педагогіки ; за ред. Ярмаченка М. Д. – К., 2001. – С. 484–485 : портр.

2002

398. Бондар, Л. Внесок С. Х. Чавдарова в розвиток української педагогічної науки (до 110-річчя від дня народження) / Людмила Бондар // Рідна шк. – 2002. – № 8/9. – С. 62–64. – Бібліогр.: с. 64 (8 назв).

Про життєвий шлях ученого, його педагогічну діяльність, великий внесок, який він зробив у розробку актуальних педагогічних проблем того часу, його праці, у тому числі дослідження з історії педагогічної думки в Україні, підручники з педагогіки, методичні посібники.

399. Бондар, Л. Учитель, методист, відомий вчений / Людмила Бондар // Пед. газета. – 2002. – Серп. – верес. (№ 8/9). – С. 16 : портр.

Про життєвий і творчий шлях С. Х. Чавдарова – визначного вченого і педагога, заслуженого діяча науки Української РСР, професора, члена-кореспондента Академії педагогічних наук РРФСР, лауреата премії ім. К. Д. Ушинського, про його теоретичні дослідження, громадську діяльність.

400. Інститут педагогіки: погляд через роки : до 75-річчя від дня заснув. Укр. наук.-дослід. ін-ту педагогіки : наук. вид. / АПН України, Ін-т педагогіки ; [редкол.: Бібік Н. М., Бугайов О. І., Бурда М. І. та ін.]. – К. : Пед. думка, 2002. – 216 с. : фотогр. – Бібліогр.: с. 206–214.

Про С. Х. Чавдарова – провідного вченого, автора праць з педагогіки, методики навчання, дидактики, його співпрацю з видатними діячами, перебування на керівних посадах в Українському науково-дослідному інституті педагогіки. – С. 70–72, 74, 75, 81–83, 107, 108, 111, 124.

На фотогр. : Сава Христофорович Чавдаров. – С. 111.

401. [Чавдаров Сава Христофорович] // Український педагогічний календар : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / [упоряд.: Л. О. Калмикова, Т. Ф. Баєва ; за заг. ред. В. П. Коцура]. – К., 2002. – С. 45.

Подано коротку біографічну довідку про відомого педагога, ученого, заслуженого діяча науки УРСР С. Х. Чавдарова.

2003

402. Любар, О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. О. О. Любара. – К. : Знання, 2003. – 449, [1] с. – Бібліогр. в кінці розд. – (Серія «Вища освіта ХХІ століття»).

Про С. Х. Чавдарова – педагога, котрий підтримав Радянську владу і отримав офіційне визнання. – С. 339.

403. Розвиток педагогічної думки в 50–90-х роках ХХ ст. // Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К., 2003. – С. 312–322. – Бібліогр.: с. 321–322. – (Серія „Вища освіта ХХІ століття”).

Про вченого-педагога С. Х. Чавдарова, його педагогічну діяльність, дослідження в галузі історії педагогіки, основні праці.

404. Чавдаров Сава Христофорович : [біогр. довідка] // Провідники духовності в Україні : [довідник] / за ред. І. Ф. Кураса. – К. : Вища школа, 2003. – С. 584–585.

Про відомого українського педагога, мовознавця, діяча народної освіти, його життєвий і творчий шлях.

2004

405. Адаменко, О. В. С. Х. Чавдаров – педагог, учений і організатор науки / Адаменко О. В. // Освіта Донбасу. – 2004. – № 2. – С. 100–103. – Бібліогр.: с. 103 (15 назв).

Про життєвий шлях ученого, його творчий доробок, теоретичну і практичну діяльність, викладацьку роботу, діяльність як організатора науки.

406. Євтух В. Б. Факультет соціології та психології: минуле, сучасне, майбутнє / Євтух Володимир Борисович // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Імена славних учасників / [автори-упоряд.: Олена Матвійчук, Неоніла Струк ; редкол.: В. В. Скопенко (голова), О. В. Третяк, Л. В. Губерський та ін.]. – К., 2004. – С. 66–70.

Про С. Х. Чавдарова, який тривалий час очолював кафедру педагогіки в університеті, його перший підручник «Педагогіка» для вишів, участь ученого у дослідженні дидактичних проблем в історії кафедри педагогіки.

2005

407. Бондар, Л. С. Чавдаров Сава Христофорович (1892–1962) / Л. С. Бондар // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К., 2005. – Кн. 2 : ХХ століття. – С. 336–341 : портр. – Бібліогр.: с. 340–341.

Про життєвий і творчий шлях С. Х. Чавдарова – ученого, педагога, громадського діяча, його внесок у розвиток української педагогіки.

408. Євтух, В. Б. Факультет соціології та психології / В. Б. Євтух, В. В. Чепак // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / [автори-упоряд.: Олена Матвійчук, Неоніла Струк ; редкол.: В. В. Скопенко (голова), О. В. Третяк, Л. В. Губерський та ін.]. – К., 2005. – С. 298–300.

Про С. Х. Чавдарова, який тривалий час очолював кафедру педагогіки в університеті, його перший підручник «Педагогіка» для вишів, участь ученого у дослідженні дидактичних проблем в історії кафедри педагогіки.

409. Сава Христофорович Чавдаров (1892–1962) // Історія педагогіки України в особах : навч. посіб. / В. А. Мосіяшенко, О. І. Курок, Л. В. Задорожна. – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 242–244.

Про життєвий і творчий шлях ученого-педагога С. Х. Чавдарова.

2006

410. Бондар, Л. С. Чавдаров Сава Христофорович / Л. С. Бондар // Інститут педагогіки 80 / АПН України, Ін-т педагогіки ; [голов. ред. В. М. Мадзігон ; редкол.: М. Д. Ярмаченко, Н. М. Бібік, М. І. Бурда та ін.]. – К., 2006. – С. 211–215.

Про С. Х. Чавдарова – педагога, ученого, науковця, його життєвий і творчий шлях.

411. Календар знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2007 рік / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Л. І. Ніколюк, І. П. Моїсеєва ; наук. ред. П. І. Рогова ; відп. за вип. Л. О. Пономаренко]. – К. : [б. в.], 2006. – 138 с. – Бібліогр.: с. 133–136 (39 назв).

Про С. Х. Чавдарова – ученого-педагога, дидакта, методиста початкової та середньої освіти див. Іменний покажчик. – С. 131.

412. Київський національний університет імені Тараса Шевченка : у 2 т. Т. 2. Шляхами успіху / [автори-упоряд.: Олена Матвійчук, Неоніла Струк ; редкол.: В. В. Скопенко (голова), О. В. Третяк, Л. В. Губерський та ін.]. – К. : Світ Успіху, 2006. – 247 с.

Про професора С. Х. Чавдарова як педагога, відгуки про нього колишніх студентів. – С. 24, 40.

413. Любар, О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович. Д. Т. Федоренко. – К. : Знання, 2006. – 447 с. – Бібліогр. в кінці розд.

Про С. Х. Чавдарова – педагога, котрий визнав Радянську владу і мав офіційне визнання. – С. 337.

2007

414. Дічек, Н. З історії розвитку педагогічної думки в Україні: Інституту педагогіки АПН України – 80 років! / Наталія Дічек // Інформатика та інформ. технології в навч. закл. – 2007. – № 2. – С. 3–21 : фотогр. – Бібліогр.: 19 назв.

Про науково-педагогічну діяльність С. Х. Чавдарова. – С. 13, 14.

На фотогр.: С. Х. Чавдаров. – С. 13.

415. Календар знаменних і пам'ятних дат у сфері освіти і педагогічної науки на 2007 рік // Шкільний світ. – 2007. – № 1/2. – С. 1–91 с. – Бібліогр.: с. 89–91 (39 назв).

Про С. Х. Чавдарова – ученого-педагога, дидакта, методиста початкової та середньої освіти див. с. 25–26.

416. Чавдаров Сава Христофорович : [біографічна довідка] // Київ. Історико-біографічний енциклопедичний довідник / Ін-т гуманіт. досліджень Укр. акад. наук ; Г. Ю. Івакін, М. Б. Кальницький, Ю. В. Павленко [та ін.]. – К., 2007. – С. 1020 : фотогр.

2008

417. Березівська, Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : СПД Богданова А. М., 2008. – 405 с. : табл. – Бібліогр.: с. 345–405 (839 назв).

Про С. Х. Чавдарова – науковця, ученого, автора підручників, наукових статей з питань педагогіки, його співпрацю з М. М. Грищенком, статтю «Невідкладні завдання педагогічної науки». – С. 229, 232, 245–247, 335, 377.

418. Бондар, Л. С. Сава Христофорович Чавдаров / Л. С. Бондар // Енциклопедія освіти / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К., 2008. – С. 994. – Бібліогр.: 5 назв.

Про С. Х. Чавдарова – викладача, директора Науково-дослідного інституту педагогіки, завідувача кафедри педагогіки Київського університету імені Т. Г. Шевченка, автора наукових праць з історії педагогіки, підручників з педагогіки, української мови для 1–4 класів, методичних посібників.

419. Радул, О. С. Історія педагогіки України : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О. С. Радул. – [Вид. 3-тє, доповн. і переробл.]. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2008. – 201 с.

Про трудовий і творчий шлях С. Х. Чавдарова – автора понад 200 наукових праць, серед яких підручники «Українська мова» для 1–4 класів. – С. 72.

2009

420. Андрущенко, В. Видатні особистості / Віктор Андрущенко // Наш Університет. Дорога до Храму... / Віктор Андрущенко. – К., 2009. – С. 26 : портр.

Про найкваліфікованіші викладацькі кадри, які працювали в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова з часів його заснування і до наших днів. Серед співробітників – учений-педагог Сава Христофорович Чавдаров.

421. Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів: 1939, 1999, 2009 / Голов. упр. освіти і науки Київ. облдержадмін., Київ. облас. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів ; [за заг. ред. Н. І. Клокар ; редкол.: Клокар Н. І., Мірошник С. І., Чубарук О. В. та ін.]. – Біла Церква : [б. в.], 2009. – 332 с.

Про наради працівників освіти Київської області, на яких активно виступали з доповідями співробітники УНДППу, зокрема професор С. Х. Чавдаров. – С. 16. Про науково-педагогічну конференцію освітян Київської області 1947 р. за участі науковців УНДППу, на якій з доповіддю «Про виховання радянського патріотизму і радянської національної гордості» виступив професор С. Х. Чавдаров. – С. 20. Про одноденні семінари Київського обласного інституту удосконалення вчителів у 1948 р., у роботі яких взяв участь професор, директор УНДППу С. Х. Чавдаров. – С. 22.

422. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Almamater. 175 років з дня заснування / [роб. група: кер. В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, О. С. Падалка та ін.]. – К.: [б. в.], [2009]. – [64] с.

Про співпрацю С. Х. Чавдарова з Київським педагогічним інститутом (нині Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова). – С. 19.

423. Чавдаров Сава Христофорович // Професори національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 1944–2009 : бібліогр. довід. : до 175-річного ювілею / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; [уклад.: Г. І. Волинка, О. С. Падалка, Л. Л. Макаренко ; за заг. ред. В. П. Андрущенка]. – 2-ге вид. – К., 2009. – С. 366.

Про життєвий і творчий шлях ученого, його праці з історії педагогіки, підручники, методичні посібники, які перевидувались багато разів.

424. Зайченко, І. В. Сава Христофорович Чавдаров / І. В. Зайченко // Історія педагогіки : у двох кн. : навч. посіб. / І. В. Зайченко. – К.: Слово,

2010. – Кн. 2 : Школа, освіта і педагогічна думка в Україні, тема 12, § 4. – С. 772–774 : фотогр. – Бібліогр. в кінці ст.

Про життєвий і творчий шлях С. Х. Чавдарова – одного із провідних українських радянських педагогів.

2011

425. Чавдаров Сава Христофорович : [біографія] // Український педагогічний енциклопедичний словник / Семен Гончаренко. – Вид. 2-ге, доповн. й виправл. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – С. 494.

426. Черняк, С. Г. Розвиток тенденцій організаційно-педагогічних засад діяльності Київського університету: минуле та сучасне / С. Г. Черняк // Наука і освіта. – 2011. – № 2 : Педагогіка. – С. 61–64. – Бібліогр.: с. 64 (9 назв).

Про заслуженого діяча УРСР професора С. Х. Чавдарова, який був завідувачем кафедри педагогіки в університеті. – С. 63.

2012

427. Андрущенко, В. Світанок Європи : проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ століття / Віктор Андрущенко. – К. : Знання України, 2012. – 1099 с. – Бібліогр. : с. 799–993.

Про С. Х. Чавдарова – автора видання „К. Д. Ушинський”. – С. 641.

Про С. Х. Чавдарова – відому постать української педагогіки, представника педагогічної думки радянського періоду. – С. 995.

2.2. Дисертації та автореферати на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата педагогічних наук

1973

428. Алексюк, А. Н. Развитие теории общих методов обучения в советской педагогике (1917–1971 гг.) : автореф. дис. на соиск. ученой степени д-ра пед. наук : [спец.] (13.00.01 „Теория и история педагогики”) / Анатолий Николаевич Алексюк ; Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К. : [б. и.], 1973. – 94 с. – Бібліогр.: с. 92–94 (28 назв). – Дис. написана на укр. языке.

Про Чавдарова С. Х., який вивчав питання теорії методів навчання. – С. 10. Про класифікацію методів навчання залежно від джерел отримання знань учнями, яка була поширена серед педагогів СРСР і зокрема підтримана С. Х. Чавдаровим. – С. 78.

1983

429. Проников, А. К. Проблемы теории и истории педагогики в наследии С. Х. Чавдарова : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : [спец.] 13.00.01 – теория и история педагогики / Проников Александр Константинович ;

[науч. рук. Ярмаченко Н. Д.] ; Науч.-исслед. ин-т педагогики УССР. – К. : Типогр. им. Кирова изд-ва „Десна”, 1983. – 22 с. – Библиогр.: с. 22 (4 назв.).

1993

430. Гац, Н. А. Формування у молодших школярів умінь використовувати засоби зв'язності тексту (на матеріалі вивчення частин мови) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Методика викладання (української мови)” / Гац Надія Адамівна ; [наук. кер. М. С. Вашуленко] ; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : [б. в.], 1993. – 24 с. – Библиогр.: с. 24(6 назв).

Про С. Х. Чавдарова, який наголошував на необхідності посилити функціональну роль граматичного матеріалу в шкільному мовному курсі. – С. 9.

431. Гац, Н. А. Формування у молодших школярів умінь використовувати засоби зв'язності тексту (на матеріалі вивчення частин мови) : дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Методика викладання (української мови)” / Гац Надія Адамівна ; наук. кер. М. С. Вашуленко ; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : [б. в.], 1993. – 203 с. – Библиогр.: с. 169–194 (303 назви).

Про розробку С. Х. Чавдаровим питань розвитку зв'язного мовлення учнів. – С. 44. Про класифікацію С. Х. Чавдаровим методів навчання за джерелом одержання знань. – С. 114. Праці С. Х. Чавдарова див. Список використаної літератури. – С. 193.

1996

432. Бакум, З. П. Лінгводидактична спадщина С. Х. Чавдарова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Методика навчання української мови” / Бакум Зінаїда Павлівна ; Ін-т педагогіки АПН України ; [наук. кер. Біляєв О. М.]. – К. : [б. в.], 1996. – 24 с. – Библиогр.: с. 23 (5 назв).

433. Бакум, З. П. Лінгводидактична спадщина С. Х. Чавдарова : дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Методика навчання (української мови)” / Бакум Зінаїда Павлівна ; Ін-т педагогіки АПН України, [наук. кер. Біляєв О. М.]. – Кривий Ріг : [б. в.], 1996. – 157 с. – Библиогр.: с. 138–157 (206 назв).

2001

434. Донченко, Т. К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної (української) мови : дис. на здоб. наук. ступеня д-ра пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Теорія і методика навчання української мови” / Донченко Тамара Кузьмівна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2001. – 459 с. – Библиогр.: с. 401–459 (658 назв).

Про роботи С. Х. Чавдарова, присвячені загальним питанням методики навчання рідної мови. – С. 15, 447.

2002

435. Дубовик, С. Г. Функціональний підхід до вивчення відмінка іменника в початкових класах : дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Теорія і методика навчання (українська мова)” / Дубовик Світлана Григорівна ; наук. кер. Вашуленко М. С. ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2002. – 270 с. – Бібліогр.: с. 169–188 (233 назви).

Праці С. Х. Чавдарова див. Список використаної літератури. – С. 186.

2006

436. Петрук, О. М. Розвиток мовленнєвих умінь молодших школярів під час вивчення граматичного матеріалу на засадах функціонально-комунікативного підходу : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Теорія і методика навчання української мови” / Петрук Оксана Миколаївна ; [наук. кер. Хорошковська Ольга Назарівна] ; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : [б. в.], 2006. – 20 с. – Бібліогр.: с. 17–18 (7 назв).

Про Чавдарова С. Х., який вивчення граматики (мовні знання) розглядав як основний засіб розвитку мовлення. – С. 1.

437. Петрук, О. М. Розвиток мовленнєвих умінь молодших школярів під час вивчення граматичного матеріалу на засадах функціонально-комунікативного підходу : дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Теорія і методика навчання української мови” / Петрук Оксана Миколаївна ; наук. кер. Хорошковська Ольга Назарівна; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : [б. в.], 2006. – 197с. – Бібліогр.: с. 166–186 (232 назв).

Про Чавдарова С. Х., який вивчення граматики (мовні знання) розглядав як основний засіб розвитку мовлення, див. с. 5.

2008

438. Сіранчук, Н. М. Розвиток образного мовлення молодших школярів у процесі навчання української мови : дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Теорія та методика навчання української мови” / Сіранчук Наталія Миколаївна ; наук. кер. Коваль Ганна Петрівна ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2008. – 184 с. – Бібліогр.: с. 169–184 (215 назв).

Праці С. Х. Чавдарова див. Список використаної літератури. – С. 183.

2009

439. Палатна, В. В. Проблеми шкільної мовної освіти в педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.02 „Теорія та методика навчання (українська мова)” / Палатна Вікторія Вікторівна ; [наук. кер. Розсоха Антоніна Павлівна] ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 20 с. – Бібліогр.: с. 15–16 (7 назв).

2.3. Матеріали круглих столів

440. Історичні уроки в контексті сучасного реформування освіти : [матеріали круглого столу „Сава Христофорович Чавдаров і розвиток української педагогічної науки та шкільництва”] / матеріал підгот. Анжеліна Подставкіна // Рідна шк. – 2003. – № 1. – С. 62–66.

Із змісту: 110 років від дня народження Сави Христофоровича Чавдарова / Л. Бондар. – С. 62 ; Роль С. Х. Чавдарова в розвитку Інституту педагогіки АПН України / М. Ярмаченко. – С. 62–63 ; Внесок С. Х. Чавдарова в початкову ланку лінгводидактики / М. Вашуленко. – С. 63–64.; В. О. Сухомлинський та С. Х. Чавдаров: наукові та особистісні стосунки / О. Сухомлинська. – С. 64 ; Актуальні ідеї методики навчання української мови в педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова / Л. Скуратівський. – С. 64–65 ; С. Х. Чавдаров про наукову експертизу підручників / Л. Пироженко. – С. 65 ; Внесок С. Х. Чавдарова в розвиток історико-педагогічної науки / Л. Березівська – С. 65 ; Спогади про Саву Христофоровича Чавдарова / Н. Калениченко. – С. 65–66.

РОЗДІЛ III. РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ С. Х. ЧАВДАРОВА У ВІТЧИЗНЯНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ДУМЦІ

3.1. Загальнопедагогічні ідеї С. Х. Чавдарова

1966

441. Гриценко, М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. С. Гриценко, за ред. С. А. Литвинова. – К. : Рад. школа, 1966. – 259, [1] с.

Про внесок С. Х. Чавдарова в розвиток педагогічної науки в Українській РСР. – С. 217–218.

1967

442. Помагайба, В. І. З історії розвитку основних проблем педагогічної науки в Українській РСР / В. І. Помагайба // Педагогіка : республік. Наук.-метод. зб. / М-во освіти УРСР ; [редкол.: В. І. Помагайба (відп. ред.), А. М. Алексюк (заст. відп. ред.), К. Ф. Присяжнюк (відп. секр.) та ін.]. – К., 1967. – Вип. 5 : Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967). – С. 17–45 : фотогр. – Бібліогр.: с. 44–45 (35 назв).

Про підручник С. Х. Чавдарова «Педагогіка» (1940) і його значення для освітян. – С. 28. Про експериментальні дослідження, які проводив учений, його статті, надруковані у журналі «Шлях освіти». – С. 34.

1984

443. Проніков, О. К. С. Х. Чавдаров про передовий педагогічний досвід / О. К. Проніков // Рад. школа. – 1984. – № 12. – С. 75–77.

Про розробку С. Х. Чавдаровим теоретичних проблем узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду у республіці.

1985

444. Педагогіка : навч. посіб. для студ. ун-тів / за ред. А. М. Алексюка. – К. : Вища школа, 1985. – 294, [1] с. – Бібліогр. в кінці розд.

Про внесок С. Х. Чавдарова у теоретичну розробку найважливіших проблем дидактики див. с. 93.

1999

445. Гончаренко, С. Берегти і примножувати славні традиції української педагогіки / Семен Гончаренко, Юрій Мальований // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 44–48.

Про кийвську школу дидактики, біля джерел якої стояли професори С. Х. Чавдаров і Я. Б. Резнік.

2002

446. Вашуленко, О. Розвиток поглядів на повторення як педагогічну проблему / Оксана Вашуленко // Шлях освіти. – 2002. – № 1. – С. 43–48.

Про думку вченого С. Х. Чавдарова щодо проблеми повторення. – С. 46.

447. Бондар, Л. С. Вклад С. Х. Чавдарова у розвиток теоретичних основ радянської дидактики / Бондар Л. С. // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Серія соціально-педагогічна. / АПН України, Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Вип. 3, т. 1. – С. 190–197. – Бібліогр.: с. 197 (11 назв).

Про творчий шлях видатного вченого-педагога, його найвідоміші праці з питань теорії та історії педагогіки, дидактики, методичні посібники та підручники, які перевидавались багато разів і не втратили своєї актуальності в наш час.

2003

448. Бондар, Л. С. Внесок С. Х. Чавдарова у розвиток українського підручникотворення / Л. С. Бондар // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 24–28. – Бібліогр.: с. 27–28 (13 назв).

Про відомого українського педагога і вченого С. Х. Чавдарова і його підходи до написання шкільних підручників.

2005

449. Шевченко, С. М. Вклад Я. Б. Рєзніка у розвиток теоретичних основ радянської дидактики / Шевченко С. М. // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / М-во освіти і науки України, Херсон. держ. ун-т. – Х., 2005. – Вип. 40. – С. 277–281. – Бібліогр. : 11 назв.

Висловлювання С. Х. Чавдарова про відомого вченого-педагога Я. Б. Рєзніка. – С. 281.

3.2. Історико-педагогічний доробок С. Х. Чавдарова

1954

450. Мазуркевич, О. Дослідження, що збагачує педагогічну науку / О. Мазуркевич // Рад. освіта. – 1954. – 28 серп. (№ 35). – С. 3–4.

Про внесок С. Х. Чавдарова у теорію педагогіки, який збагатив і доповнив вивчення і дослідження життя і діяльності Т. Г. Шевченка.

451. Махновець, Л. Є. Проф. С. Х. Чавдаров. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка / Л. Є. Махновець // Л-ра в школі. – 1954. – № 2. – С. 86–89.

Про С. Х. Чавдарова, який давно і плідно працює в галузі історії та теорії педагогіки, його книжку, що розкриває суть і значення педагогічних ідей Т. Г. Шевченка в нерозривному зв'язку з історією найпереводіших педагогічних ідей того часу.

452. Неділько, Г. Педагогічні ідеї Шевченка : книжк. огляд / Г. Неділько // Літ. газета. – 1954. – 18 берез. (№ 12). – С. 3.

Подано рецензію на книжку С. Х. Чавдарова «Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка», велике значення цього видання для всього суспільства, вагомий внесок ученого у вивчення історії української літератури.

453. Чайковський, Б. Т. Г. Шевченко як педагог / Богдан Чайковський // Дошкіл. виховання. – 1954. – № 3. – С. 45–47.

Про вивчення, узагальнення і зведення в одному широкому дослідженні С. Х. Чавдаровим матеріалу про Т. Г. Шевченка, велику ідейну і наукову цінність цієї праці.

454. Ходорківський, І. Д. Проф. С. Х. Чавдаров. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. Редактор Альберт Ц. Д. „Радянська школа”, 1953, 207 стор. : [рецензія] / І. Д. Ходорківський // Рад. школа. – 1954. – № 1. – С. 57–62.

Подано рецензію на видану книжку С. Х. Чавдарова, присвячену педагогічним ідеям Т. Г. Шевченка, в якій зібрано цінний матеріал і яка є першим глибоким дослідженням проблеми.

Про С. Х. Чавдарова, який зробив велику і корисну справу, зібравши цінний матеріал та узагальнивши свої дослідження про педагогічні погляди великого сина українського народу.

455. Республіканські „Педагогічні читання”, присвячені пам'яті Н. К. Крупської і А. С. Макаренка // Рад. школа. – 1954. – № 9. – С. 62–64.

Про доповідь С. Х. Чавдарова щодо творчого використання педагогічної спадщини Н. К. Крупської і А. С. Макаренка в навчально-виховній роботі з дітьми.

1955

456. Біленко, З. Я. Г. П. Пінчук. Значення воз'єднання України з Росією для розвитку народної освіти на Україні. Проф. С. Х. Чавдаров. Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки. Проф. М. Ф. Даденков. Школа на Україні в XVI–XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів : [рецензія] / З. Я. Біленко // Рад. школа. – 1955. – № 1. – С. 48–55.

Про велике значення книжок Г. П. Пінчука, С. Х. Чавдарова і М. Ф. Даденкова у науковій розробці важливих питань розвитку народної освіти і вітчизняної педагогіки, цінність наукового обґрунтування і узагальнення багатих матеріалів з історії педагогіки певних періодів.

1957

457. Грищенко, М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади / М. М. Грищенко. – К. : Рад. Україна, 1957. – 43, [1] с.

Про статистичні дані стану освіти в Україні з книжки С. Х. Чавдарова „Липецька школа ім. П. В. Щепкіна”. – С. 41.

458. Дзеверін, О. Г. Історико-педагогічна наука в УРСР до 40-річчя Жовтня / О. Г. Дзеверін // Наукова сесія, присвячена 40-річчю Великої Жовтневої Соціалістичної революції : (тези доп.) / М-во освіти УРСР, НДІ педагогіки ; за ред. А. Д. Бондаря та О. Г. Дзеверіна. – К., 1957. – Вип. 1. – С. 11–16.

Про монографію С. Х. Чавдарова „Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка” .– С. 15.

459. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917–1957 / М-во освіти УРСР, НДІ педагогіки ; [редкол.: М. М. Грищенко (відп. ред.), О. Р. Мазуркевич, В. Ю. Ніколаєнко та ін.]. – К. : Рад. школа, 1957. – 446, [2] с. – (Наукові записки / Серія педагогічна / Наук.-дослід. ін-т педагогіки ; т. 6.).

Про найвідоміші книги і статті С. Х. Чавдарова, опубліковані в українській педагогічній пресі з другої половини 30-х по 60-і рр. ХХ ст.: „Ленінські заповіді в дії”, „Школа Західної України під гнітом польської шляхти”. – С. 172 ; „Карл Маркс про виховання всебічно розвиненої людини”. – С. 170 ; „Патріотичне виховання дітей в сім’ї”. – С. 128 ; „Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка”. – С. 129, 184 ; „Тридцять років радянської школи в УРСР”. – С. 21, 185 ; „К. Д. Ушинський – великий педагог нашої Батьківщини”. – С. 180 ; „Іван Франко про мораль і моральне виховання”. – С. 183.

1960

460. Грищенко, М. М. Народна освіта в Західних областях Української РСР / М. М. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1960. – 143 с. : фотогр.

Про працю С. Х. Чавдарова „Школа в Західній Україні”. – С. 27. Про твір С. Х. Чавдарова „Школа Западной Украины под гнетом польской шляхты”. – С. 30, 32.

1973

461. Радянська школа і педагогіка у післявоєнні роки, в період завершення побудови соціалізму (1945–1958 рр.) // Історія педагогіки / [за ред. М. С. Гриценка]. – К., 1973. – С. 397–405.

Про наукові праці С. Х. Чавдарова. – С. 405.

1999

462. Гупан, Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні / Нестор Гупан // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 45–49.

Про працю С. Х. Чавдарова „Тридцять років радянській школі в УРСР”. – С. 48.

2001

463. Мадзігон, В. М. Інститут педагогіки: здобутки і перспективи розвитку // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 3/4. – С. 5–24.

Про діяльність Українського науково-дослідного інституту педагогіки в 1930–1950 рр. і провідну роль С. Х. Чавдарова у галузі педагогіки. – С. 8–11.

2002

464. Біляєв, О. Методика мови як наука / Олександр Біляєв // Дивослово. – 2002. – № 11. – С. 20–24, 49–50. – Бібліогр. у підрядк. прим.

Про значний внесок С. Х. Чавдарова у становлення і розвиток методики української мови, його методичну систему, наукові праці.

465. Висвітлення історії науково-педагогічної думки в радянській історико-педагогічній літературі (30-і – перша половина 80-х років ХХ ст.) // Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К., 2002. – С. 149–165.

Про критичні статті С. Х. Чавдарова „Найдемократичніша в світі школа”, „Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки”, проникнуті глибоким знанням української педагогіки, розумінням її значення. – С. 153–155.

2005

466. Самоплавська, Т. О. До питання про джерела історико-педагогічних досліджень: науковий пошук щодо новаторських навчально-виховних закладів минулого / Самоплавська Т. О. // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / М-во освіти і науки України, Херсон. держ. ун-т. – Х., 2005. – Вип. 40. – С. 129–132. – Бібліогр. : 14 назв.

Про книжку С. Х. Чавдарова „Липецька школа ім. П. В. Щепкіна”. – С. 131, 132.

2008

467. Палатна, В. Формування педагогічного світогляду С. Х. Чавдарова у контексті шкільної освіти в Україні / Вікторія Палатна // Рідна школа. – 2008. – № 10. – С. 78–80 : фотогр. – Бібліогр.: с. 80 (10 назв).

Про життєвий і творчий шлях С. Х. Чавдарова – видатного українського вченого, лінгводидакта, методиста та мовознавця, який працював над удосконаленням методики викладання української мови у школах, розробив систему вивчення педагогічного досвіду. Його великою заслугою є тісне поєднання історії педагогіки з теорією навчання і виховання.

2011

468. Березівська, Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: документи, матеріали і коментарі : навч. посіб. Для студ. вищ. навч. закл. : Хрестоматія / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки НАПН України. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ ім. Тараса Шевченка”, 2011. – 383 с. : табл.

Про С. Х. Чавдарова, науковця, знаного вченого, дослідника з питань педагогіки, директора Науково-дослідного інституту педагогіки див. с. 262, 276, 277, 278.

469. Історіографія та джерела // Антонюк Т. Д. Освітня політика в Україні періоду 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття : монографія / Т. Д. Антонюк. – К., 2011. – С. 14–44. – Бібліогр. у підрядк. прим.

Про С. Х. Чавдарова, який досліджував розвиток освіти і виховання в Україні. – С. 24.

3.3. Внесок С. Х. Чавдарова у розвиток методики навчання української мови у школі

1937

470. Методичні вказівки до викладання граматики // Про стан та чергові завдання викладання мови в І–ІV класах : підсумки 1936/37 навчального року / Нар. комісаріат освіти УРСР, Упр. почат. школи. – К., 1937. – С. 18–21 : табл.

Про методику викладання української мови С. Х. Чавдарова. – С. 20.

1939

471. Масальський, В. Методика викладання української мови в середній школі. С. Чавдаров : [рецензія] / Вол. Масальський // Комуніст. освіта. – 1939. – № 8. – С. 116–118.

Подано рецензію на книгу С. Х. Чавдарова „Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі”, яка є потрібною викладачам української мови і студентам.

1953

472. Винниченко, І. А. Фурсянська семирічна школа / І. А. Винниченко ; М-во освіти УРСР, Укр. наук.-дослід. ін-т педагогіки. – К. : Рад. школа, 1953. – 240, [2] с.

Про використання творів С. Х. Чавдарова предметною комісією вчителів мови і літератури та методичним об'єднанням учителів молодших класів Фурсянської школи Білоцерківського району Київської області з метою підготовки доповідей на засідання методичних рад. – С. 37, 40.

1954

473. Винниченко, І. А. Фурсянская семилетняя школа / И. А. Винниченко ; Всесоюз. с.-х. выставка. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва Просвещения РСФСР, 1954. – 286, [2] с.

Про використання творів С. Х. Чавдарова предметною комісією вчителів мови і літератури та методичним об'єднанням учителів молодших класів Фурсянської школи Білоцерківського району Київської області з метою підготовки доповідей на засідання методичних рад. – С. 41, 44.

1962

474. Масальський, В. І. Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР / В. І. Масальський ; М-во вищої та серед. спец. освіти УРСР, Київ. Ордена Леніна Державний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1962. – 202, [2] с. – Бібліогр. у підрядк. прим.

Про книги і статті вченого-педагога С. Х. Чавдарова з питань викладання української мови в початкових класах, у середній школі. – С. 35, 39–46, 57, 58.

1983

475. Проніков, О. К. С. Х. Чавдаров про деякі проблеми розвитку усного і писемного мовлення учнів / О. К. Проніков // Українська мова і л-ра в шк. – 1983. – № 8. – С. 64–67. – Бібліогр. у підрядк. прим.

Про поради та рекомендації відомого українського радянського вченого-педагога, доктора педагогічних наук професора С. Х. Чавдарова щодо проблем навчання школярів мовної культури, виховання любові до слова. Про важливі дидактичні вимоги до вчителя, від якого залежить успіх у розвитку зв'язного мовлення учнів. Про актуальність праць С. Х. Чавдарова і сьогодні.

1996

476. Скрипченко, Н. Ф. Лабораторія навчання і виховання молодших школярів : до 70-річчя Ін-ту педагогіки АПН України / Н. Ф. Скрипченко // Почат. школа. – 1996. – № 3. – С. 7–13.

Про підручники з української мови для 1–4 класів, які витримали близько 30 видань, їх автора С. Х. Чавдарова.

1997

477. Бакум, З. Сава Чавдаров і лінгводидактика // Почат. школа. – 1997. – № 2. – С. 53–55.

Про визначного вченого-педагога, який брав активну участь у становленні та розвитку методики навчання української мови в школі, розробив струнку систему навчання граматики, правопису та розвитку зв'язного мовлення учнів.

2003

478. Бакум, З. До витоків вітчизняної методичної науки / Зінаїда Бакум // Укр. мова і л-ра в школі. – 2003. – № 3. – С. 70–72 : портр.

Про С. Х. Чавдарова – відомого педагога, ученого, заслуженого діяча науки, професора, його творчий доробок, внесок у становлення методики української мови як галузі педагогічної науки.

2004

479. Яворська, С. Т. Наукова спадщина С. Х. Чавдарова в контексті розвитку методики навчання мови / С. Т. Яворська // Становлення і розвиток методики навчання української мови як науки в середній школі : [у 2 кн.] / С. Т. Яворська. – Слов'янськ : Канцлер, 2004. – Кн. 1 : (XVI ст. – 20-і роки ХХ ст.), р. 5, п. 5.5. – С. 219–229.

Про вагомий внесок у розвиток педагогічної науки С. Х. Чавдарова, його праці „Про методи наукової роботи над підручником”, „Переказ у школі”, „Методика викладання української мови в початковій школі”, „Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі”, „Педагогіка”, „Принципи радянської дидактики”, „Методи навчання в середній школі”.

2008

480. Кушнірова, Л. В. Дослідження В. І. Масальським вітчизняної педагогічної спадщини / Л. В. Кушнірова // Педагогічні науки : зб. наук. пр. / Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка ; [Сбруєва А. А. (голов. ред.), Лазарев М. О., Лозова В. І. та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – № 2. – С. 44–49. – Бібліогр.: с. 49 (7 назв).

Про С. Х. Чавдарова, який висвітлював методологічні основи і практичні завдання вивчення мови в середній школі, його працю „Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі”.

481. Палатна, В. Загальнотеоретичні засади шкільної мовної освіти у педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова / Вікторія Палатна // Молодь і ринок. – 2008. – № 3. – С. 146–149. – Бібліогр.: с. 149 (22 назв.).

Розкрито основні завдання вивчення курсу української літературної мови у педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова. Обґрунтовано розв'язання вченим методологічних проблем щодо цілей та завдань шкільної мовної освіти і вирішення цілого комплексу завдань навчання і виховання учнів у школі.

482. Палатна, В. Українська мова як предмет шкільної освіти і виховання: історико-педагогічний досвід С. Х. Чавдарова та реалії сучасності / Вікторія Палатна, Антоніна Розсоха // Теоретична і дидактична філологія : зб. наук. праць. Вип. 3. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”, Ін-т мови і л-ри. – К., 2008. – С. 240–249. – Бібліогр.: с. 248–249 (22 назв.).

Про історико-педагогічний досвід С. Х. Чавдарова у системі викладання дисциплін філологічного циклу в українській школі, його підходи до евристичного методу викладання рідної української мови.

483. Палатна, В. Українська мова як предмет шкільної освіти і виховання: історико-педагогічний досвід С. Х. Чавдарова / Вікторія Палатна // Історико-педагогічні студії : наук. часоп. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т соціології, психології та управління, Історико-педагогічна Асоц. НПУ ім. М. П. Драгоманова, Каф. історії освітньо-вихов. систем і технологій. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 99–105. – Бібліогр.: с. 104–105 (21 назва).

Про використання історико-педагогічної спадщини вітчизняної методичної науки, зокрема ідей та положень С. Х. Чавдарова про шкільну мовну освіту.

484. Палатна, В. С. Х. Чавдаров про викладання української літературної мови в середній школі / Вікторія Палатна // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14 : Педагогіка. Психологія. Філологія. Філософія. – С. 190–193. – Бібліогр.: с. 192–193 (18 назв.).

Про внесок С. Х. Чавдарова у викладання української мови в початкових, середніх і старших класах, актуальність його ідей у сучасній розбудові національної освіти, перспективність використання педагогічних ідей вченого у вивченні і навчанні української літературної мови.

2011

485. Мамчур, Л. Витоки компетентнісного підходу до навчання мови в дослідженнях вітчизняних учених / Лідія Мамчур // Укр. мова і л-ра в школі. – 2011. – № 2. – С. 8–12. – Бібліогр.: с. 12 (12 назв).

Про вагомий внесок С. Чавдарова, фундатора вітчизняної методики мови, у становлення і розвиток української лінгводидактики.

3.4. С. Х. Чавдаров і вища педагогічна освіта

1957

486. Цвелих, Т. І. Розвиток теорії морального виховання в Українській РСР / Т. І. Цвелих // Наукова сесія, присвячена 40-річчю Великої Жовтневої Соціалістичної революції : (тези доповідей) / М-во освіти УРСР, Наук.-дослід. ін-т педагогіки ; за ред. А. Д. Бондаря та О. Г. Дзеверіна. – К., 1957. – Вип. 1. – С. 17–20.

Про перший український підручник з педагогіки під редакцією С. Х. Чавдарова див. с. 19.

1992

487. Майборода, В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки : (1917–1985 рр.) / В. К. Майборода ; за ред. В. І. Лугового. – К. : Либідь, 1992. – 195, [1] с.

Про внесок С. Х. Чавдарова у розвиток вітчизняної вищої педагогічної освіти. – С. 4, 87, 89, 159.

2003

488. Дем'яненко, Н. М. Роль особистості викладача у становленні педагогіки як навчальної дисципліни (досвід Київського класичного університету) / Н. М. Дем'яненко // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – Вип. 17/18. – С. 67–70. – Бібліогр.: с. 70 (9 назв).

Про С. Х. Чавдарова, який очолював кафедру педагогіки університету з 1944 по 1962 р., вагомий внесок ученого у становлення і вивчення педагогіки як дисципліни, його найвідоміші праці.

2010

489. Бондарчук, О. Життєвий і творчий шлях професора М. Ф. Даденкова / Оксана Бондарчук // Шлях освіти. – 2010. – № 4. – С. 37–40. – Бібліогр.: с. 40 (10 назв).

Про підручник „Педагогіка” (1940 р.) за редакцією С. Х. Чавдарова. – С. 39.

РОЗДІЛ IV. ТВОРЧА СПАДЩИНА С. Х. ЧАВДАРОВА В ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСАХ

490. Академія педагогічних наук РРФСР [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Електрон. дані. – К., 2011. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Академія_педагогічних_наук_РРФСР. – Назва з екрана.

До складу АПН РРФСР входили 30 дійсних членів (академіків) і 66 членів-кореспондентів (1959). Серед академіків були представники багатьох національних республік СРСР, зокрема УРСР (Сава Чавдаров, Григорій Костюк, Олексій Русько, Василь Сухомлинський).

491. Сіяч зерен педагогічної мудрості [Електронний ресурс] : (до 120-річчя від дня народження Чавдарова Сава Христофоровича – українського педагога, мовознавця, діяча народної освіти) : віртуал. виставка / Олеся Корюненко // Педагогічний музей України : офіц. сайт музею. – Електрон. дані. – К., 2012. – Режим доступу: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/sijach-zeren-pedagogichnoi-mudrosti>.

492. Чавдаров Сава Христофорович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Електрон. дані. – К., 2011. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Чавдаров_Сава_Христофорович. – Назва з екрана.

493. Сава Христофорович Чавдаров [Електронний ресурс] / матеріал підгот. Прохоренко О. М. // Державна науково-педагогічна бібліотека України. – Електрон. дані. – К., 2012. – Режим доступу: <http://www.dnrb.gov.ua/id/1695>. – Назва з екрана. – (Видатні педагоги України та світу : інформ.-бібліогр. ресурс / наук. кер. проекту П. І. Рогова).

494. Чавдаров Сава Христофорович [Електронний ресурс] // Знамениті, великі, геніальні люди. Найцікавіше про них! – Електрон. дані. – К., 2011. – Режим доступу: <http://100v.com.ua/uk/Chavdarov-Sava-Hrisgoforovich-person>. – Назва з екрана.

495. Чавдаров Сава Христофорович [Електронний ресурс] // Pidruchniki.ws : Бібліотека Українських Підручників. – Електрон. дані. – К., 2011. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/kulturologiya/chavdarov_sava_hristoforovich. – Назва з екрана.

РОЗДІЛ V. БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСІБНИКИ

1952

496. Константин Дмитриевич Ушинский : библиогр. указатель / Акад. пед. наук РСФСР, Гос. б-ка по нар. образованию К. Д. Ушинского ; [сост. В. А. Хрусталева, ред. Н. А. Зиневич]. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1952. – 44, [3] с.

Відомості про С. Х. Чавдарова див. „Алфавитный указатель авторов”. – С. 44.

1954

497. Библиографический сборник Киевского университета за 1951 год : (Библиография печатных работ профессоров и преподавателей университета) / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, Науч. б-ка ; [сост. О. Д. Балабанов ; отв. ред. У. С. Кузьменко]. – К. : Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1954. – 63, [1] с.

Про друковані праці С. Х. Чавдарова див. „Алфавитный указатель авторов”. – С. 63.

1955

498. Библиографический сборник Киевского университета за 1950 год : (библиогр. печат. работ проф. и преподавателей ун-та) / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, Науч. б-ка ; [сост. О. Д. Балабанов ; отв. ред. У. С. Кузьменко]. – К. : [б. и.], 1955. – 59, [1] с.

Про друковані праці С. Х. Чавдарова див. „Алфавитный указатель авторов”. – С. 59.

499. Т. Г. Шевченко (1814–1861) : (бібліогр. матеріали на допомогу вивченню життя і творчості) / М-во культуры УРСР, Держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; [уклад.: І. С. Гончарова, Е. М. Шапіро, Т. Г. Шерстюк ; відп. ред. А. М. Ніженець]. – Х. : Вид-во Книжк. палати УРСР, 1955. – 57, [2] с.

Про працю С. Х. Чавдарова див. „Показчик імен”. – С. 58.

1956

500. Библиографический сборник Киевского университета за 1952 год : (печатные работы профессоров и преподавателей университета) / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, Науч. б-ка ; [сост. О. Д. Балабанов ; отв. ред. У. С. Кузьменко]. – К. : [б. и.], 1956. – 82, [1] с.

Відомості про друковані праці С. Х. Чавдарова див. „Алфавитный указатель авторов”. – С. 81.

1957

501. Библиографический сборник Киевского университета за 1953 год : (библиография печатных работ профессоров и преподавателей университета) / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, Науч. б-ка ; [сост. О. Д. Балабанов, Н. М. Недоступ ; отв. ред. У. С. Кузьменко]. – К. : [б. и.], 1957. – 75, [2] с.

Друковані праці С. Х. Чавдарова див. „Алфавитный указатель авторов”. – С. 75.

1958

502. Библиографический сборник Киевского университета за 1954 год / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, Гос. науч. б-ка ; [сост. О. Д. Балабанов, Н. М. Недоступ ; отв. ред. У. С. Кузьменко]. – [К.] : Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, [1958]. – 117, [1] с.

Друковані праці С. Х. Чавдарова див. „Алфавитный указатель авторов”. – С. 115.

1963

503. Т. Г. Шевченко : бібліогр. л-ри про життя і творчість 1839–1959 : [у 2 т.] / Акад. наук УРСР, Держ. публ. б-ка ; склали: І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, М. В. Булавицька, Л. В. Беляєва, К. Є. Скокан ; [відп. ред. Є. П. Кирилюк]. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. – Т. 2. : (1917–1959). – 601, [2] с.

Друковані праці С. Х. Чавдарова див. „Алфавитный покажчик імен та матеріалів, описаних за назвою”. – С. 592.

1978

504. В. О. Сухомлинський: бібліографія творів / Пед. т-во УРСР ; склали Г. І. Сухомлинська та О. В. Сухомлинська ; вступ. ст. В. З. Смаля. – К. : Рад. школа, 1978. – 108, [2] с.

Про рецензію С. Х. Чавдарова, В. В. Гончаренко „Книга о педагогическом коллективе” на книгу В. О. Сухомлинського „Педагогический коллектив средней школы”. – С. 24.

1987

505. В. А. Сухомлинский: библиография / [сост. А. И. Сухомлинская, О. В. Сухомлинская]. – К. : Рад. школа, 1987. – 254, [1] с.

Про рецензію С. Х. Чавдарова, В. В. Гончаренко „Книга о педагогическом коллективе” на книгу В. О. Сухомлинського «Педагогический коллектив средней школы» див. „Алфавитный указатель советских авторов работ о В. А. Сухомлинском”. – С. 246.

1989

506. Т. Г. Шевченко : бібліогр. покажчик : 1965–1988 / Акад. наук УРСР, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського ; [уклад.: Л. В. Беляєва, Н. М. Мислович ; відп. ред. В. С. Бородін]. – К. : [б. в.], 1989. – 401 с.

Відомості про праці С. Х. Чавдарова див. „Алфавітний покажчик імен та матеріалів, описаних за назвою”. – С. 395.

2001

507. В. О. Сухомлинський: Біобібліографія: 1987–2000 рр. / уклад.: Г. І. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська ; за ред. Н. О. Гажаман, Л. І. Ніколюк. – К. : КНЕУ, 2001. – 127, [1] с.

Про лист В. О. Сухомлинського С. Х. Чавдарову. – С. 12.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАЗВ ПРАЦЬ С. Х. ЧАВДАРОВА

- Агрономізовані 7-річні школи Київської округи **197**
Агрономізація й політехнізація сільської 7-річки **198**
Атеїстичне виховання учнів **329**
- Боротися за високу успішність учнів **304**
Боротьба за навчальний рік на селі **195**
„Буквар” Т. Г. Шевченка **217**
Буквар Тараса Григоровича Шевченка в школах **8**
„Букварь Южнорусский” під судом політичної реакції **8**
- Бути зразком для дітей **259**
Быть достойными своих отцов **242**
- Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський **330**
Великий педагог (до 75 роковин від дня смерті К. Д. Ушинського) **243**
Великий український учений **232**
Великое завоевание народа **244**
Великое чувство любви к Родине **233**
Вершина марксистсько-ленінської філософської думки **283**
Викладання мови – на рівень сталінських вимог **313**
Використати всі досягнення педагогічної теорії й практики для піднесення успішності учнів **341**
Висока грамотність учнів – найвірніша ознака їх успішності **331**
Виховання дітей в сім’ї **317**
Виховання радянського патріотизму в школі **318**
Виховання учнів в дусі радянського патріотизму – головне завдання школи і вчителя **314**
Виховна робота в початковій школі **245, 246**

Во время экзаменов **284**

Воспитательная работа в начальной школе **247**

Т. Гарбуз. Методика рідної мови в школі 1 концентру...(рец.) **203**

Глубоко изучать и пропагандировать передовой опыт учителей **322**

Громадська праця учнів II концентру сільської семирічки як обов'язковий практикум **199**

Деякі недоліки у практиці перевірки і оцінювання знань учнів **248**

Деякі уваги про роботу з підручниками української мови в початковій школі **285**

Дело Маркса бессмертно! **212**

Дидактические принципы Ушинского и советская педагогика **230**

До питання про класифікацію орфографічних помилок **200**

До підсумків екзаменів з педагогічних наук **274**

М. О. Добролюбов, його суспільні і педагогічні погляди **305**

Дружба вічна, непорушна **323**

Думи про народну грамотність **8**

Думки про політехнічне навчання **319**

Екзамени не за горами **286**

Єдині вимоги до учнів **234**

А. О. Жданов про завдання ідейного виховання радянської молоді **287**

Життя, віддане народові **260**

Життя, діяльність і педагогічні ідеї А. С. Макаренка : (До десятиріччя з дня смерті) **181**

Життя і творчість поета **8**

- Жовтнева революція і школа **235**
- З думками про Сталіна **261**
- З історії недільних шкіл на Україні **8**
- З підсумків викладання української мови в школі **208**
- З усім нашим народом **343**
- За активізацію та удосконалення методів навчання **353**
- За високий рівень наукової праці! **295**
- За рішуче піднесення якості навчання і виховання в початкових класах **296**
- За творче опрацювання проблем педагогічної науки **351**
- Забезпечити виконання завдань, поставлених перед школою XIX з'їздом КПРС **324**
- Завдання педагогічної науки в світлі рішень XIX з'їзду КПРС **325**
- Замість закінчення **8**
- Запобігання неуспішності учнів – обов'язок кожного вчителя **306**
- Запобігати відставанню учнів **288**
- Збірник вправ з правопису для початкової школи. 1 і 2 класи **18, 21**
- Збірник вправ з правопису : для почат. шк. : 3 кл. **22**
- Збірник вправ з правопису для початкової школи. 4 клас **19, 23**
- Зміцнювати класні колективи **332**
- Ідейно-політичне виховання учнів – найважливіше завдання школи **275**
- Історія Київського університету: 1834–1959 **11**
- Їх виховала радянська школа **348**
- М. І. Калінін про виховання **249**
- Книга о педагогическом коллективе **354**
- Книга про народ-богатир...(рец.) **289**
- Книги життя, мудрості і боротьби **276**

Книжка про Григорія Сковороду 236

Кожен урок має бути повноцінним 352

Критичний огляд основних напрямів у методиці викладання граматики ХІХ і ХХ ст. 122

Кругозор и культура речи випускників 262

В. І. Ленін про виховання в дусі колективізму і готовності до праці 344

В. І. Ленін про завдання ідейного виховання молоді 307

В. І. Ленін про значення досвіду 333

Ленінські заповіді про освіту в дії 213

Липецька школа ім. П. В. Щепкіна 176, 211

Карл Маркс про виховання всебічно розвиненої людини 214, 218

Матеріали наради учителів, що працюють з двома класами 175

Методи навчання 30

Методи навчання в середній школі 194

Методика викладання української мови в початковій школі : підручник для пед. технікумів і посіб. для учителів почат. шк. 24, 26, 29

Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі 28, 34, 47

Методика викладання української мови в середній школі 9

Методика викладання української мови в середній школі : учбовий посіб. для філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів УРСР 122

Множити успіхи, викорінювати хиби та недоліки в роботі школи 342

Навчальне обладнання початкової школи 182

Навчальний процес в радянській школі 219, 227

Навчальний процес у радянській школі 263

Найдемократичніша в світі школа 277

Народна освіта в Українській Радянській Соціалістичній Республіці 250

Народна освіта Радянської України	251
Наукові записки	1, 7, 10
„Наш досвід унаочнення викладання”	278
Наш кандидат – великий Сталін	279
Невідкладні завдання педагогічної науки	345
Невтомний борець за ідейне виховання радянської молоді	290
Неустанно удичшувать роботу шкіл	308
Нищівну відсіч паліям війни!	334
Нові, відповідальні завдання	320
О литературе и современности	264
О перестройке преподавания русского и украинского языков	309
Об ошибках и извращениях в учебниках по украинской литературе	265
Організація і методи роботи вчителя з двома класами	184
Організація методичної роботи в школі	4
Освітній ідеал Тараса Григоровича Шевченка	8
Основи дидактики К. Д. Ушинського	228
Особа педагога в творах Шевченка	8
Особливості роботи вчителя з двома класами при викладанні мови	315
Патріотичне виховання дітей у сім’ї	191, 192
Педагог-патріот	297
Педагогические взгляды И. Я. Франко	346
Педагогіка : посіб. для пед. вищих шкіл	30, 35
Педагогічна наука в Українській РСР за сорокаріччя	349
Педагогічна пропаганда серед батьків	310
Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка	8
Педагогічні погляди Т. Г. Шевченка	298
Перевірка і оцінка знань учнів	30

Перевірні іспити **30**

Передмова **266, 326, 350**

Переказ у школі **20**

Питання виховання моральної особистості **8**

Підручник української мови. Граматика й правопис. Ч. 2. : 3-ій і 4-ий роки навчання **13, 25**

Підручник з української мови. Граматика й правопис : для 1–2 років почат. шк. **14**

Підручник української мови для 1–2 класів початкової школи. Граматика і правопис **16**

По поводу одного измышления **280**

Повторення **220**

Політехнічна школа Київщини в боротьбі за виконання постанов партії про школу **205**

Політичні й наукові знання – трудящим! **281**

Полум'яний борець за справу Леніна-Сталіна **291**

Праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства і завдання викладання мови в середній школі **183, 311**

Предисловие **335**

Принципи радянської дидактики **179**

Принципы советской дидактики **359**

Про більшовицьку скромність і правдивість **267**

Про викладання української мови в 5–7 класах середньої школи (на основі матеріалів обслідування в 1935 р.) **174**

Про жіночу освіту **8**

Про методи наукової роботи над підручником **206**

Про мужність і шляхи виховання її **252**

Про наочність у викладанні **268**

Про особливості викладання мови при роботі вчителя з двома класами **215, 216**

- Про політехнічне навчання підростаючого покоління **321**
- Про рідне слово та його роль у вихованні **8**
- Про роботу одного вчителя з двома і трьома класами **177**
- Про роботу над переказом і твором **355**
- Про роль сім'ї і матері у вихованні дітей **8**
- Про спільне навчання в середній школі **336**
- Про суспільне виховання **8**
- Проблема дитинства в працях І. Я. Франка **347**
- Програми початкової школи **180**
- Пунктуаційна техніка учнів трудшкіл **201**
- О. М. Радіщев про виховання 299**
- Радянська дидактика і її принципи **30**
- Радянська школа і організація її роботи **2, 3, 6**
- Развивать устную речь учеников начальной школы **282**
- Республіканські педагогічні читання **327**
- Рік викладання мов у школі в світлі праць Й. В. Сталіна з питань мовознавства **316**
- Робітня кімната. Устаткування та організація роботи в ній **172**
- Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки **187**
- Русско-украинские связи в общей борьбе за передовую педагогику **337**
- Середня школа і підготовка її випускників до практичної роботи 221**
- Система повторень навчального матеріалу **237**
- Сільська трудова школа Київської округи за 10 р. **196**
- Слава великому російському народові! **269, 300**
- Слава партії більшовиків **253**
- Слава Союзу Радянському, слава! **301**
- Славетний український філософ і письменник **238**
- Соціалістичний засів, школа й учитель **202**

- Спинити убивць! **292**
- Й. В. Сталін про виховання радянського патріотизму **302**
- Й. В. Сталін про освіту та виховання **229**
- Сталін – щастя юних поколінь **328**
- Стан і завдання науково-дослідної роботи з педагогіки **220**
- Створимо історію радянської школи на Україні **270**
- Суд іде **254**
-
- Твори [К. Д. Ушинського] : (відп. за укр. видання) **186, 190**
- Творче використання педагогічної спадщини Н. К. Крупської і А. С. Макаренка в навчально-виховній роботі **338**
- Тридцять років радянської школи в УРСР **303**
- Труди И. В. Сталина по вопросам языкознания и задачи преподавания языка в средней школе **185**
- Труды Сухумского государственного педагогического института **5**
-
- У серці нашому Сталін **312**
- Українська мова **209**
- Українська мова. 2 клас : підруч. для восьмиріч. шк. **115, 119, 124, 128, 132, 136, 139, 144, 150, 157, 161, 164, 167, 170**
- Українська мова. 2 клас : [підруч для роботи в експерим. класах] **151, 156**
- Українська мова. 2 кл. : підруч. для шкіл слабозорих дітей **111**
- Українська мова. 1 клас : підруч. для восьмиріч. шк. **114, 118, 123, 127, 131, 135, 142, 148**
- Українська мова. 1 клас : [підруч для роботи в експерим. класах] **143, 149**
- Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. **32, 37, 41, 49, 53, 57, 61, 66, 72, 77, 84, 89, 94, 98, 102, 106, 110**
- Українська мова : підруч. для 2 кл. почат. шк. сліпих : в 2 кн. **67, 78, 90**
- Українська мова : підруч. для 1 кл. **155, 160, 163, 166, 169**

Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. **31, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 71, 75, 83, 87, 93, 97, 101, 105, 109**

Українська мова : підруч. для 1 кл. почат. шк. сліпих **65, 76, 88**

Українська мова : підруч. для 3 кл. **95, 99, 165, 168, 171**

Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. **38, 42, 45, 50, 54, 58, 62, 68, 73, 79, 85, 91, 103, 107, 112**

Українська мова : підруч. для 3 кл. почат. шк. : в 3 кн. : вид. для сліпих **80**

Українська мова : підруч. для 3 кл. слабозорих **152**

Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. **33, 39, 43, 46, 51, 55, 59, 63, 70, 74, 81, 86, 92, 96, 100, 104, 108, 113**

Українська мова : підруч. для 4 і 5 кл. почат. шк. сліпих : в 3 кн. **69**

Українська мова : підруч. для 4 кл. почат. шк. : в 3 кн. **82**

Українська мова : підруч. для 4 кл. слабозорих **146**

Українська мова : 3 клас : підруч. для восьмиріч. шк. **116, 120, 125, 129, 133, 137, 140, 145, 153, 158, 162**

Українська мова : 4 клас **27**

Українська мова. 4 клас : підруч. для восьмиріч. шк. **117, 121, 126, 130, 134, 138, 141, 147, 154, 159**

Упражнения **223**

Учиться педагогическому мастерству у товарища Сталина **231**

К. Д. Ушинський **188, 239**

К. Д. Ушинський – великий будівник вітчизняної педагогіки **255**

К. Д. Ушинський – великий педагог нашої Батьківщини **271**

К. Д. Ушинський : [до 75-річчя з дня смерті] **178**

Філософія. Психологія. Педагогіка **11**

Іван Франко про мораль і моральне виховання **272**

Цей день прийшов **256**

Цікаве дослідження **356**

- Чергові завдання вчителів Закарпатської області 273**
- Чергові завдання у викладанні мови в школі 207**
- Читанка 12**
- Читаючи Програму партії 357**
- Тарас Григорович Шевченко – автор букваря для недільних шкіл 8**
- Тарас Григорович Шевченко і народна освіта 193**
- Т. Г. Шевченко про виховання 224**
- Тарас Григорович Шевченко про дітей 358**
- Шевченко про ідейно-виховну силу слова 339**
- Ширити педагогічні знання серед населення 293**
- Шкідлива книга... (рец.) 210**
- Шкідництво на педагогічному фронті 204**
- Школа в Західній Україні 225**
- Школа Западной Украины под гнетом польской шляхты 226**
- Школа і життя 340**
- Школа на Україні в XVI–XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів 189**
- Ще одна велика радість 257**
- Що таке педагогіка й чому піонерватажкам треба її вивчати? 240**
- Экзамены на аттестат зрелости 258**
- Як викладати граматику і правопис української мови в початковій школі з українською мовою викладання (по стабільному підручнику С. Чавдарова і П. Волинського) 173**
- Як готувати домашні завдання 294**
- Як працювати, коли мало підручників 241**

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адаменко О. В. **405**
- Алексюк А. М. **194** (упоряд.); **373, 374, 428; 442, 444** (ред.)
- Альберт Ц. Д. **8, 454** (ред.)
- Андрущенко В. П. **420, 422, 427**
- Антелава І. **5** (ред.)
- Антонюк Т. Д. **469**
- Артеменко М. **12** (упоряд.)
- Астряб О. **261, 279, 300, 301**
- Бабичев Ф. С. **386** (ред.)
- Баєва Т. Ф. **401** (упоряд.)
- Бакум З. П. **432, 433, 477, 478**
- Балабанов О. Д. **497, 498, 500, 501, 502** (упоряд.)
- Бандура О. М. **376** (ред.)
- Барчук І. Д. **18, 21, 174, 208**
- Басиля Н. **5** (ред.)
- Беляев А. М. **381** (ред.)
- Бендерський Б. С. **30, 35**
- Березівська Л. Д. **417, 440, 468**
- Беляєв О. М. **122**
- Беляєва Л. В. **503, 506** (упоряд.)
- Бібік Н. М. **400, 410** (ред.)
- Біленко З. Я. **456** (рец.)
- Біляєв О. М. **393, 464; 432, 433** (наук. кер.)
- Богомолов А. І. **379** (ред.)
- Бойко І. З. **503** (упоряд.)
- Бондар А. Г. **377** (ред.)
- Бондар А. Д. **458, 486** (ред.)
- Бондар Л. С. **398, 399, 407, 410, 418, 440, 447, 448**
- Бондаренко **12** (худож.)
- Бондарчук О. **489**
- Бородін В. С. **506** (ред.)
- Брук М. С. **30, 35**
- Бугайов О. І. **400** (ред.)
- Булавицька М. В. **503** (упоряд.)
- Бурда М. І. **400, 410** (ред.)
- Вашуленко М. С. **430, 431, 435** (наук. кер.); **440**
- Вашуленко О. **446**
- Видро **210** (перс.)
- Винниченко І. А. **326, 335, 472, 473**
- Вінниченко І. А. **376** (ред.)
- Власенко М. **12** (упоряд.)
- Волковінська З. В. **114, 118, 123, 127, 131, 135, 142, 148, 155, 160, 163, 166, 169** (худож.)
- Волинка Г. І. **422, 423** (упоряд.)
- Волинський П. К. **14, 15, 173**
- Гажаман Н. О. **507** (ред.)
- Гарбуз Т. **203**
- Гац Н. А. **430, 431**
- Гімельфарб Г. М. **503** (упоряд.)

- Голованов В. Ф. 129, 133 (худож.
ред.)
- Гончаренко В. В. 354, 504, 505
- Гончаренко С. У. 425, 445; 376, 381
(ред.)
- Гончаров Н. К. 368 (ред.)
- Гончарова І. С. 499 (упоряд.)
- Горбачова Н. О. 62, 64, 71, 75, 77,
83, 84, 87, 89, 91–110, 112, 113
(худож. ред.)
- Гриценко Г. П. 177 (упоряд.)
- Гриценко М. С. 441; 461 (ред.)
- Гриценко М. М. 193, 345, 349, 351,
356, 457, 460; 191, 459 (ред.); 417
(перс.)
- Губерський Л. В. 406, 408, 412
(ред.)
- Гупан Н. 462, 465
- Гурвич Ф. Х. 358 (упоряд.)
- Даденков М. Ф. 178, 181, 189, 300,
456; 489 (перс.)
- Дем'янченко Н. М. 488
- Денисов А. Ф. 386 (ред.)
- Дзверін І. О. 386 (ред.)
- Дзеверін О. Г. 458; 377, 486 (ред.)
- Дічек Н. 414
- Добролюбов М. О. 305 (перс.)
- Донченко Т. К. 434
- Дубовик С. Г. 435
- Євтух В. В. 406, 408
- Жданов А. О. 287, 290 (перс.)
- Жмуцький О. З. 11, 365 (ред.)
- Жуковський А. 394 (ред.)
- Задорожна Л. В. 409
- Зайченко І. В. 424
- Зиневич Н. А. 496 (ред.)
- Золотов Ю. І. 115, 119, 124, 128,
132, 136, 139, 144 (худ.); 137, 140,
145 (худож. ред.)
- Івакін Г. Ю. 416
- Іванова Л. В. 155, 160, 163, 166, 169
(худ.)
- Ігнатов В. М. 161, 164, 167, 170
(худ.)
- Казьмин Н. Д. 368 (ред.)
- Каиров І. А. 368 (гл. ред.); 379
(ред.)
- Калениченко Н. П. 359, 387, 390
(ред.); 440
- Калінін М. І. 249, 350 (перс.)
- Калініченко Н. А. 392
- Калмикова Л. О. 401 (упоряд.)
- Кальницький М. Б. 416
- Кардаш Л. М. 171 (ред.)
- Карлаш К. М. 355 (упоряд.)

- Кармазін В. М. 114, 118, 123, 127, 131, 135, 142, 148, 155, 160, 163, 166, 169 (худож.)
- Кестель С. М. 10 (ред.)
- Кирилюк Є. П. 503 (ред.)
- Кіров С. М. 291 (перс.)
- Клокар Н. І. 421 (ред.)
- Кобзар Б. С. 377(ред.)
- Коваль Г. П. 438 (наук. кер.)
- Кондуфор Ю. Ю. 359, 387 (ред.)
- Коронний 14 (ред.)
- Корюненко О. 491
- Косенко Д. М. 19, 23
- Костюк Г. С. 1, 218, 245 (ред.); 186, 188, 190, 330 (відповід. ред.); 261, 279, 281, 301; 210, 490 (перс.)
- Коцур В. П. 401 (ред.)
- Кошелівець І. 394 (літ. ред.)
- Кравець В. 389
- Кремень В. Г. 418 (ред.)
- Крупська Н. К. 338, 455 (перс.)
- Кубійович В. 394 (ред.)
- Кузьменко У. С. 497, 498, 500, 501, 502 (ред.)
- Купрієнко Г. І. 9
- Курас І. Ф. 404 (ред.)
- Курок О. І. 409
- Кушнірова Л. В. 480
- Лазарев М. О. 480 (ред.)
- Ленін В. 307, 333, 344 (перс.)
- Лисенко П. С. 22, 38, 42, 45, 50
- Лисянська Т. М. 395
- Литвинова С. А. 441 (ред.)
- Ліпман Й. 210, 320; 296 (ред.)
- Лозова В. І. 480 (ред.)
- Луговий В. І. 487 (ред.)
- Любар О. О. 391, 402, 413
- Лялицька С. Д. 280 (перс.)
- Мадзігон В. М. 390, 410 (ред.); 463
- Мазуркевич О. 450; 459 (ред.)
- Майборода В. К. 487
- Макаренко А. С. 181, 297, 338, 455 (перс.)
- Макаренко Л. Л. 423 (упоряд.)
- Мальований Ю. 445
- Мамчур Л. 485
- Марковський Є. М. 31 (ред.)
- Маркс К. 212, 214, 218, 459 (перс.)
- Маркусь В. 394 (ред.)
- Марушинець М. І. 150, 158, 162 (худож. ред.)
- Масальський В. І. 9, 122, 474; 471 (рец.); 480 (перс.)
- Масаутов Р. З. 115, 119, 124, 128, 132, 136, 139, 144 (худ.)
- Матвійчук О. 406, 408, 412 (упоряд.)
- Махновець Л. Є. 451

- Медвідь Л. А. **403**
- Медушевський А. П. **9**
- Мислович Н. М. **506** (упоряд.)
- Михайлов М. М. **289**
- Михайлова М. Д. **209**
- Мірошник С. І. **421** (ред.)
- Моїсеєва І. П. **411** (упоряд.)
- Мосіяшенко В. А. **409**
- Моторний О. **53** (рец.)
- Музиченко О. **12** (упоряд.)
- Неділько Г. **452**
- Недоступ Н. М. **501, 502** (упоряд.)
- Ніженець А. М. **499** (ред.)
- Ніколаєнко В. Ю. **459** (ред.)
- Ніколюк Л. І. **411** (упоряд.); **507** (ред.)
- Овчаренко В. 32** (ред.)
- Олександров 12, 14, 15, 16** (худож.)
- Остапко М. Ф. 171** (худож. ред.)
- Павленко Ю. В. 416**
- Павлович М. В. 9**
- Падалка О. С. 422, 423** (упоряд.)
- Палатна В. В. 439, 467, 481–484**
- Пасіка Т. 12**
- Паславська 12, 14, 15, 16** (худож.)
- Перебийніс Г. М. 392**
- Петров Ф. Н. 379** (ред.)
- Петрук О. М. 436, 437**
- Пироженко Л. 440**
- Пінчук Г. П. 456**
- Пойда В. І. 115, 119, 124, 128, 132, 136. 139, 144** (худ.)
- Помагайба В. І. 355** (упоряд.); **374** (ред.); **442**
- Пономаренко Л. О. 411** (відп. за вип.)
- Присяжнюк К. Ф. 366; 442** (ред.)
- Проніков О. К.** (рос. Проников А. К.) **382–384, 429, 443, 475**
- Прохоренко О. М. 493**
- Радіщев О. М. 299** (перс.)
- Радовська 17** (ред.)
- Радул О. С. 419**
- Резнік Я. Б. 281; 445, 449** (перс.)
- Рогова П. І. 411** (наук. ред.); **493** (наук. кер.)
- Розсоха А. П. 439** (наук. кер.); **482**
- Романов Т. 12**
- Рудницький В. В. 1, 218** (ред.)
- Русько О. 490** (перс.)
- Савенко В. С. 358** (упоряд.)
- Саженок Б. С. 71, 73, 75, 77, 79, 83, 84, 85, 87, 89, 91–107, 109, 110, 112, 113** (ред.); **116, 117, 120, 121, 125, 126, 129, 130, 133, 134, 137, 138, 140,**

- 141, 143, 145, 146, 147, 149, 151–156,
158–171
- Самоплавська Т. О. 466
- Сарнацька 19 (ред.)
- Сбруєва А. А. 480 (ред.)
- Северин Ю. В. 168 (худ.)
- Семко П. Б. 356 (рец.)
- Сисоєв В. 52 (рец.)
- Сіранчук Н. М. 438
- Сковорода Г. С. 232, 236, 238
(перс.); 266
- Скокан К. Є. 503 (упоряд.)
- Скопенко В. В. 406 (ред.), 408
(ред.)
- Скрипченко Л. О. 395
- Скрипченко Н. Ф. 476
- Скрипченко О. В. 395
- Скуратівський Л. 395
- Смаль В. З. 504
- Сталін Й. В. 229, 231, 261, 276, 279,
283, 302, 311, 312, 316, 328 (перс.)
- Стельмахович М. Г. 391, 402, 413
- Струк Н. 406, 408, 412 (упоряд.)
- Судомора 12 (худож.)
- Сухенко Є. А. 10 (ред.)
- Сухомлинська Г. І. 392; 504, 505,
507 (упоряд.)
- Сухомлинська О. В. 407 (ред.); 440;
504, 505, 507 (упоряд.)
- Сухомлинський В. О. 354, 380, 385,
392, 440, 490, 504, 505, 507 (перс.);
364, 388
- Тартаковський Б. 380, 385
- Темченко Е. В. 209
- Тертичний І. П. 350; 355 (упоряд.)
- Тимошенко В. А. 129, 133, 137, 140,
145, 150, 158, 162 (ред.)
- Тичина П. 266 (ред.)
- Третьяк О. В. 406, 408, 412 (ред.)
- Ушинський К. Д. 178, 228, 239, 243,
255, 271, 280, 330, 459, 496 (перс.);
186, 188, 190
- Федоренко Д. Т. 391, 402, 413
- Фоменко М. В. 359, 387 (ред.)
- Франко І. Я. 272, 346, 347, 459
(перс.)
- Ходорківський І. Д. 454
- Хорошковська О. Н. 436, 437 (наук.
кер.)
- Хрусталева В. А. 496 (упоряд.)
- Цвелих Т. І. 486
- Цулукидзе Р. 5 (ред.)
- Чайковський Б. 453
- Чамата 210 (перс.)

Чепак В. В. 408

Черняк С. Г. 426

Чоботарьова П. А. 209

Чубарук О. В. 421 (ред.)

Шапіро Е. М. 499 (упоряд.)

Шевченко С. М. 449

Шевченко Т. Г. 8, 193, 217, 224,
298, 339, 358, 450, 451, 452, 453, 454,
458, 459, 499, 506 (перс.)

Шенгер Н. І. 209

Шерстюк Т. Г. 499 (упоряд.)

Шульман Б. 30

Яворська С. Т. 479

Ярмаченко М. Д. (рос. Ярмаченко Н.
Д.) 381, 390, 410 (ред.); 396, 397,
440; 429 (наук. кер.)

Ярошенко В. Г. 62, 64 (ред.)

**ВЕЛИКИЙ БУДІВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІКИ –
К. Д. УШИНСЬКИЙ⁸**

Уся наша країна глибоко шанує пам'ять великого російського педагога Костянтина Дмитровича Ушинського. Шану велику складає йому Радянська Батьківщина за те, що вірно служив він своєму народові, його талановитим дітям, за те, що гарячою любов'ю до Вітчизни билося його серце, за те, що так багато зробив він для розвитку нашої народної школи, за його науково-педагогічну спадщину, яка й досі живить думку й роботу вчителя.

Народився К. Д. Ушинський за одними даними в 1823, за іншими – в 1824 р. Сам він роком свого народження вважав 1824. Свої дитячі роки провів він на Україні, поблизу Новгород-Сіверського. У Новгород-Сіверській гімназії Ушинський здобуває середню освіту. В 1840 р. він вступає до Московського університету, на юридичний факультет. Московський університет у ці роки відігравав дуже значну роль у формуванні передової громадської думки в Росії. Тут викладали Т. М. Грановський, П. Г. Редкін та інші. Тут активно діяли студентські гуртки Герцена, Огарьова, Сатіна, Кетчера, гуртки Станкевича, Белінського, Строева та інших. Проблеми соціально-філософські, мистецькі, літературні захоплювали студентську молодь; захопили вони і молодого Ушинського.

Біографи Ушинського повідомляють, що в трактирі «Великобританія», своєрідному студентському клубі, де часто в колі студентської молоді можна було бачити В. Белінського, «студент Ушинський був помітною величиною... його влучні зауваження про все, що хвилювало студентську молодь, облітали нерідко весь університет».

Закінчивши університет у 1844 р., Ушинський готується до магістерського екзамену. А думка про служіння народові зріє в його серці й

---

⁸ Друкується за виданням: Великий будівник вітчизняної педагогіки – К. Д. Ушинський // Ушинський К. Д. Педагогічні статті : твори в 6 т. / К. Д. Ушинський ; [відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров ; авт. вступ. ст. С. Х. Чавдаров]. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 1. – С. 5–29.

виливається в палкі слова: «Готувати розуми! сіяти ідеї! ...Ось наше призначення... Будемо працювати над побудовою чудового будинку, якому онуки наші дадуть своє ім'я... Віддати все нащадкам, які забудуть і імена наші, не чекаючи нагороди ні на землі, ні на небі, – знати це і все ж таки віддати їм і життя своє – велика любов до істини, до блага, до ідеї! велике призначення!...»

У 1846 р. К. Д. Ушинський дістає призначення на посаду професора камеральних наук (економіко-юридичних) у Ярославському ліцеї. Але в 1849 р. його звідти звільняють, бо у студентів генерал-губернатор виявив, як він про це доповідає міністрові народної освіти, «велике свавілля, а у начальників їх щось схоже на потурання, поведження з вихованцями... панібратське...»

Ушинського і ще одного професора звинувачують у тому, що вони «подали надто невігідне про себе поняття за свободу думок і передачу їх вихованцям ліцею». Їх усувають від роботи в ліцеї, та генерал-губернатор і далі ще не впевнений, «чи не залишився в цьому закладі... дух свавілля, ...непокірності начальству».

Шість років після цього Ушинський змушений працювати дрібним чиновником міністерства внутрішніх справ та ще мати своїм начальником мракобіса графа Д. Толстого, який пізніше вславився своєю реакційною діяльністю на посадах міністра освіти і обер-прокурора синоду.

Ушинський жадає творчої праці на користь вітчизні. «Дати якнайбільше користі моїй батьківщині, – пише він у щоденнику 19 грудня 1849 р., – ось єдина мета мого життя, і до неї саме я повинен скеровувати всі свої здібності». А йому, обдарованому педагогові, талановитому (але звільненому) професорові, відмовляють у посаді вчителя повітового училища. Він змушений, замість того, щоб займатися ідеологічною роботою, сидіти за канцелярським столом, за дріб'язковими папірцями.

Вся душа його протестує: «Невже мені доведеться загинути в цій тюрмі... в якій немає навіть стін, щоб розбити собі голову?.. Душа отруюється мало-помалу, життя виснажується з болем і крапля за краплею... І багато треба

часу, поки перестанеш зневажати своє життя, поки збожеволієш і помиришся з ним!..»

Зайнявшись журналістською діяльністю, Ушинський рятує себе від безнадії та відчаю. Він працює над перекладами з іноземних мов, складає огляди і рецензії, пише нариси і художні оповідання. Надруковане в «Современнике» № 9 за 1852 р. оповідання Ушинського «Поездка на Волхов» дістає теплу оцінку такого художника слова, як І. С. Тургенев.

У 1855 р. Ушинського призначають на посаду вчителя, а далі інспектора Гатчинського сирітського інституту. Педагогічна діяльність захоплює його. Весь віддається він цій справі. Наполегливо вивчає він також педагогічну теорію і практику, багато читає, багато думає над питаннями виховання.

У 1857 р. з'являється перша теоретична педагогічна праця Ушинського «Про користь педагогічної літератури». В цій праці високо підноситься значення педагогічної теорії, формулюється заклик глибоко вивчати її, удосконалювати педагогічний досвід за вказівками теорії, а також розвивати її на основі даних педагогічного досвіду. Згодом з'являється ще ряд статей – «Три елементи школи», «Про народність у громадському вихованні», «Про заходи поширення освіти через грамотність» та інші.

Ім'я Ушинського, талановитого педагога, стає відомим і популярним. Його призначають інспектором Смольного жіночого інституту. Менше трьох років працює тут Ушинський, але й за цей час він здійснює серйозні реформи, які викликають невдоволення начальства, наклепи, а далі й звільнення його з роботи (в січні 1862 р.).

Після цього Ушинський аж до самої смерті працює тільки в галузі теорії. Ще в 1861 р. він видав свій перший підручник для початкової школи «Детский мир» у двох частинах. За короткий час – протягом восьми років – він створює свої славетні підручники: «Родное слово» (три частини), «Руководство к преподаванию по «Родному слову» (дві частини), «Человек как предмет воспитания» (дві книги) і кілька десятків великих статей. І це все він виконує,

будучи тяжко хворим та незважаючи на нападки чиновників царського міністерства освіти.

Раптова смерть любимого сина тяжко вразила знесиленого тривалою хворобою К. Д. Ушинського. 21 грудня 1870 р. (3 січня 1871 р. за нов. ст.) Ушинський помер в Одесі від запалення легенів.

Улітку 1870 р., під час перебування Ушинського на лікуванні в Сімферополі, вчителі влаштували авторові «Родного слова» і багатьох інших праць найтеплішу зустріч. «Один з учителів..., – пише про цю зустріч П. П. Деркачов, – виголосив невелику промову. К. Д. узяв бокал і, випивши з нього трохи, побажав, щоб на Русі здійснилась його завітна мрія про обов'язкове навчання».

Хвилини великої радості й морального задоволення пережив К. Д. Ушинський від зустрічі з учителями.

У грудні 1870 р. таку ж велику, але перейняту глибоким сумом шану віддали Ушинському вчителі одеських шкіл, які влаштували жалібні проводи його тіла до вокзалу.

Поховали К. Д. Ушинського у Видубецькому монастирі, в Києві. Скромний пам'ятник прикрашає могилу автора «Детского мира», «Родного слова», «Педагогической антропологии».

Перегортаючи сторінки життя Ушинського, ми легко схоплюємо ідейну основу всієї його діяльності. Цією ідейною основою був глибокий патріотизм. Духом любові до свого народу, ідеєю самовідданого служіння йому насичена вся діяльність і вся науково-педагогічна творчість Костянтина Дмитровича Ушинського.

Ідейне спрямування цієї доби так схарактеризував В. Г. Белінський: «Народність – ось альфа і омега нового періоду... Народність – чудове слівце». Далі Белінський говорить: «Народ – дитина; ця дитина росте й обіцяє зробитися мужем, повним сили й розуму. Він ще кволий, але він один зберігає в собі вогонь національного життя і свіжий ентузіазм переконання, який згас у колах «освіченого» суспільства».

Перебуваючи під сильним впливом Белінського, Ушинський вважав, що завдання його життя – бути з народом, працювати для народу. Він сердечно ставився до трудящих, щиро поважав і шанував їх важку працю, цинив її.

У Росії за часів Ушинського робітничий клас ще не виступав як політична сила. Якщо Герцен і Белінський, Чернишевський і Добролюбов ще не могли бачити передової ролі робітничого класу, то тим більше це слід сказати про Ушинського. Головним представником народу, носієм народності в їх очах було селянство. Тому ідея служіння народів і для Ушинського мала своїм змістом готовність працювати для піднесення добробуту й культурного рівня селянських мас.

В характеристиці російських «просвітителів» 60-х років В. І. Ленін підкреслює три риси їх ідеології: 1) палку ворожість до кріпосного права і до всіх його породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері, 2) палкий захист освіти, самоврядування, свободи, європейських форм життя і взагалі всебічної європеїзації Росії і 3) обстоювання інтересів народних мас, головним чином, селян. І про Ушинського можна сказати, що він ненавидів кріпацтво, обстоював освіту та інтереси селянства.

Для своєї книги «Детский мир» (ч. I) Ушинський написав статтю «Поездка из столицы в деревню». В цій статті є такі рядки: «Трудове і нерозкішне життя ведуть наші селяни по селах, але працею їх годується вся Росія. З тих маленьких, похмурих, димних хат виходять усі ті копійки й карбованці, на які збудований і живе пишний Петербург з усіма своїми багатими крамницями та магазинами... Учіться ж, діти мої, і пам'ятайте, що ми повинні чим-небудь віддячити селянам за той хліб, яким вони нас годують, а віддячити їм ми можемо тільки старанним навчанням та чесною працею на користь загальну... Соромно і гріх їсти задаром чий-небудь хліб, та ще більше хліб селянський, здобутий такою важкою, невсипущою працею...»⁹

---

⁹ Розрядка моя. – С. Ч.

Правда, в останніх виданнях «Детского мира» підкреслених нами рядків уже не знаходимо. До цього, очевидно, доклала своїх рук царська цензура.

Вся стаття «Поездка из столицы в деревню» була пройнята духом демократизму. Такі ж думки зустрічаємо і в інших працях Ушинського. В листі до редактора газети «Голос» з приводу голоду в Росії (1868 р.) він каже, що селянство є така «частина російського народу, яка становить і джерело сил, і джерело багатства нашої батьківщини». В іншому місці він ганьбить тих, хто обманює трудящих, прищеплюючи їм погляд, ніби поваги заслуговують не люди праці, а ті, що їх визискують.

Народ, твердить Ушинський, – творець нашої держави, він творець основних джерел всієї нашої національної культури і всієї могутності країни.

Працюючи в Смольному інституті, Ушинський прагнув прищепити вихованкам почуття поваги до простого народу, до його праці. Про це яскраво розповіла колишня вихованка Смольного інституту Є. М. Водовозова. Чимало сторінок своєї книги «На заре життя» вона присвячує спогадам про діяльність Ушинського в інституті. Вона вказує на те, що Ушинський багато працював над виробленням у дівчат громадянських моральних почуттів. Під впливом Ушинського у дівчат формувалось бажання працювати для народу. «Я рвалася до кола людей трудящих, як це наполегливо радив мені Ушинський», писала вона.

Хоч К. Д. Ушинський і не був революціонером-демократом, проте його протест проти соціальної несправди не раз звучить майже так, як і в Чернишевського, Добролюбова, Шевченка.

Відгукуючись на громадянську війну в Америці, Ушинський стає на бік експлуатованих. «Мерзенний натовп рабовласників, що захищають із зброєю в руках огидний принцип рабства», так характеризує Ушинський експлуататорів, його симпатії цілком на боці «тих людей, що із зброєю в руках готові боронити права бідної чорної людини».

Схвально оцінював Ушинський дії швейцарських патріотів, які розгорнули боротьбу проти засилля католицької партії. Він вітав швейцарський

народ за те, що той «конфіскував маєтки... знищив монастирі, віддавав їх під школи».

Ушинський був далекий від того, щоб ідеалізувати капіталістичний лад. Він розумів, що розвиток капіталістичних відносин нищить мораль, що капіталізм не гребує ніякими засобами для досягнення своїх цілей: «...благословляють ім'ям Христа грабунок, підпал, зраду, вбивство, розпусту, пияцтво, помсту, підступність, – усе, що є чорного на землі!..» – обурювався він у 1870 р. із злочинних дій представників буржуазної Європи.

Людина високої моральної чистоти, К. Д. Ушинський в культурному прогресі, в освіті, в розвитку шкільної справи шукає шляхів поліпшення людського життя, поліпшення взаємин між людьми, між народами і державами. І гірко йому було визнати, що культурний прогрес ще не означає прогресу економічного й морального. «До прогресу!.. Але, боже мій, невже довелося мені, на схилі мого життя, взяти під сумнів прогрес!! Який же тут прогрес, коли в цю хвилину найосвіченіші нації світу гризуться, як дикі вовки?!... Невже школи потрібні були тільки для того, щоб розпалити колективне самолюбство племені і дати фрази для приховання найчорніших справ? Усе це здатне підірвати віру в освіту і школу». Ось які думки снували в голові Ушинського за три місяці перед смертю, завдаючи йому важкого душевного болю. Особливу огиду викликала в нього агресивна тодішня Пруссія з Бісмарком на чолі. «О! прийде час, коли самі німці визнають Бісмарка найзапеклішим ворогом Німеччини, Пруссії, людства», пророкував у 1870 р. Ушинський.

Демократичні переконання допомагали йому бачити справжні мотиви ліберальних освітніх заходів експлуаторських класів.

Оцінюючи політику англійської буржуазії щодо поширення освіти серед трудящих мас, Ушинський зазначає, що експлуаторський характер англійської освіти і виховання триває й далі. Деякі освітні реформи, здійснені в Англії, він визначав як милостиню багаття біднякові, як прояв милосердя, нерозривно поєднаного з родовитою гордістю, нарешті, як побіжний

поліцейський захід та фінансовий розрахунок, вигідний насамперед самій буржуазії.

Ушинський – ворог кріпацтва, ворог російських бюрократичних порядків; йому бридкий реакціонер М. Катков, бридкий йому і Д. Толстой, який придушував «народну освіту вагою двох міністерств». Він розуміє експлуаторську природу капіталізму, що перетворює людей на рабів.

Але ж послідовних політичних висновків з своїх демократичних настроїв і поглядів Ушинський не зробив; до революційного демократизму в своєму політичному розвитку він не прийшов. Він залишився ліберальним демократом.

Те саме доводиться сказати і про філософський світогляд Ушинського. Він досить гостро критикує німецьких ідеалістів – Шеллінга, Гегеля, Гербарта, знаходить позитивне в філософії матеріалізму, визнає, що відчуттям починається і з відчуттів будується все психічне життя людини, логічні категорії пояснює як результат спостережень людини над явищами, що відбуваються в природі і в суспільстві, схиляється раз у раз до матеріалізму, але до нього не приходять. Основне питання філософії – про відношення свідомості до буття – Ушинський розв'язує ідеалістично, заявляючи, що свідомість не можна вивести ні з яких законів матерії. Ідучи за В. Белінським, який не визнавав психології, відірваної від фізіології, Ушинський гостро критикує Гербарта і Бенеке за те, що вони відривали психологію від фізіології. Але ж сам теж стає на такий шлях, вважаючи, що одне властиве тілу, а друге – душі, що свідомість і нервовий організм людини – це різні чинники в природі людини, що існують два роди пам'яті – духовна і нервова, і т. д.

Весь процес мислення, всі людські знання будуються з елементів, сприйнятих із зовнішнього світу, в дусі матеріалізму міркує Ушинський. Але, виявляється, ніби цим усім керує природжена сила ідеї, яка належить нашому духові. Так Ушинський знову повертається до ідеалістичної гносеології. Визнання досвідної природи знань не заважає Ушинському протиставляти їм якісь природжені ідеї, позбавлені реального змісту.

Ушинський не може не визнати правильними ті положення, що їх встановила матеріалістична філософія, проте він виявляється неспроможним порвати з ідеалізмом і твердо стати на позиції матеріалізму. Ушинський вагається між ідеалізмом і матеріалізмом, стоїть на позиціях дуалізму, який в його очах є основою всякої практичної діяльності, а в тому числі і виховання. Критика релігії, попів не заважає Ушинському ідеалізувати християнську релігію, визнавати цінність її моральних настанов тощо.

З суперечностей в політичних і філософських поглядах Ушинського впливають і суперечності в трактуванні питань психології і педагогіки, які можна знайти в різних його працях.

Так, педагогіка в одних статтях у нього іменується не наукою, а мистецтвом, а в інших він стверджує науку виховання; розум Ушинський називає організованою системою знань, тобто поняттями про предмети і явища об'єктивної дійсності, але разом з цим заявляє, що розум пізнає тільки ознаки і відношення предметів та явищ, а субстанція їх для розуму незбагненна. Від матеріалізму іде переконання у важливості для учнів природничих знань, а від ідеалізму – включення релігійного матеріалу в підручники.

Подібних суперечностей в працях Ушинського є немало. Ставлячись критично до написаного Ушинським, відхиляючи в них те, що йде від ідеалізму, читач повинен з вдячністю брати з праць нашого великого вітчизняного педагога те, що зберігає свою цінність і тепер, що служить справі правильної постановки навчання і виховання підростаючого покоління.

Вітаючи скасування кріпацтва, Ушинський мріяв, що після реформи 1861 р. найважливішим завданням буде переборення неучтва в народі, і наполегливо вимагав «шкіл, шкіл, шкіл».

З великою радістю констатував він, що народ дуже прагне до освіти, що «де тільки відкриється школа – і за два-три дні вона вже вщерть наповнена». Він з неослабною енергією агітував за щонайбільше поширення народних шкіл, які б відкрили «зір і слух, душу і серце народу урокам великих учителів людства: природи, життя, науки...»

Саме щоб прислужитися створенню й зміцненню народних шкіл, Ушинський складає підручники «Детский мир» та «Родное слово». Далі він збирався переробити «Родное слово» спеціально для сільської школи. «Написати книгу для народної школи – це вже давня моя улюблена мрія», розповідає Ушинський в одному з своїх листів.

Але школа потребує вчителів, а їх треба готувати в спеціальних закладах – учительських семінаріях, для них потрібно розробити передову педагогічну і психологічну теорію. І Ушинський бере на свої плечі дуже складне завдання – опрацювати дійсно наукові основи цієї теорії у вигляді «Педагогічної антропології» в трьох томах. Поряд із цим він пише і інші твори. Це була кипуча праця тяжко хворої людини. Це була натхненна діяльність великого патріота, славного сина свого народу. Кожен рядок його книг, підручників, статей дихав почуттям громадянського обов'язку, був пройнятий одним палким бажанням – бачити свій народ культурним, освіченим, щасливим. Здоров'я Ушинського чимраз гіршало, сили фізичні занепадали, але творча енергія його була невичерпною.

Досить вказати на те, що його фундаментальна праця «Людина як предмет виховання» у двох книгах була виготовлена ним і випущена в світ в 1868–1869 рр., а «Родное слово», ч. 3, і «Руководство» до нього – у 1870 р. І за цей же час він опублікував ще 11 статей. Він наче поспішав. Справді, його найбільше непокоїло те, що він не встигне виконати всього: переробити «Родное слово» для сільської школи, скласти для народної школи початкову географію як закінчення «Родного слова», завершити «Педагогічну антропологію» (3-й том). «Ось скільки діла, а де сили? І найбільш прикро, що в голові все це давно готове, так що 3–4 місяці попереднього здоров'я – і я б, здається, все закінчив», писав Ушинський М. О. Корфу в останній рік свого життя.

Думки про невиконані завдання не давали йому спокою. (Про це говорять нам його листи до друзів і знайомих). А до цього додавала болю ще й

політична реакція. М. Катков, Д. Толстой та їм подібні робили все, щоб затримати розвиток народної освіти.

Ушинський не вагався виступити проти реакціонера М. Каткова, плямуючи його прагнення «кидати каміння під ноги» всім, хто служить народові, хто працює на справу народної освіти.

Ганебна політика Д. Толстого, який гальмував розвиток народної школи і протиставляв їй церковну школу, не могла не обурювати Ушинського. Якщо раніше Ушинський визнавав релігію однією з основ виховання, то тепер, у дні чорної реакції, він на весь голос заявляє, що народ не хоче церковної школи, його голос щодалі мужніє, його попередні сподівання на те, що уряд сприятиме розвиткові освіти, змінюються різко критичними судженнями на адресу всієї соціальної системи царської Росії. Саме в останній своїй праці «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл», написаній в 1870 р., Ушинський констатує, що, де селянин ледве може прогодувати своїх дітей, та й то не чистим хлібом, а наполовину з лободою, соломою або половою, – трудно появитися школі. Дійсність раз у раз розбивала його мрії й сподіванки. Йому все ясніше та ясніше стає, що саме від царського уряду, від поміщиків ідуть всякі перешкоди розгортанню народної освіти й школи. Ушинському хотілося присвятити свої сили земським школам, які в кінці 60-х років у ряді губерній та повітів почали були більш-менш успішно розвиватися. Але тепер він прямо каже, що багато чого від них чекати важко: «Я чекаю від них, – писав Ушинський Корфу, – хоч не багато чого, але принаймні чогось справжнього, а не тільки паперового й формального, чим досі частувала нас адміністрація». Від цієї адміністрації, як він переконався, годі було сподіватися чогось корисного для народу; від царизму, від поміщиків ідуть нескінченні перепони розгортанню народної школи. У згаданій вище статті він приходить до висновку, що народна школа може мирно й безборонно розвиватися тільки тоді, коли про розвиток її піклуватиметься той самий народ, якому вона потрібна і чиї діти в ній вчаться.

Гнів Ушинського проти царизму виразно наростав; його демократизм набирав дедалі послідовнішого та революційнішого звучання.

До фізичного болю, якого завдавала йому невблаганна хвороба, приєднався тяжкий моральний біль від усвідомлення того, що він неспроможний зробити для школи, для народної освіти всього потрібного, – Ушинський виразно усвідомив, що при іншій обстановці він зумів би дати батьківщині набагато більше користі, ніж при царизмі.

Передчасна смерть припинила діяльність К. Д. Ушинського. Рано зійшов він у могилу. Ще багато дарунків дорогоцінних збирався дати Ушинський своїй вітчизні, хоч і багато їх залишив нам у спадщину.

Все життя своє працював Ушинський для вітчизни, для розвитку вітчизняної школи, вітчизняної педагогіки.

«Нехай Німеччина, як знає, сама кінчає з своєю хитро обдуманною педагогікою..., а нам не потрібні ні її хвороби, ні її ліки», писав Ушинський в статті «Про народність у громадському вихованні». Він легко розпізнав ідейну обмеженість офіційної німецької педагогіки, яку так старанно намагалися насаджувати в російській школі правлячі кола.

Як передовий учений, Ушинський добре розумів інтернаціоналізм науки і готовий був використовувати все найкраще, все передове з світової науки. Але він ніколи не плазував ні перед чим іноземним. Так, він рішуче відмовлявся визнавати німецьку філософію й педагогіку за беззаперечний авторитет, за джерело дійсно наукових істин. Навпаки, Ушинський під час довгого перебування в Німеччині ґрунтовно обізнався з німецькою філософією, педагогікою й психологією, як учений широкої ерудиції, і переконався в протилежному. Він заперечував поширену думку, ніби «Вольф, Кант, Гегель, Герbart, Бенеке – мали світове значення».

Він протестував проти впровадження російським педагогічним журналом «Учитель» німецької педагогіки, «малопродатної для нас, росіян».

Варто тільки, писав Ушинський в статті «Про народність у громадському вихованні», безсторонньому читачеві іншої нації прочитати тричотири німецькі педагогіки, щоб переконатися, що ідеал людини, виховання якої в них розробляється, – це найсправжнісінький німець.

Готовий завжди запозичити від іноземців те, що може допомогти нашій країні, Ушинський не забуває вказувати на їх негативні сторони, які він протиставляє позитивним якостям, властивим нашому народові.

Так, оцінюючи хвалену німецьку акуратність, Ушинський не може не підкреслити її бездушності, формальності, її неестетичності. Якщо батьки так мало естетичні, твердить наш педагог, то все, що вони влаштовують для дітей, буде, може, чисте, охайне, манірне, але не естетичне.

Закордон Ушинський вивчав очима патріота. Описуючи свої закордонні враження, він раз у раз переносився думками в Росію; боляче було йому спостерігати, що в Росії мало шкіл, але він вірив, що багатобдарований російський народ прагне освіти і здобуде її.

Прозираючи в майбутнє, Ушинський бачив, що питання про запозичення від німецьких філософів, психологів і педагогів є проблема не тільки наукова, а й політична. Для нього це було і проблемою національної гідності, патріотичної свідомості і проблемою будучини нашої батьківщини. Не хотів він, щоб тодішня Німеччина, Німеччина Бісмарка, яка, за його словами, зробилася найбезсоромнішою країною світової кулі, була авторитетом для Росії. Різко заперечував Ушинський проти космополітизму й низькопоклонства перед іноземною культурою і зокрема перед культурою тодішньої Німеччини. Він розумів, що «Пруссія, ця багатовчена і моральна Пруссія, тільки ще відчиняє ворота в жахливе майбутнє для всієї Європи, аж ніяк не виключаючи і нас».

Тому глибокий політичний сенс має рішучий і сміливий висновок Ушинського: «Невже потрібне для чогось те, чим набиті німецькі педагогіки?» Ушинський вважав, що значно більше можна знайти цінних дидактичних

вказівок у працях Платона, Арістотеля, Декарта і Бекона, ніж у теоретиків німецької педагогіки.

Виховання повинно бути народним, учив Ушинський. А найістотніша ознака народності – любов до батьківщини. «В любові до батьківщини ми не поступимося ні одному народові і довели це не раз перед цілим світом», заявляв він. Треба знати, вивчати батьківщину, бо можна любити тільки те, про що маєш хоч яке-небудь уявлення.

Ушинський позитивно оцінював методи патріотичного виховання, які застосовувалися в швейцарських школах: вивчення своєї історії й природи, вивчення біографій національних героїв, гімнастика, військові вправи, рідна мова, подорожі з дітьми, свята, ігри народні. Ось, підкреслює Ушинський, ті засоби, якими школа могутньо сприяла великій справі – розвиткові народної освіти.

Могутні джерела народності Ушинський вбачав у народній мові. «Мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси і ріки, її бурі і грози – весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворой батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів...»

«У скарбницю рідного слова складає одно покоління за другим плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості, – одним словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле».

Стаття К. Д. Ушинського «Рідне слово» становить собою плід його глибоких дум про мову, її походження та роль її в суспільстві. Однак,

правильно вказуючи на те, що мову створює народ, що розвиток її тісно зв'язаний з історією народу, автор статті не підійшов до встановлення зв'язку між виникненням мови і трудовою діяльністю людей. Але в цілому стаття «Рідне слово» являє виклад найпрогресивніших для 60-х років минулого століття поглядів на природу людської мови та її суспільну роль.

У різних своїх працях К. Д. Ушинський повертався до твердження, що серед інших предметів шкільного викладання при початковому навчанні провідна роль належить рідній мові.

Висловлюючи такий високий погляд на значення рідної мови, Ушинський не міг не протестувати проти русифікаторської політики царського уряду. Він обстоював право дітей навчатися своєю рідною мовою, запевняючи, що це не тільки дуже розумно, але й не менш гуманно.

Дуже він шкодував, що «...наша багата південноросійська мелодична, співуча мова, якою говорять... 14 мільйонів народу, на якій існує така народна література, якою не може похвалитися ні один народ, на якій ще недавно співав Шевченко, вигониться з школи, мов якась чума!»

В особистому архіві Ушинського зберігалася копія одного прохання¹⁰, з яким він вдався був до начальства. Ушинський клопотався, щоб дозволили запровадити в одному селі навчання дітей українською мовою. Дружина Ушинського переказувала, що це прохання не тільки не було задоволене, а ще мало своїм наслідком серйозні неприємності для його автора.

Народна школа, навчаючи дітей рідною мовою, має готувати їх до життя; а для цього вона повинна давати їм найважливіші знання, здобуті природничими науками. Ушинський вимагав широкого місця природничим знанням у системі шкільного навчання. У цьому виявилась як настанова його на реальну освіту, так і матеріалістичне розуміння ним процесу психічного розвитку людини.

Тоді як керівники шкільної справи в Росії намагалися обмежити початкову освіту лише основами найелементарнішої грамотності, Ушинський

---

¹⁰ На жаль, цей дуже важливий документ зник.

густо насичував свої «Детский мир» і «Родное слово» статтями й оповіданнями про природу, географію і вітчизняну історію.

Як рішучий прихильник реальної освіти, Ушинський категорично заперечував проти твердження, ніби реальні знання заважають здійснювати виховання в душі гуманізму. Полемізуючи з Пироговим, який захищав принцип класичної середньої освіти, Ушинський твердив, що математика, астрономія, фізика і хімія, історія, поширення географічних знань не менше, а може й набагато більше, ніж вивчення класичних мов, сприяли переборенню темряви середньовічного неучтва.

Глибоко науково і прогресивно звучало твердження Ушинського, що реалізм і гуманізм можна знайти у всякій науці, і різниця між ними полягає тільки у відмінності способу вивчення їх, бо можна арифметикою і хімією розвивати гуманність у людини, навіть навчання грамоти можна зробити гуманним і реальним.

У змісті початкового навчання відповідальне місце, учить К. Д. Ушинський, повинно посісти природознавство. Школа зобов'язана внести в життя основні знання з природознавства, зробити їх так само звичними, як і граматичні, арифметичні та історичні знання. Логіка природи простіша, очевидніша і дужча від логіки класичних мов; логіка природи – найдоступніша і найкорисніша логіка для дітей. Природничі знання, які базуються на відчуттях, більше, ніж інші знання, сприяють розвиткові розумових здібностей дітей; до того ж вони мають значення і в практичному житті дітей.

Поряд з елементами природничих знань, Ушинський включає в програму початкового навчання відомості з географії та історії, передусім нашої батьківщини, розглядаючи ці знання як важливий засіб, щоб повернути школу до народності.

Вбачаючи реалізм і гуманізм в усіх науках, Ушинський разом з тим високо оцінював виховне значення суспільних наук, які повинні сприяти формуванню в учнів правильних громадських переконань, давати наукову

основу для таких переконань, а також зміцнювати їх відповідними емоціональними почуттями.

Ворог формалізму і вербалізму у навчанні, Ушинський добивається від початкового навчання знань, важливих для життя. Засвоєння арифметики має поєднуватися з усною лічбою і розв'язуванням задач. А задачі кращі такі, зміст яких взятий з життя. Хай, пропонує наш педагог, діти вимірюють свій клас, свої парти, двері, вікна, хай полічать свої роки, дні й години до ближчих свят. Хай дитина правильно обчислить, скільки коштує її курточка, і при цьому вартість сукна, плата за роботу повинна відповідати реально існуючим цінам.

Вся організація навчальної роботи має будуватися на постійній розумовій діяльності дітей. Свідома думка – основа науки, міркує Ушинський, тому всі види навчальних занять (читання, письмо, задачі та ін.) слід організувати так, щоб якнайбільше забезпечувалася самостійна розумова робота учнів, яка «становить єдиний міцний фундамент всякого плідного навчання».

Через те, що все психічне життя людини будується з відчуттів, через те, що правильність уявлень і понять залежить від правильності сприймання вражень, в навчальному процесі першорядне значення має наочність, уміння дітей правильно спостерігати і на цій основі діставати правильні, повні та яскраві образи про предмети і явища дійсності. Цим забезпечується і свідоме засвоєння знань, і більш міцне збереження сприйнятих образів у пам'яті учнів, і надійніша асоціація з ними теоретичних відомостей. «Вчіть дитину яких-небудь п'ятьох не відомих їй слів, і вона довго і даремно буде мучитись над ними; але зв'яжіть з малюнками двадцять таких слів – і дитина засвоїть їх на льоту», твердить К. Д. Ушинський, посилаючись на досвід педагогічної практики. Початкове навчання важливо будувати на конкретних образах, безпосередньо сприйнятих дитиною чи під керівництвом педагога в процесі навчання, чи раніше, самостійним спостереженням. У навчанні треба вести дітей від конкретного до абстрактного, від уявлень до понять, до думки;

хто не визнає цієї істини, той, за словами нашого великого педагога, не хоче спиратися на вимоги людської природи і дитячої зокрема.

Але Ушинський не може погодитися з тими педагогами, які в наочному навчанні шукають самоціль. Він не погоджується з тими, хто ототожнює наочне навчання з «предметними уроками», хто в спостереженнях предметів і явищ шукає мету навчання. Самих тільки наочних сприймань, за Ушинським, недостатньо; вони самі зумовлені рівнем уже наявних у людини знань, від чого залежить її здатність бачити в спостережуваних предметах більше або менше, від чого залежить і її здатність правильно усвідомлювати здобуті враження. Ушинський правильно вказував, що люди в кожний свій досвід, у кожне спостереження вносять уже готові погляди. За Ушинським, наочність не обмежується сприйманням предметів у статистиці, вона доповнюється даними практичної діяльності людей. Так, в участі учнів у сільськогосподарських роботах він бачить важливий засіб, що допомагає вводити дітей в науку, але не як у мертво купу книжок, а як у головне пояснення світу.

Необхідно було глибоко вникнути в філософську і педагогічну суть наочності, щоб відкинути емпіричне трактування її, критично поставитись до «предметних уроків», щоб оцінити наочність як засіб, що дає можливість бачити предмети в їх дійсності, всебічно, з усіма відношеннями і в колі тих відношень, в які ті або інші предмети і явища поставлені.

Наочність, за Ушинським, полягає не тільки в показуванні й спостереженні явищ дійсності, але і в умінні самостійно відтворювати їх у вигляді спроб, бо всяка спроба є найкраща вправа для людської думки, а значить і в умінні застосовувати до життєвої практики зроблені висновки.

Весь хід думок Ушинського відносно дидактичної ролі наочності веде до висновку, що наочність сама по собі ще не дає повноцінних знань, що вона може дати багато лише в руках досвідченого педагога, який уміє керувати спостереженнями учнів, зв'язувати ці спостереження між собою і з

попередніми знаннями, уміє організувати для набування знань складний фільтр логічної та ідейної обробки.

Проте дуалізм у поглядах Ушинського знайшов своє місце і тут. З одного боку, він визнає, що правильні поняття про дійсність забезпечуються правильними спостереженнями, але в той же час застерігає, ніби підстав для суджень про суть речей наочність не дає, і цим самим вступає в суперечність з самим собою, з своїм категоричним твердженням, що відчуття, наочні сприймання є джерелом людських знань.

Порядок і систематичність – дуже важливі умови успіху в роботі школи, учить К. Д. Ушинський. Порядок і систематичність мають бути в знаннях учнів, в усій організації навчального процесу. Відомості, які в пам'яті учнів залишаються ізольованими, відірваними одні від одних, мало приносять користі учням і лише обтяжують їх голови. Якщо чиясь голова наповнена уривчастими, безладними знаннями, то це, за словами нашого мудрого педагога, швидше нагадує комору, де все знаходиться в безладді і де сам хазяїн нічого не може відшукати.

Тільки система, звичайно, розумна, а не зовнішня, здатна робити людину господарем своїх знань. Зовнішній порядок, який ігнорує природні зв'язки між матеріалом знань, – це псевдосистема. І голова, начинена нею, міркує Ушинський, схожа на крамницю, в якій на всіх ящиках є написи, а в ящиках порожньо.

З великою силою в працях Ушинського підкреслюється вимога міцності знань учнів. Наочність викладання, дружне співробітництво всіх органів у акті засвоєння, осмислення вивченого, зв'язування знань найбільш міцними і надійними способами усвідомлених асоціацій, повторення, постійне практичне застосування набутих знань – ось шляхи, які забезпечують міцність, сталість учнівських знань.

Глибокий психологічний аналіз суті навчального процесу, з одного боку, і узагальнення практичного педагогічного досвіду, з другого, дали право

Ушинському встановити ряд важливих правил щодо побудови уроку. Найважливішим з них є вимога, щоб учитель обов'язково залучав до роботи всіх учнів класу. В забезпеченні цієї вимоги Ушинський вбачав вияв справжньої педагогічної майстерності вчителя. Такі факти, коли учні тільки дивляться на вчителя, але не чуять жодного слова з того, що він говорить, він вважав обурливим виявом дидактичної безпорадності вчителів, моральним псуванням дітей, формуванням з них істот, що звикають марно витратити час і уникати праці, трудових зусиль.

Всіма засобами учитель на уроці повинен добиватися уважності учнів, уміти підтримувати та збуджувати її, запобігати передчасній втомі учнів. Ушинський роз'яснював педагогам, що увага – це ворота, через які знання входять в голови учнів, що іншого шляху для них не існує. Він розробив цінні правила щодо керування увагою учнів.

Якість уроку великою мірою залежить від того, наскільки вчитель уміє різноманітити методи викладання, а також, наскільки він володіє вмінням тримати в полі зору на уроці не тільки весь клас у цілому, а й кожного окремого учня.

Процес навчання і виховання складний. Він вимагає і відповідних знань, і майстерності, уміння знаходити правильні педагогічні дії в різних обставинах. Не можна, вважав наш великий педагог, звести педагогіку до суми раз назавжди визначених правил і надавати цим правилам значення непорушних догм. Як відомо, Ушинський дуже негативно поставився до рецептурних тенденцій німецької педагогіки, яка прагнула до встановлення зовнішнього порядку в школі і цим заважала розвиткові творчості, ініціативи у вчителів. Застосування до практики навчання й виховання положень педагогічної і психологічної теорії є справа конкретна. «Дидактика не може мати і претензії перелічити всі правила і прийоми викладання. Вона тільки вказує на найголовніші правила, на найвизначніші прийоми. Практичне ж застосування їх нескінченно різноманітне і залежить від самого педагога», бо конкретна шкільна обстановка неодмінно видозмінює всякі прийоми і всякі

заходи. Так Ушинський підкреслив діалектичний характер педагогічної науки, висунувши тезу, аргументації якої таку велику увагу приділив видатний радянський педагог А. С. Макаренко.

Набуваючи знань, учитель К. Д. Ушинський, людина повинна ставати дедалі гуманнішою. Все в школі і у викладанні має бути моральним. Вся загальна освіта повинна бути пройнята ідеями гуманності, яка свідчить про красу душі.

Ці думки не можуть не нагадувати нам настанов другого великого педагога слов'янських народів – Я. А. Коменського про те, що добре поставлена школа – це майстерня гуманності.

За словами Ушинського, справжня гуманність спонукає людей до дій, що справляють враження витонченості естетичної: моральним є все естетичне у відносинах між людьми; витончене у діях людини і є мораль. Естетичність дій людини виявляється головню в тому, що вона переборює в собі егоїзм і в своїй діяльності керується мотивами суспільної користі, мотивами служіння народові, суспільству. Один з найперших, найважливіших обов'язків усякого громадянина, усякого батька – готувати з дітей корисних для суспільства громадян. Вище ми наводили визначену в щоденнику Ушинського його програмну лінію – працювати для нащадків, відкинути егоїзм, все життя віддати для народу, твердо стояти за істину, за благо, за ідею, за батьківщину.

З такого положення з необхідністю випливає вимога до виховання: треба дбати не тільки про зростання знань у школярів, а і формувати у них громадянські переконання. Коли з цією думкою виступив М. І. Пирогов у статті «Вопросы жизни», великі російські революціонери-демократи з М. Г. Чернишевським і М. О. Добролюбовим на чолі піднесли проблему формування у молоді громадянських переконань на рівень корінних проблем педагогіки. Вітаючи прогресивну ініціативу Пирогова, вони розкрили всю ідейну глибину і демократичну суть вимоги виховувати переконання, вимоги, продиктованої почуттям любові до народу, патріотичної тривоги за долю

батьківщини. Свій дужий голос подав за це і вірний син українського народу Т. Г. Шевченко. Ми пам'ятаємо, як герой його твору «Тризна» намічав керівний принцип своєї діяльності – стояти за народ і карати зло, діяти у всьому так, щоб «полезным быть родному краю».

К. Д. Ушинський рішуче приєднався до проголошеної російськими революціонерами-демократами вимоги виховання людей з громадянськими переконаннями і, розробляючи основи вітчизняної педагогіки, цю вимогу визнав провідним принципом науки про виховання.

У моральному вихованні велика роль належить почуттям. Ушинський констатує, що не завжди людина діє так, як вона думає, бо бувають розходження між думками і почуттями, а останні залежать не тільки від виховання, а й від умов суспільного життя. Сама наука, самі педагогічні заходи не можуть гарантувати виховання цілком моральних людей. Сама школа, навіть найдосконаліше організована, не може гарантувати дійсно гуманного виховання, якщо від життя, від суспільства, від середовища, в якому люди живуть, ллються на них морально шкідливі впливи.

Отже, за Ушинським, в моральному вихованні дітей неодмінно відображаються суспільні моральні відносини, які існують в реальному житті. Разом з тим Ушинський далекий від того, щоб забути про роль ідей у моральному вихованні. Ідеї, переконання можуть давати людині могутню силу для боротьби з поганим впливом середовища. В історії, міркує Ушинський, є немало таких прикладів, коли людина стоїть вище моралі всього оточуючого її суспільства, як-от, приміром, Сократ та інші.

Треба підкреслити, що Ушинський глибоко помиляється, вважаючи, ніби матеріалізм заперечує роль ідей, переконань у моральному вихованні. Він не розумів, що матеріалізм Фогта, Бюхнера, Молешотта – це не науковий матеріалізм.

Немає моралі поза суспільством; вона існує і виявляється у відносинах між людьми, в практичних діях людей, в історії народу. Ушинський заявляє, що

визначних представників народу і великі події його історії з цілковитою підставою можна назвати вихователями народу.

З моральних рис, що виражають достоїнство людини, в творах великого російського педагога підкреслюються, поряд з почуттям любові до батьківщини, вірності своєму народові, ще й такі, як правдивість, душевна ширість, скромність. Формування правдивості, душевної ширості він розглядає як міцну запоруку справжнього, а не уявного успіху виховання (див. статтю «Педагогічні твори М. І. Пирогова»).

Правдивість, ширість, відвертість несумісні з хвастощами, з гордощами, з нескромністю, як несумісні вони і з невічливістю щодо інших та невитриманістю. «Чим більше людина знає, тим гордощі її менші». Протидіяти розвиткові в людях честолюбства можна формуванням у дітей любові до краси моральних вчинків.

Виховати моральну людину – означає виховати у неї моральну волю і моральний характер. Це досягається серйозними зусиллями, вправами, додержанням сталих життєвих правил. У своєму щоденнику Ушинський 16 листопада 1844 р. робить такий запис: «О! волю треба зміцнювати! Хай в моїй внутрішній державі все кориться їй беззаперечно, – все, крім розуму, цього вічного закону, незмінного! Він один повинен бути вільний від усякого примусу, керувати всім...»

У запису в щоденнику від 20 січня 1845 р. автор фіксує «рецепту своєї власної поведінки з такими правилами: 1) зберігати спокій, 2) бути прямим у словах і ділах, 3) діяти обдуманно, 4) бути рішучим, 5) не випинати своєї особи, 6) доцільно витрачати час, 7) доцільно витрачати гроші, 8) ніколи не хвастати.

Уміння керувати своєю поведінкою, уміння критикувати самого себе, знаходити помилки в своїй роботі повинно стати постійною рисою цільного характеру, формування якого є найважливішою частиною виховання.

Цінною ознакою правильно вихованих волі й характеру є сміливість; її Ушинський трактує як життєву енергію людини, як відчуття людиною своїх власних сил.

Виховання волі передбачає здатність переборювати перешкоди, знаходити правильний вибір наряду своїх дій, здатність віддавати перевагу суспільнокорисному перед приємним для самого себе. З усякої перемоги волі виростає впевненість особистості в своїх силах, в її здатності перемагати перепони, що трапляються на життєвому шляху.

Сталий режим, порядок, систематичність важливі як з погляду інтересів навчання, так і з погляду інтересів виховання. Ушинський вітає учителів і вихователів, які послідовні в своїх діях, певні й наполегливі в своїх вимогах. Все це дуже важливо для вироблення в дітей добрих звичок.

У творі «Людина як предмет виховання» підкреслюється велике практичне значення виховання саме хороших звичок. Вони називаються моральним капіталом, закладеним людиною в свою нервову систему, капіталом, що безустанно зростає і що процентами від нього людина користується все своє життя. Щодо поганих звичок, то вони кваліфікуються як моральна несплачена позика, яка здатна заморити людину все зростаючими процентами і паралізувати її найкращі починання та довести її до морального банкрутства. «Скільки прекрасних починань і навіть скільки чудових людей загинуло під тягарем поганих звичок!»

Хоч навчання і є наймогутнішим чинником виховання, проте у відриві від життя, від діяльності людей в суспільстві не можна виховати дійсно моральну особистість. Категорія морального складається не з абстрактних етичних догм; тільки тоді, коли вихователь прищеплює своїм вихованцям істинний, не лише теоретичний, а і практичний, тобто пройнятий почуттями і бажаннями, погляд на людину, він зможе закласти непохитну основу морального виховання. Так пише Ушинський в другому томі твору «Людина як предмет виховання».

«Мораль формується в зносінах дитини як з дорослими, так і з товаришами; але що моралі не передати дітям ні повчаннями, ні нагородами, ні покараннями – це вже стало азбучним правилом досвідної педагогіки. Безсилля

моральних повчань старших молодшим давно вже оцінено... нескінченні моральні проповіді продукують негідників...»

Звідси і випливає потреба знайомити дітей з життям, з взаєминами людей в суспільній діяльності, з діями передових людей, потреба в спілкуванні дітей з дорослими, з однолітками, потреба у використанні засобів мистецтва, зокрема художньої літератури, вплив якої на моральне виховання дуже великий. Той художній твір, заявляє Ушинський, можна вважати моральним, який спонукає дитину полюбити моральний вчинок, моральне почуття, моральну думку, виражені в цьому творі.

Моральне виховання готує громадян, людей, що живуть інтересами суспільного життя, а не керуються у всьому міркуваннями особистих вигід. Негативно поставився Ушинський до утилітаристських тенденцій в американській та англійській педагогічній теорії і виховній практиці. В США і в Англії маленькі діти стримані, замкнені, переслідують тільки користь. Такі холодні джентльмени, писав наш великий педагог, не відповідають духові слов'янина з його широкою, відвертою натурою.

Не можна не відзначити того, що, описуючи стан шкільної справи в США і порівнюючи його з рівнем народної освіти в Росії, Ушинський дещо ідеалізував перспективи розвитку освіти в США. Проте він зумів правильно з'ясувати ті буржуазні ідейні тенденції, які спрямовували освітню політику пануючого класу як в США, так і в Англії.

Ушинський звертає увагу на особливу галасливість американських школярів, зокрема на те, що в американських школах досить часто можна побачити серед дитячих іграшок пістолети й ножі. Це викликало обурення нашого великого педагога. А що сказав би він тепер про школи Сполучених Штатів Америки, коли учнів деморалізують коміксами і бульварними фільмами!

Дуже важливою основою морального виховання, учить Ушинський, є праця, бо саме праця, не завжди цікава, але завжди осмислена, є

найбільшим рушієм розумового й морального розвитку людини й людства.

«Хто, – говорить Ушинський, – не відчував цілющого, освіжаючого впливу праці на почуття? Хто не відчував, як після важкої праці, яка довго забирала всі сили людини, і небо здається світлішим, і сонце яснішим, і люди добрішими? Як нічні примари від свіжого ранкового променя, тікають від світлого й спокійного лица праці – журба, нудьга, вередування, примхи, – всі оці бичі нероб та романтичних героїв, що страждають звичайно високими стражданнями людей, яким нічого робити». Без особистої праці, твердить Ушинський, людина не може іти вперед. Тіло, серце і розум людини вимагають праці.

«Погляньте на селянина в сірому лахмітті, який брудною рукою стирає піт з свого стомленого обличчя; давно вже носить він під дощем важке рало і спозаранку топче своїми личаками намокле поле; він змок до рубця, гарячий піт на його обличчі змішується з холодними краплями осіннього дощу, руки падають від втоми; він чорний, похмурий, лице його порите зморшками, які швидше скидаються на борозни, проведені по полю його важким ралом, ніж на легкі рисочки часу; весь він забруднений гряззю й облитий потом. Але вдивіться в його обличчя, в його втомлені, замислені очі, і ви знайдете в них вияв людської гідності, якої годі шукати на білому, гладкому, рум'яному, як кримське яблуко, і лиснючому, мов атлас, обличчі монопольщика в єнотовій шубі, що походить біля своєї крамниці. Від нічого робити цей соковитий пан заграє з своїм, так само розбухлим, сусідою: морда жирного кота, що виглядає у вікно тієї ж крамниці, дивиться розумніше!» Такими словами схарактеризував Ушинський облагороджуючу силу чесної праці і свою огиду до неробства, до експлуататорів.

Проте задоволення дає тільки вільна праця, праця виконувана з усвідомлення її життєвої необхідності. Саме вільна праця є доконечною умовою розвитку особи, а також умовою підтримання в людині її гідності. А праця підневільна руйнує людську особистість. Ушинський відмовляється

назвати працею діяльність капіталіста, купця, чиновника, що оббирає прохачів, та інших експлуататорів.

Краща спадщина, яку треба залишити дітям, – це любов до праці і вміння працювати. Тому одним з найважливіших завдань виховання є відкрити вихованцеві можливість знайти собі корисну працю в світі й запалити його негасимою жадобою праці. «Я люблю діло заради діла і працю заради праці», – таку фразу дуже часто любив повторювати Ушинський. Усім своїм життям він давав зразок негасимої ідейної праці.

Ушинський стояв за те, щоб прищеплювати молодому поколінню життєвий оптимізм, бадьорий настрій, радість праці й відпочинку, тепле, людяне ставлення до інших.

Поряд з навчанням та іншими заходами Ушинський вказує також і на могутній виховний вплив природи на дітей. Бідолашна та дитина, міркує він, що виростає, не зірвавши польової квітки, не зім'явши на полі зеленої трави. Така дитина не може розвинути з належною повнотою і свіжістю, бо розвиток її завжди буде відгонити задушливою атмосферою замкнених дверей.

Згадуючи роки свого навчання в Новгород-Сіверській гімназії, Ушинський підкреслював, що він на собі відчув благородний вплив природи. «А воля, а простір, природа, чудові околиці міста, а ці запашні байраки й поля, що хвилюються, а рожева весна й золотава осінь хіба не були нашими вихователями? Називайте мене варваром в педагогіці, але я виніс із вражень мого життя глибоке переконання, що чудовий ландшафт має такий величезний виховний вплив на розвиток молоді душі, з яким важко суперничати впливу педагога...»

Так водночас Ушинський і згадує минуле, і стверджує потребу ширше використовувати красу природи в інтересах морального й естетичного виховання дітей.

Чи ж стане хто заперечувати, що ці настанови його зберігають своє певне значення й для нас?

А вони, ці настанови, були виявом протесту проти тодішньої «системи суто книжного й кімнатного виховання». Вони були виявом справжньої людяності, глибокої поваги до дитини; вони свідчили про глибоке знання Ушинським психології дітей і розуміння значення різних виховних шляхів.

Ушинський далеко випередив сучасну йому педагогічну теорію, а ще більше освітню та виховну практику ще й у такому громадської ваги питанні, як питання про виховання жінки, його думки в цьому питанні співзвучні цілком з поглядами Белінського, Добролюбова, Чернишевського і Шевченка. Він рішуче обстоював право жінки-матері, жінки-виховательки на високий культурний розвиток, обстоював необхідність повної, всебічної освіти жінки. Ушинський заявляв, що тільки через жінку успіхи науки й цивілізації можуть увійти в народне життя, що жінка є необхідною посередницею між наукою, мистецтвом та поезією, з одного боку, і звичаями, побутом і характером народу, з другого, його діяльність у Смольному інституті була спробою практично здійснити ці принципіальні засади. Саме на цьому ґрунті й виявилось особливо відчутно, яким Ушинський був неприйнятним для правлячих сфер, як далеко вперед сягали його громадсько-педагогічні поривання та ідеали.

Серед питань, що хвилювали К. Д. Ушинського, слід відзначити і таке, як проблема народного вчителя.

Художня література змалювала не одну картину ганебного ставлення експлуататорського суспільства до народного вчителя, особливо до вчителя сільської школи. І Салтиков-Щедрін, і Гліб Успенський, і російські, і українські письменники словом художньої правди підносили свій голос на захист учителя. Свій голос за нього подає і К. Д. Ушинський. Учителя він називає посередником між усім, що було благородного й високого у минулій історії людей, і поколінням новим, охоронцем святих заповітів людей, що боролися за істину, за благо. Для Ушинського вчитель – могутній ратоборець істини і добра; робота вчителя, скромна з вигляду, має дуже важливе суспільне значення; плодами діяльності педагога живуть цілі покоління. Ушинський

вимагає, щоб учителі вірно служили народові, щоб вони виходили з середовища народу, засвоювали його кращі характерні риси. Зв'язок учителя сільської школи з народом повинен виявлятися в практичній допомозі трудівникам села; він повинен бути «корисним наставником і корисним порадником для селян».

Ушинський бажав бачити вчителів Росії добре підготовленими до педагогічної діяльності. Він гостро критикував обивательські погляди, ніби робота в початковій школі не становить особливих труднощів і тому не вимагає серйозної підготовки. Навпаки, писав Ушинський, діяльність учителя початкової школи настільки складна, що без засвоєння психології і педагогіки, без практичної підготовки вона не може бути успішною. В цій діяльності є багато такого, над чим слід подумати, що треба вивчати, з приводу чого можна посперечатися. Учитель повинен не тільки знати, чого вчити, але знати й те, як учити; і не тільки знати це теоретично, а й володіти практично педагогічними вміннями.

Не можна бути повноцінним педагогом без знання психології людини. Готуючись до написання підручника з педагогіки, Ушинський визнав за потрібне спочатку розробити психологічні засади навчання і виховання, результатом чого була його велика праця «Людина як предмет виховання» (в двох томах). Як відомо, К. Д. Ушинському не пощастило створити підручник педагогіки, але матеріали, що збереглися, дають достатнє уявлення про характер підготовлюваного ним підручника. Зміст останнього мали становити відомості про фізичне виховання дітей, про виховання влади дитини над собою, відомості про виховання звичок, уваги, пам'яті, почуттів, волі, про розумове, моральне і естетичне виховання, а також докладні відомості з методики початкового викладання мови, арифметики, географії, історії.

У своїх посібниках до практичного навчання за підручниками «Родное слово» Ушинський виклав основи дидактики початкової школи, які й нині читаються з винятковим інтересом, становлячи найцінніше джерело для

побудови підручників з педагогіки для початкового навчання і з методики мови.

Важливе значення для підготовки і підвищення кваліфікації вчителів має педагогічна література, яка збагачує особистий досвід учителя досвідом сотень і тисяч інших педагогів, яка скеровує увагу навіть досвідчених учителів на такі предмети, що можуть лишитися поза їх увагою. Педагогічна література знайомить читачів з багатством педагогічних засобів і тим самим застерігає вчителів «від тієї впертої однобічності, яка, на жаль, надто часто зустрічається у педагогів-практиків, не обізнаних з педагогічною літературою».

Багато праці поклав Ушинський на те, щоб створити умови для раціональної постановки справи готування вчителів початкової школи. Він складав плани організації вчительських семінарій, агітував за них, писав підручники й методичні посібники до них, писав наукові статті, творив «Педагогічну антропологію» (в трьох частинах).

Твори Ушинського живили педагогічну діяльність Іллі Миколайовича Ульянова, батька В. І. Леніна. Вони живили діяльність Водовозова, Стоюніна, Бунакова, Тихомирова, Вахтерова, Т. Лубенця. Х. Алчевської (старшої) і багатьох інших видатних представників вітчизняної педагогіки.

Його ідеї живили діяльність кращих педагогів різних народів колишньої Росії. «Родное слово» Ушинського перекладено багатьма мовами. Болгарські педагоги вчилися в Ушинського, як треба складати підручники для народної школи. Вони перекладали його твори на болгарську мову.

Розвиток педагогіки й методики в Росії в кінці XIX і на початку XX ст. відбувався під плідотворним впливом спадщини Ушинського. Він міцно утвердив в теорії і практиці найпередовіший звуковий, аналітико-синтетичний метод навчання грамоти, йому належить утвердження методу пояснювального читання в дидактиці початкової школи. Він підніс значення початкової школи як фундаменту народної освіти. Ніхто після Я. А. Коменського не підносив так високо значення народного вчителя, як це зробив К. Д. Ушинський, і ніхто не зробив так багато для поліпшення справи підготовки вчителя. Ушинський

створив передові наукові основи початкового навчання й виховання дітей, основи глибоко гуманістичні. Він високо підняв прапор вітчизняної педагогічної науки, рішуче звільняючи її від іноземного засилля.

В. Г. Белінський скаржився, що народність звичайно випускається у нас з плану виховання. Ушинський не тільки не випустив її з плану своєї педагогічної роботи, а зробив народність її головним ідейним рушієм. Він з великим пафосом проголошував, що російська нація, яка створила велику державу, яка виявила і виявляє перед світом могутні творчі сили, сама здатна розвивати науку і не може, не повинна плазувати перед іноземним ні в чому, а значить – і в педагогіці. Вимагаючи розвитку національної, вітчизняної науки й культури, Ушинський свою особисту діяльність спрямовував на будівництво нашої вітчизняної науки про виховання й навчання. З цілковитою підставою він говорив, що його діяльністю і діяльністю інших передових російських педагогів, можливо, закладаються основи російської педагогіки.

Дуже багато енергії вклав Ушинський у справу підготовки нових кадрів народних учителів – ідейних, освічених, культурних, теоретично і практично підготовлених до свого високого звання.

Але цей ідеал учителя народного не міг бути здійснений в умовах експлуаторського суспільства.

З мрії цей ідеал вперше перетворився в дійсність – з новим, ще ширшим і глибшим змістом – в СРСР, де, за заповітом В. І. Леніна, народний учитель поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв, не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. У нашій країні «фаланга народних учителів є одна з найнеобхідніших частин великої армії трудящих..., які будують нове життя на основі соціалізму» (Й. В. Сталін).

У нашій Радянській Країні по-справжньому шанують, цінять і використовують культурну спадщину. Наша наука вміє брати від передових діячів минулого те, що є перлинами їх творчості, що живе й житиме у віках.

Все, що було передового, прогресивного, демократичного в творчості К. Д. Ушинського, наша педагогіка бере на своє озброєння.

Вся радянська громадськість урочисто відзначала в січні 1946 року 75-річчя з дня смерті К. Д. Ушинського. В зв'язку з цією датою ім'я Ушинського було присвоєно бібліотеці Академії педагогічних наук РРФСР, Ярославському педагогічному інституту, першому педагогічному училищу в Москві, середній школі № 47 в Ленінграді; Красну вулицю в Ярославлі перейменовано на вулицю К. Д. Ушинського; засновано студентські, аспірантські та докторантські стипендії в кількох вищих навчальних закладах Москви, Ленінграда, Ярославля та АПН РРФСР; встановлено дві щорічні премії імені Ушинського за кращі роботи з педагогіки та нагородження срібною медаллю його імені вчителів і діячів у галузі педагогіки. Уряд СРСР ухвалив видати повне зібрання творів К. Д. Ушинського, і, як відомо, видавництво АПН РРФСР в 1952 р. завершило це видання в 11 томах.

На відзначення 75-річчя з дня смерті К. Д. Ушинського його ім'я присвоєно Одеському педагогічному інституту, Новгород-Сіверському педучилищу, Київській середній школі № 13 і Богданківській початковій школі Сумської області, встановлено студентські стипендії в Київському університеті імені Т. Г. Шевченка, Київському педагогічному інституті імені М. Горького та в Одеському педінституті, кілька стипендій для слухачів Новгород-Сіверського педучилища, а також аспірантські стипендії в науково-дослідних інститутах педагогіки і психології. Встановлено разом з цим і присудження один раз на три роки трьох премій імені К. Д. Ушинського за найвизначніші праці з педагогіки і психології та підручники для загальноосвітньої школи.

Учбово-педагогічне видавництво Міністерства освіти УРСР «Радянська школа» видає зібрання творів Ушинського в 6 томах. В 1 і 2 томах друкуються загальнопедагогічні твори, в 3 томі – підручники «Детский мир» і «Родное слово» (російською мовою), в 4–5 томах – «Людина як предмет виховання» і в останньому, 6 томі, – деякі не завершені автором праці та біографічні матеріали.

Радянський учитель зуміє відкинути те, що в творах Ушинського було ідеалістичного, чим він віддавав данину ідеології старого суспільства; радянський учитель, вивчаючи праці великого російського педагога, зуміє знайти в них багато цінних скарбів, раціональне використання яких дуже потрібне для забезпечення високої якості навчання і виховання молодого покоління нашого народу.

Ф. Енгельс писав, що великих людей треба оцінювати не по тому, чого вони не дали або не могли дати, а по тому, що вони внесли цінного для суспільства. А в творах К. Д. Ушинського цінного для радянської педагогіки є дуже багато.

В одному з своїх виступів М. І. Калінін урочисто заявив, що ті ідеї, які в свій час розвивав К. Д. Ушинський, це – справжні педагогічні ідеї, що вони тільки в нашому соціалістичному суспільстві й можуть бути повністю здійснені.

У К. Д. Ушинського вчиться і вчитиметься радянський учитель, який має в СРСР дійсно народну школу, про що так мріяв автор «Детского мира», «Родного слова» і «Педагогической антропологии».

Павло Тичина, поет українського народу, до 75-річчя з дня смерті К. Д. Ушинського писав:

В роки царської сваволі
Він жадав народу волі,
Працював для Батьківщини,
Душу розумів дитини,
Школу рятував з безодні, –
Став безсмертним він сьогодні!

Рано скінчив К. Д. Ушинський своє життя. Проте він встиг високо піднести честь вітчизняної науки про виховання, перевершити все, що було до того створено світовою педагогічною думкою. Він великий педагог нашої Батьківщини.

ОСВІТНІЙ ІДЕАЛ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА¹¹

Освітній ідеал Т. Г. Шевченка може бути відтворений за допомогою різних способів.

Насамперед певний матеріал для цього дає вивчення критичних висловлювань письменника про виховні факти сучасної йому дійсності. Від критики певного роду фактів правомірно робити висновки відносно того, що письменник вважає правильним, бажаним, суспільнонеобхідним.

По-друге, для розкриття освітнього ідеалу Т. Г. Шевченка важливо систематизувати прямі висловлювання поета з цього питання – як оформлені у певних теоретичних положеннях, так і подані в характеристиках тих чи інших персонажів.

По-третє, ми вважаємо, що для суджень про освітній ідеал, накреслюваний Т. Г. Шевченком, цілком закономірно проаналізувати і особистий життєвий досвід поета в галузі самоосвіти. Те, до чого він сам усіма силами прагнув у цьому відношенні, над чим він сам працював, що бажав узнати, вивчити, – безперечно, дає цінний матеріал для розв'язання поставленого нами питання.

Використання різноманітних джерел дозволяє міркувати про те, як Т. Г. Шевченко уявляє собі завдання і зміст освіти.

Багато і часто роздумує Тарас Григорович над проблемами виховання та освіти, багато і часто замислюється він над питаннями педагогічної теорії та практики. Його власний педагогічний ідеал виростає з критичного ставлення до сучасної йому дійсності, з аналізу життєвих вражень, з узагальнення поглядів і висловлень кращих представників російської культури і особливо революціонерів-демократів, з вивчення теоретико-педагогічних праць, з широкого досвіду життя.

Сам він пройшов школу навчання у п'ятих дячків, на своєму власному горбі пізнав, наскільки гіркий для дітей трудящих корінь навчання.

---

¹¹ Друкується за виданням: Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка / [ред. Альберт Ц. Д.]. – К. : Рад. школа, 1953. – 206, [2] с.

Бачив Шевченко людей, які дістали освіту в кадетських корпусах, духовних семінаріях, жіночих і чоловічих пансіонах та інститутах, немало зустрічав він молодих людей, які навчалися тільки вдома, у найманих учителів. І те, що він бачив, було далеко невтішним. Освітній рівень більшості стояв не дуже високо. Це і показує Шевченко у своїх творах.

Глибоку огиду відчував він до системи підготовки майбутніх офіцерів російської армії в тодішніх кадетських корпусах. Типи царських офіцерів, бачені ним на засланні – в Оренбурзі, Орську, Ново-Петровському укріпленні, – давали йому конкретний матеріал для розмірковувань.

О. С. Пушкін у «Записці про народне виховання», яку він подав цареві в 1826 р., оцінював постановку навчання і виховання в кадетських корпусах як цілком незадовільну. Кадетські корпуси, розсадник офіцерів російської армії, писав О. С. Пушкін, вимагають докорінного перетворення, більшого нагляду за моральною поведінкою вихованців, бо ця поведінка надзвичайно погана.

Однакових поглядів з Пушкіним дотримувався і Шевченко. Даючи в своїх художніх творах і в щоденнику гостру характеристику царським офіцерам, він передусім підкреслював їх низький інтелектуальний та моральний рівень, пояснюючи його як умовами середовища, так і умовами виховання, що його давали кадетські корпуси.

Порівнюючи в щоденнику умови, в яких перебувають солдати, з одного боку, і офіцери – з другого, Шевченко не дивується, що миколаївський солдат, у якого відібрали сім'ю, батьківщину, свободу, занурює «самотню душу в півштофа сивухи».

Але він відмовляється розуміти, чому це роблять офіцери, які мають усі людські права і привілеї. Він ще готовий був би знайти деяке виправдання для старих офіцерів («бурбонів»), але не може пробачити молодим офіцерам. «А то ж бо юнаки і вихованці кадетських корпусів. Добре має бути виховання? Нелюдське виховання. Зате дешево. А головне, швидко. Вісімнадцятирічний

юнак, уже він офіцер. Захоплення і замилювання матері і підпора старезного батька. Жалюгідна мати і дурний батько».¹²

Кадетські корпуси Шевченко називає людиновбивцями. Змальований ним у «Близнецах» образ Зосима Сокири, який дістав освіту в кадетському корпусі, з усією переконливістю говорить нам про негативне ставлення автора до цього роду навчальних закладів.

Розумова тупість є відмітною рисою іншого колишнього вихованця кадетського корпусу, виведеного в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» в особі родича автора.

Подібне моральне вбивство юнаків, на думку Т. Г. Шевченка, відбувається і в такому навчальному закладі, як духовні семінарії. Земляк Шевченка В. Т. Наріжний (1780–1826) у романі «Бурсак» дає яскраве зображення наслідків навчання в духовних навчальних закладах. Твори Наріжного «Бурсак» (1824), «Два Івани» (1825) В. Г. Белінський назвав романами, позначеними «талантом, оригінальністю, комізмом, вірністю дійсності».

Цілком можливо, що під впливом «Бурсака» В. Т. Наріжного О. С. Пушкін у записці про народне виховання висловився, що «семінарії, розсадник усього сільського духовенства, перебувають у цілковитому занепаді».

Російська громадськість негативно оцінювала цей тип синодальних шкіл. Так само негативно оцінював їх і Т. Г. Шевченко, бо звідси, в його зображенні, як правило, виходять жалюгідні, чужі розумовим запитам люди, не громадяни, а істоти, спотворені до краю.

У повісті «Близнецы» досить яскраво зображено продукт семінарського виховання – Степана Мартиновича Левицького, майбутнього вихователя дітей Сокир.

Уже самий вираз його обличчя говорить про те, що думки не звикли відвідувати його голову: «... потворно довга і худа постать, з такими самими

---

¹² Т. Шевченко, Твори, т. III, стор. 89.

незграбними кощавими руками, обличчя опойкового кольору з величезним носом, випнутим уперед довгим, загостреним підборіддям і з немалими висячими вухами і, до того ж, з розпухлою нижньою губою, так що обрисів рота не можна було визначити; обриси очей теж визначити важко, тому що вони були запливленими від сновидінь. Внутрішні якості Степана Мартиновича були в цілковитій гармонії із зовнішніми»¹³.

Розумові інтереси цього семінарста не в силі вийти з вузького кола потреб щодо харчів та одягу. У повісті розповідається про те, що учні, які залишилися в семінарії на різдвяні свята, почали писати батькам вітальні листи. Що ж написав Степан Мартинович, уже не підліток, а юнак, до своїх батьків? «Дражайші родителі! При поданні сього листа з північного міста, богом береженого Переяслава, я остаюся ваш син... Я поздоровляю вас з наступаючими святами і бажаю, щоб ви мені заради різдва христового прислали хоч ворочок пшона та шматок сала, а з ласощів хоч шкапові чоботи...» Риси вихованця брудних семінарських аудиторій з його убогим інтелектом змальовані з достатньою рельєфністю.

Досить було поглянути на Левицького, щоб одразу побачити в ньому загальмовану у своєму природному розвитку людську істоту.

Це було таким очевидним, що коли він уперше прийшов у дім Сокир, то наймичка Марина, роздивившись його гарненько, тихо штовхнула Парасковію Тарасівну і пошепки спитала її:

« – Чи воно живе?»

Настільки цей вихованець духовної школи справляв враження рухомого автомата, а не обдарованої свідомістю молодої людини, що у Марини виникло питання, чи жива ця істота.

У повісті «Близнець» зображено ще один подібний екземпляр освіченого по-семінарському архієрейського півчого, п'яниці з п'яниць, якоїсь потвори в людському образі.

---

¹³ Т. Г. Шевченко, Твори, т. II, стор. 316.

Шевченко зустрічав немало дівчат і юнаків, які набули освіту вдома у гувернерів та гувернанток, у найманих учителів або в різних пансіонах. Наслідки такої освіти показані в повістях «Несчастный», «Прогулка с удовольствием и не без морали» та інших творах, показані як явища негативного порядку, що вимагають рішучого усунення.

Як відомо, перебуваючи на засланні, Шевченко побажав знову прочитати «Мертві душі» Гоголя. Автор «Мертвих душ», зображуючи негативні риси в житті російського суспільства 30–40-х років XIX століття, повинен був висловити свій погляд і щодо освіти. У цьому зв'язку він піддав критиці організацію цієї справи в пансіонах. Вважаємо за корисне навести уривок з «Мертвих душ», який містить цю критику, бо висловлювання М. В. Гоголя, як нам здається, якимось стимулювали Шевченка до відтворення його власних вражень, збуджували в нього нові думки, що знаходили своє відбиття у зображуваних поетом персонажах. М. В. Гоголь з глибокою іронією писав:

«А добре виховання, як відомо, здобувається в пансіонах. А в пансіонах, як відомо, три головні предмети становлять основу людських чеснот: французька мова, потрібна для щастя родинного життя; фортепіано, для дарування приємних хвилин чоловікові, і, нарешті, власне господарська частина: в'язання гаманців та інших сюрпризів. А втім, бувають різні вдосконалення й зміни в методах, особливо в теперішній час; усе це більше залежить від розсудливості і здібностей самих господинь пансіону. В інших пансіонах буває так, що раніше фортепіано, потім французька мова, а тоді вже господарська частина. А іноді буває й так, що раніше господарська частина, тобто в'язання сюрпризів, потім французька мова, а тоді вже фортепіано. Різні бувають методи»¹⁴.

Те, що сказав про пансіонну освіту М. В. Гоголь, знайшло цілковиту підтримку і в судженнях про неї Т. Г. Шевченка (див. повість «Близнецы»), Він бував у домах не одного українського поміщика і бачив не одну дівчину, яка

---

¹⁴ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений в шести томах, т. 5, Гослитиздат, 1949, стор. 26.

виховувалася в пансіоні, отже, міг безпомилково судити про місце пансіонів у системі освітніх установ Росії.

Шевченко чудово розумів, що царський уряд здійснював свідому політику народного затемнення, що царизм свідомо й послідовно відмовляв народів в освіті. Для Т. Г. Шевченка було ясно, що освітня система, яка існувала за його часу, школа, навчальні книги, практика добору і підготовки вчителів усім своїм духом, усім своїм змістом діяли проти народу, проти його інтересів.

У рецензії на книгу М. П. Погодіна «Начертание русской истории для училищ» В. Белінський писав в 1835 р.: «О, серце обливається кров'ю при думці про безглуздий підручник та варвара-педагога, що спільними зусиллями вбивають юні таланти і з дітей з людським організмом роблять ідіотів...»¹⁵

В. Г. Белінський, ополчаючись на погані підручники і варварів-педагогів, тим самим піддавав убивчій критиці всю шкільну систему миколаївської Росії. Белінський прагнув справжньої, добре поставленої школи, розумних книг для народу, добрих, наукових змістом і досконалих у педагогічному відношенні шкільних підручників.

В. Г. Белінський висловлював погляди кращих кіл російського суспільства, тих кіл, які справили найблагодотворніший вплив на формування світогляду Т. Г. Шевченка, на вироблення його педагогічних поглядів.

У гуртку Белінського та його друзів Шевченко встановив свою тверду думку про антинародну спрямованість усієї постановки шкільної справи в країні, керованій «неудобозабуваемим Тормозом», як він величав Миколу І.

Для нього було цілком ясно, що народів потрібна не царська школа, а школа інша, побудована в інтересах трудящих та їх дітей.

Перебуваючи на засланні, Шевченко продовжував міркувати в цьому напрямку, створював у своїй уяві образ справді народної школи.

---

¹⁵ В. Г. Белинский, Избранные педагогические сочинения, вид. АПН РСФСР, 1948, стор. 156.

Шевченко прийшов до висновку, що для нього очевидно, для нього цілком ясно, в який спосіб треба перешколити школу, щоб вона набрала належного вигляду.

Тоді, коли в приходських, дяківських та інших початкових школах того часу навчання обмежувалося лише грамотою та елементами лічби, Шевченко розробляв план поширеної загальної освіти, до того ж освіти не тільки для дітей шкільного віку, але й для дорослих. З його листа до М. К. Чалого видно, що в коло елементарної освіти він включав, крім основ грамоти, ще арифметику, а також відомості з історії, географії і навіть етнографії. Іншими словами, початкова освіта, в уявленні Т. Г. Шевченка, повинна разом з грамотою давати достатнє коло і загальноосвітніх знань, які допомагають учням розуміти явища життя і свідомо визначати своє ставлення до них.

В уявленні Шевченка початкове навчання не повинно обмежувати кругозір учнів лише навичками читання, писання та лічби, а давати їм знання про світ, про держави та народи, що населяють земну кулю.

Це була нова програма елементарного навчання, яка різко поривала з часословом та псалтирем. Це була програма початкового навчання, світського в своїй основі, навчання, визволеного з-під панування церкви, здатного розвивати свідомість школярів, їх інтерес до знань, виробляти в них більш-менш правильний погляд на світ.

Т. Г. Шевченко, який високо шанував М. Ю. Лермонтова, цілком солідаризувався із сформульованою ним у передмові до «Героя нашого времени» вимогою – людей годувати не солодощами, від яких у них зіпсувався шлунок, а пропонувати їм гіркі ліки, їдкі істини.

Хоча Лермонтов адресував ці слова насамперед до вітчизняної літератури, накреслюючи її суспільні завдання, вказуючи їй, якій справі вона має служити, але для всіх справжніх демократів це були завдання не тільки літератури і мистецтва, а й усієї взагалі роботи по вихованню молоді. Питання про те, чого навчати дітей, у 40–50-х роках минулого століття обговорювалося російською громадськістю дуже активно.

Разом з передовою російською громадськістю Т. Г. Шевченко теж міцно стояв за знищення народного нецтва, що його вперто культивували царизм, поміщики і попи. Для Шевченка грамота лише тому і цінна, що несе народові освіту. З цього погляду становить значний інтерес його листування з Костомаровим, примірно, періоду грудня 1857 і січня 1858 рр., коли Шевченко перебував у Нижньому Новгороді. Хоч це листування і не збереглося повністю, проте основні контури його змісту можна, на наш погляд, відтворити.

Шевченко ділиться з Костомаровим своїми думками відносно того, які книжки потрібні для народу, за яку освіту треба боротися. Він критикує вбогу освітнім змістом, антинародну своїм ідейним спрямованням «Грамотку» Куліша. Свої думки Шевченко формулює дуже переконливо, і його кореспондент змушений погодитись, що дійсно народові треба тепер не лигоминок, а твердої, тверезої страви, як-то: граматики своєї мови, короткої природничої історії, короткої географії та космографії.

Думка про народну освіту давно хвилювала душу поета.

Хоча Т. Г. Шевченко не закінчував ні гімназії, ні кадетського корпусу, проте він, як пізніше і О. М. Горький, зумів наполегливою працею над самоосвітою стати в ряди найосвіченіших людей свого часу. Можна тільки дивуватися з того, що менше ніж за 10 років (1838—1847) він зміг засвоїти таку силу наукових знань у галузі стародавньої, середньої і нової історії, історії мистецтв, російської, античної і сучасної західноєвропейської літератур, зоології, фізіології, фізики, землеробства та ін. До того ж він таки досить ґрунтовно вивчив французьку мову, так, що міг слухати читання французьких книг.

Прилучившись до джерел наукових знань, Шевченко, вірний син народу, природно, повинен був бажати, щоб блага науки йшли в народні маси.

«Отечественные записки», «Современник» та інші більш чи менш прогресивні журнали вважали за свій обов'язок систематично ознайомлювати громадськість з досягненнями різних наук.

Демократичні кола російського суспільства стояли за освіту народу. Шевченко з свого боку також прагнув цього.

«Дайте книгу народові», ця думка звучала в його листах, у його творах.

«... книги для мене, як хліб насущний, необхідні... Дивною і ненатуральною здається нам, грамотним, людина, яка існує без книги!»¹⁶ заявляв Шевченко в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Не можна тут не згадати чудових рядків іншого поета українського народу, теж революціонера-демократа, – Івана Франка.

Книги – це морська глибина,
І хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

Не можна не згадати і чудових слів О. М. Горького, його заклик любити книгу, джерело знань.

З книг черпав знання Шевченко. Його твори, його щоденник, його листування свідчать, що він прочитав силу-силенну книг з різних галузей науки.

Від книг він вимагає правильного висвітлення явищ.

Книги з історії потрібні для пізнання закономірностей суспільно-історичного процесу, для розуміння того, що історія – це не випадковий збіг подій. Від історичної літератури Шевченко сподівається, щоб вона «... освітила подробиці, закопчені димом фіміаму, старанно кадимого перед порфірородними ідолами»¹⁷ (запис у щоденнику від 22 вересня 1857 р.). Кажучи про дим фіміаму перед порфірородними ідолами, Шевченко, без сумніву, мав на увазі карамзінську історичну школу, що зводила історію Росії до історії царів.

Згадуючи в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» про Коліївщину (1768), Шевченко відзначав, що його земляки «... навіть першу французьку революцію перевершили» і що у них «...ці криваві трагедії були

---

¹⁶ Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 509.

¹⁷ Там же, т. III, стор. 190.

справою всієї нації і ніколи не відбувалися з волі одного якого-небудь пройдисвіта..., що припускали нерідко у себе західні ліберали»¹⁸.

Шевченко цими словами хотів підкреслити роль народу в історичних подіях і тим самим відкинути карамзінську точку зору на історію.

До таких, вельмипередових на той час, поглядів на історичну науку Шевченко, безсумнівно, прийшов завдяки тому, що був обізнаний з тією критикою ідеалістичної трактовки історичного процесу, яку давали Белінський, Герцен і Чернишевський.

Белінський, наприклад, вважав, що заслуга Карамзіна, як історика Росії, полягає зовсім не в тому, що він написав справжню історію Росії, а в тому, що він створив можливість створення такої історії, бо саме після його праці російська історія стала предметом живого і загального інтересу всього суспільства.

Герої історії Карамзіна нагадували Белінському героїв трагедій Корнелія і Расіна, бо, подібно до останніх, вони говорили пишномовно, риторично і виглядали схожими швидше на римських полководців із історії Тіта Лівія, ніж на сипів російського народу.

Для Белінського історія Карамзіна становила не науковий твір, а «пам'ятник мови і понять певної епохи».

Висловлюючи свій погляд на побудову науки історії, Белінський писав: «Покажіть нам характер історичної особи так, щоб вона малювалася в нашій уяві, проходила перед нашими очима з усіма відтінками своєї індивідуальності; схопіть ідею події і передайте її не розмірковуваннями і розглагольствуваннями, а викладом події так, щоб ідея сама мимохіть кидалася, так би мовити, в очі читачеві; зобразіть нам всі фази життя народу, всі його переходи і зміни, відтініть і окресліть їх: ось обов'язок історика»¹⁹.

Суб'єктивізм, ідеалізм у висвітленні історичних подій Белінський гостро критикував.

---

¹⁸ Там же, т. II, стор. 515.

¹⁹ В. Г. Белинский, Избранные педагогические сочинения, вид. АПН РРФСР, 1948, стор. 164—165; рецензія на «Русскую историю для первоначального чтения», ч. 1, Н. Полевого

Так само трактував питання історії і Герцен, шукаючи в історичному процесі об'єктивних законів, а не вияву якоїсь ніби волі божої або випадкового збігу обставин. Вивчаючи твори Герцена – «Дилетантизм в науке» і «Письма об изучении природы», Т. Г. Шевченко повинен був засвоїти, що існують закономірності розвитку суспільства, що історична наука може бути створена лише на твердій основі правильної філософії історії.

Від Белінського і Герцена Шевченко повинен був засвоїти ту істину, що «Історія дуже легко робиться зряддям партії. Події колишні німі і темні, люди сучасні висвітлюють їх, як хочуть», реакція «змушує минуле лжесвідчити на користь своїх інтересів... феодалізм, папська влада, аристократія, середній стан та ін. не просто предмети вивчення науки для Заходу, а прапори партій, питання життя і смерті»²⁰.

Читаючи рецензії Белінського на підручники Погодіна, Полевого, Кайданова, Смараглова, Шульгіна та ін., читаючи праці Герцена, вдумуючись у смисл історичних подій, Шевченко зрозумів, що політичні реакціонери фальсифікують історію на догоду царям, поміщикам і церкві. Відкинувши монархічно-релігійну карамзінсько-погодінську історію, він вітав новий підхід до висвітлення історичних фактів, де не ігнорується роль народів, мас в розвитку історичного процесу.

Короткий запис у щоденнику з приводу праці Костомарова «Богдан Хмельницький», судження автора про французьку буржуазну революцію і про події вітчизняної історії в достатній мірі свідчать нам про те, що Шевченко міркував про історію так, як міркували про неї Белінський, Герцен, Чернишевський і найбільш передові представники історичної науки тих років.

На пароплаві, їдучи в Нижній Новгород, Шевченко ознайомився з однією працею історика Попова і зробив висновок про нього як про історика «нового і чудового стилю», тобто не карамзінського. Шевченко знав праці

---

²⁰ Сочинения А. И. Герцена и переписка с Н. А. Захарьиной в семи томах, СПб, 1905, т. IV, стор. 144; стаття «Публичные чтения Грановского. Письмо второе».

історика Соловйова і вважав його Представником нового стилю в історичній науці.

Нема чого й казати про те, що йому була відома вся література з історії України.

Шевченко вітає успіхи наук, бачачи в них передумови для поліпшення життя людей і для всього розвитку людства. Так, від фізики Шевченко сподівається перевороту не тільки в технічному відношенні.

Соціаліст-утопіст Р. Оуен писав: «Механіка і хімія та інші науки зробили неможливим далі існування індивідуальної системи суспільства».

А послухаємо, що каже про це революціонер-демократ Шевченко: «Великий Фультон! І великий Уатт! Ваше молоде, не по днях, а по годинах зростаюче дитя в недалекому часі пожере батоги, престоли і корони, а дипломатами та поміщиками тільки закусить, потішиться, немов школяр леденцем. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя. Моє пророцтво безсумнівне»²¹.

Збіг думок у Р. Оуена та Шевченка очевидний. Але очевидна і відмінність. У Р. Оуена ми маємо лише академічну констатацію факту; у Шевченка ж знаходимо вираз глибокої переконаності у неминучості повалення експлуататорського ладу саме революційним шляхом.

«Моє пророцтво безсумнівне», це чудові слова Шевченка. Вони свідчать про те, що Шевченко був глибоким мислителем, який стежив за досягненнями науки і робив з них філософські і політичні висновки.

Освіта без реальних знань, освіта, зведена до зовнішнього лоску, в його очах була нулем. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Шевченко висміяв ротмістра і жінку, що іменується в повісті кузиною, як людей, для яких освіта – це лише військовий мундир, еполети тощо. Глибокою іронією над ротмістром звучать наведені у повісті слова: «У наш освічений

---

²¹ Т. Шевченко, Твори, т. III, стор. 166.

дев'ятнадцятий вік... турки, персіяни, китайці навіть одягли еполети. А ми, здається, не азійські варвари...»²².

Думка ротмістра – «еполети – це освіта», «без них – варварство». Автор повісті піднімає на глум людей, які так мислять: «Доводити ослам, що вони осли, – треба самому бути хоч наполовину ослом; це незаперечна істина»²³, заявляє автор, підкреслюючи цим нецтво і цілковиту безнадійність своїх співбесідників.

Суть міркувань автора ясна: дворяни не розуміють, що таке культура, що таке освіта, вони не розуміють значення знань, науки, у них обмежені інтелектуальні здібності, ці люди безнадійні, якщо радикально не змінити все їх буття.

Щоб зрозуміти значення наук, треба вміти дивитися вперед, прагнути до прогресу; а поміщики прагнуть зберегти, увічнити кріпосницьке сучасне. Ось у чому суть справи.

Від науки, техніки Шевченко сподівається служіння трудящим масам, полегшення їх життя, їх праці: «О, агрономи-філантропи! Вигадайте ви, замість серпа, яку-небудь іншу машину! Ви цим зробите величезну послугу приреченому на тяжку працю людству», звертається він у «Наймичці» до вчених, до винахідників.

Наука – це знаряддя пізнання людиною законів дійсності. Це знаряддя у справі поліпшення матеріальних умов людського існування, це, нарешті, знаряддя всебічного розвитку особистості, її інтелекту, її вольової та емоціональної сфери: «Ботаніці і зоології необхідне захоплення, а інакше ботаніка і зоологія будуть мертвим трупом між людей. А захоплення це набувається тільки глибоким розумінням краси, нескінченності, симетрії та гармонії в природі», пише Шевченко Б. Залеському 10 лютого 1857 року.

Наведене твердження Шевченка має глибоку педагогічну суть. Воно вказує на необхідність поєднувати набування знань, передачу їх учням із

---

²² Там же, т. II, стор. 523.

²³ Там же.

збудженням у них інтересу, прагнення до пізнання, з розвитком у них емоціонального ставлення до знань.

Пізнання повинно давати насолоду, радість життя, підносити життєвий тонус і тим самим піднімати людей до активної діяльності.

У пізнанні природи Шевченко пропонує осягати красу, закони гармонії, взаємозв'язки та взаємообумовленість явищ дійсності.

Розумовий розвиток людини уявляється Шевченкові як широкий і глибокий процес розвитку всієї особистості індивіда. Так, Шевченко накреслює лінії зв'язку між наукою та мистецтвом, між навчанням та естетичним вихованням людини, як невід'ємною частиною виховання розумового.

Не можна не відмітити того цікавого факту, що малюнки Шевченка, пов'язані з експедицією до Аральського моря, відображають глибокий пізнавальний підхід його до зображуваних рослин, тварин чи до конфігурації ґрунту.

На це чи не вперше звернула увагу М. Шагінян у своєму виступі на VI пленумі правління Спілки радянських письменників СРСР, присвяченому 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка (в травні 1939 р.). Потім свої міркування з цього приводу М. Шагінян повторила у відомій праці «Тарас Шевченко».

Вона пише про Шевченкові малюнки, описи рослин і тварин, зроблені під час Аральської експедиції: «Дерево росте на каменях, ці камені дані різного залягання, і дерево дане в різних позах боротьби з ними: майже всі його корені оголені, і показано, як воно вишукує шари, де є деякий процент вологи і органіки, як воно пробирається в них корінням, подібно до змії, як бореться з камінною стихією і кінець кінцем перемагає її, саме створює собі шар органічного ґрунту, в якому воно може жити...

Верблюда він дає так: спершу малює його голий череп, а поруч той же череп, одягнений плоттю, тобто живу голову верблюда. Голова ця мало схожа на конячу, але тому що ви попереду бачили її в роздягнутому вигляді, тобто бачили верблюжий череп, схожий на конячий, то у вас мимоволі виникає

асоціація з конем, і ви починаєте думати, будувати здогади: чи не є верблюд найдавніша різновидність фенакодуса, яка пристосувалася до життя в таких умовах, у яких кінь не міг витримати?»²⁴.

Аналізуючи Шевченків малюнок жука, М. Шагінян зауважує, що художник зробив свій малюнок так, щоб спинити увагу глядача на мімікрії, на законі пристосування до середовища, на тому умовному рефлексі на самозахист..., який виробив жук, використавши оточуюче його середовище.

Для Шевченка пізнавати – це означає глибоко мислити, виявляти самостійність суджень, бути здатним іти проти загальноприйнятих положень, бути здатним до їх критики. Шевченко відкидає позицію В. І. Григоровича²⁵, який у своїх лекціях з естетики керувався принципом: «якнайбільше міркувати і якнайменше критикувати. Чисто платонівський вислів».

Наука і мистецтво об'єднуються у своєму служінні людству.

Задуманий Шевченком і розпочатий ним випуск «Живописной Украины» мав своїм завданням, з одного боку, давати масам знання в галузі історії, географії, природи своєї країни, а з другого, – розвивати в них художній смак.

Цю думку Шевченко висловлює устами Савватія, який у листі до своїх батьків згадував про пораду художника Павлова: «Учись, учись малювати, ця наука ніякій науці не завадить»²⁶.

Художні засоби зміцнюють засвоєння надбань науки, якщо вони стоять на її рівні. Дидактичне використання художніх засобів треба оцінювати насамперед з точки зору того, в якій мірі вони правильно зображують наукові факти і наукові висновки. Дуже цікаво навести один уривок з щоденника Шевченка, де він висловлює свої міркування щодо ролі художніх ілюстрацій у викладанні: «Увечері пішли ми у цирк-театр дивитися і слухати живописну лекцію геології професора Роде. І астрономічні картини майже не зайві, але до чого ці недоладні суздальські види міст і будівель, які ображають мистецтво? І

---

²⁴ М. Шагінян, Тарас Шевченко, Гослитиздат, 1946, стор. 280.

²⁵ В. І. Григорович – викладач теорії мистецтва і конференц-секретар Академії художеств.

²⁶ Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 377.

до чого ці вертячки, ситцьові візерунки, які ображають науку?» питає Шевченко.

Ні в якому разі не спрощувати висновків науки і не знижувати рівня мистецтва – ось чого вимагає він від застосування до усного викладу художніх ілюстрацій. Ця думка зберігає свою актуальність і для нашого часу; її слід мати на увазі при розв'язанні питання про роль та методику наочного навчання.

Освіта не може обмежуватися школою. Учитися можна і треба протягом усього життя. Треба допитливим оком вдивлятися в природу, в явища дійсності, спостерігати їх, фіксувати свої враження, збирати речовий матеріал своїх спостережень, прагнути все до нових і нових знань. Савватій, чий образ так імponує авторові, під час канікул робив хімічні і фізичні досліди (за методом Мажанді), готував ботанічні та зоологічні колекції, багато читав, намагався бути в курсі всіх новин літератури, мистецтва і науки. Коли Савватій від'їжджає на роботу лікаря у східні губернії Росії, Ничипір Федорович дає йому пораду: «Не лінуйся: описуй усе, що побачиш і що б з тобою не трапилося. Пиши все. Це для нас... буде і новим, і повчальним».

Шевченко вимагає від молодих людей діяльності, жадоби знань з тим, щоб і самим знаходити задоволення від свого інтелектуального зростання, не замикатися в собі самих і бути готовими ділитися своїми знаннями з іншими людьми.

Знання, наука, мистецтво повинні служити суспільству, а не тільки окремим особам.

Савватій, молода людина простого походження, не обмежуватиметься лише лікарською діяльністю, а працюватиме і в галузі науки, і в інших галузях культури.

Освітній ідеал Шевченка – це людина багатогранних знань та інтересів, це людина широкої розумової культури. Людина активна, ініціативна, здатна застосовувати свої знання до потреб життя. Це – людина, всебічно розвинена, зокрема і в естетичному відношенні. Савватій Сокира любить образотворче мистецтво, цінить найкращі художні твори і відкидає халтуру в мистецтві.

Коли, замість потрібного Савватієві естампа «Останній день Помпеї», Зосим надіслав братові лубочну картинку «Тінь Наполеона на острові св. Єлени», останній що картину кинув у піч.

Шевченко вважає, що мистецтво має велику силу виховного і освітнього впливу на людей. Мистецтво облагороджує людину, робить її життя більш певним, більш змістовним.

Ми пам'ятаємо, що, запроектувавши випуск «Живописной Украины», Шевченко мав на увазі і поширювати відомості з історії та географії України, і разом з тим прищеплювати масам смак до справжнього мистецтва.

Зайнявшись у Ново-Петровському укріпленні гравюрною роботою, Шевченко мріє на цій ниві розвинути суспільнокорисну діяльність у справі культурно-освітньої праці серед народу.

З щоденника поета ми дізнаємося про його плани в цьому напрямку: «Бути добрим гравером, значить бути поширювачем прекрасного і повчального в суспільстві. Значить бути поширювачем світла істини... Скільки найвитонченіших творів, доступних лише багатіям, коптілося б у похмурих галереях без твого чудотворного різця?»²⁷

У листі до віце-президента Академії художеств Ф. П. Толстого від 26 червня 1857 р. Шевченко пише, що поширювати за допомогою гравюри відомості про талановитих художників, поширювати через неї любов до гарного і прекрасного – це безкорислива послуга людині.

Висловлюючись за те, щоб російське мистецтво основним своїм мотивом зробило сатиру на ганебну сучасність, Шевченко аргументував цю свою вимогу тим, що «... середній клас – це величезна і, на нещастя, напівграмотна маса, це половина народу, це серце нашої національності, йому-то і необхідна тепер не суздальська лубочна притча про блудного сина, а благородна, витончена і влучна сатира»²⁸.

---

²⁷ Т. Шевченко, Твори, т. III, стор. 102.

²⁸ Т. Шевченко, Твори, т. III, стор. 103.

Освіта і мистецтво не самоціль, а знаряддя виховання правильного світогляду, уміння правильно оцінювати суспільні явища, робити правильні політичні висновки. В цьому плані стає зрозумілим, чому Шевченко віддає перевагу благородній, витонченій і влучній сатири. Вона, сатира, в очах поета і художника, служачи цілям пробудження в масах політичної свідомості, готовності ставати на боротьбу з гнобителями, з кріпосниками, цінніша з усіх інших видів мистецтва.

Тому Шевченко так високо ставив імена Гоголя і Щедріна, бо в їх сатири вбачав гостру зброю, яка служила цілям боротьби з царським самодержавством і поміщиками. «Я благоговію перед Салтиковим. О, Гоголь, наш безсмертний Гоголь!... Друзі мої, щирі мої! Пишіть, подайте голос за цю бідну, брудну, спаскуджену голоту! За цього поруганого безсловесного смерда!»²⁹ Такі слова записав Шевченко в своєму щоденнику 5. IX 1857 р. на пароплаві, яким він їхав до Нижнього Новгорода.

Для простих людей в умовах експлуататорського суспільства сатира найважливіший вид літератури і образотворчого мистецтва, бо вона ідейно виховує народ, допомагає йому зрозуміти причини соціального зла, усвідомити, хто його ворог, і вчить ще гостріше цього ворога ненавидіти. Без ненависті до ворога, до вищих класів не можна народові чекати кращої долі: моральні недуги вищих класів ніякими ліками вилікувати не пощастить, вони виліковуються тільки героїчними засобами³⁰, тобто революцією.

Художнє слово, образотворче мистецтво, міркує Т. Г. Шевченко, глибоко реалістичні своїм змістом, – це могутнє джерело і пізнання дійсності, і виховання справді людських почуттів, і волі до боротьби за людське щастя, це – і джерело естетичного виховання мас.

Г. М. Маленков на XIX з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу говорив: «Неправильно було б думати, що наша радянська дійсність не дає матеріалу для сатири. Нам потрібні радянські Гоголі і Щедріни, які б вогнем

---

²⁹ Там же, стор. 172–173.

³⁰ Там же, стор. 103.

сатири випікали з життя все негативне, прогниле, омертвіле, все те, що гальмує рух вперед».

Комуністична партія вважає сатиру важливою зброєю критики всіх хиб і пороків, які ще мають місце в суспільстві; сатира є одним з найдійовіших засобів виховання людей нашого суспільства в дусі боротьби з пережитками капіталізму, в дусі нетерпимості до всіх огидних явищ, до всіх язв і пороків, породжених капіталізмом, які чекають свого цілковитого викорінення.

Чи не ясно, чому російські революціонери-демократи і разом з ними Т. Г. Шевченко так підносили значення сатири в літературі і образотворчому мистецтві як зброї ідеологічної боротьби з кріпосницьким устроєм, як зброї революціонування мас і насамперед середнього класу, звідки народжувалися різночинці, активні борці за демократію, за соціалізм?

В статті «Мысли и заметки о русской литературе» В. Белінського Шевченко міг читати, що громадська освіта в Росії дістала свій розвиток з вищого і благородного джерела – з науки і літератури. Белінський вважав, що можливості розвитку освіти в Росії створилися завдяки безпосередньому впливу російської літератури на поняття і моральні настанови суспільства.

Розглядаючи літературу і мистецтво як першорядне джерело поширення в народі освіти і передових моральних настанов, Шевченко зробив висновок, що цій меті в умовах 50-х років найкраще може служити сатира, бо вона будить в людині почуття людської гідності.

Мистецтво вносить додачу в науковий підхід до дійсності; як твердить Т. Г. Шевченко в листі до Бр. Залеського від 25 вересня 1855 р., «істинно витончений твір на художника і взагалі на людину сильніше діє, ніж сама природа».

Це тому, що мистецтво, спираючись на дійсне, показує його людині в типовому і тим самим допомагає бачити і розуміти дійсність. Тільки в цьому випадку твори мистецтва стають справді художніми і вражаюче діють на людей. Фантазія, каже Шевченко, повинна спиратися на позитивне.

Естетичне виховання стає багатшим, якщо людина буде обізнана і з музикою.

Савватій з «Близнецов», зображуваний Шевченком як взірць доброго виховання, не тільки малює, але й непогано співає, а також грає на різних музичних інструментах. Любить він співати народні пісні. Смак до них він перейняв від названого батька – Ничипора Федоровича Сокири, який глибоко відчував усю красу народної пісні. «Довго, – пише автор, – розмовляли ми з ним про різні предмети і випадково торкнулися моєї слабкої струни, народних наших пісень. Жоден професор словесності у світі не прочитував (так) своєї лекції про значення, вплив і достоїнство народних пісень. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова і мотиви наших чудових задушевних пісень»³¹.

Взагалі у творчості Т. Г. Шевченка народна пісня посідає величезне місце. Навіть люди, що збилися з вірного життєвого шляху, якщо вони не безнадійно зіпсовані, у нього знаходять собі втіху в пісні; так міркує Т. Г. Шевченко.

Живопис і пісня повинні формувати у виховуваних сприйняття життя з точки зору людяності, а не просто для того, щоб дати їм засоби для веселого і легкого проведення часу.

Мистецтво не заради мистецтва, а для людини. Художній твір тоді тільки цінний, коли він звернений до людини. Людина одухотворює продукт мистецтва. «Я бачив, – каже Шевченко в повісті «Несчастный», – розкішний дім, павільйони, альтанки, край ставу розмальований човен, що гойдається під деревами, які нахилилися, і по середині ставу гордо плаваючих пару лебедів, але не бачив жодної людини, яка б оживляла цю вишукану картину. Мене неприємно вразила така відсутність людини; це все одно, що чудовий пейзаж, не оживлюваний людською фігурою»³².

Думка надзвичайно глибока, яка свідчить про те, що автор цих слів був в естетичному відношенні освіченою людиною, що він міркував про мистецтво,

---

³¹ Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 311.

³² Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 196.

як революціонер-демократ, як матеріаліст, як однодумець Белінського, Чернишевського і Добролюбова.

У такому судженні про мистецтво міститься і найважливіший педагогічний висновок, а саме той, що естетичне виховання повинно бути вихованням ідейним, демократичним, гуманістичним. Освіта розумова і естетична має своїм завданням забезпечити формування цільної особистості, для якої знання служать надійним джерелом правильних суспільнополітичних і моральних поглядів і правильної суспільної поведінки.

Російські революціонери-демократи, кращі російські письменники зривали маски з тих нібито «освічених» людей, для яких уся освіта полягала в зовнішньому лоску, для яких наука, література, мистецтво, інтерес до суспільного життя були сферою їм чужою і далекою.

Грибоедовське «Горе от ума» наочно продемонструвало обличчя так званого «освіченого» суспільства. Грибоедов висміяв це суспільство, показавши його представників не як освічених людей, а як ворогів культури і освіти.

Немало «освічених» людей вивів у своїх безсмертних творах Гоголь – у «Ревізорі», «Мертвих душах», в «Ігроках» та деяких інших. Хлестаков, Земляника, Тяпкін-Ляпкін, Чичиков та інші гоголівські персонажі – це все псевдоосвічені люди.

Ось яке уявлення про культуру, про освіту має Іхарев, один з героїв комедії Гоголя «Ігроки». Іхарев, який завдяки шахрайству став власником великої суми грошей, планує їхати в столиці, туди, де є освіта. «А освіта-бо хіба пуста річ... Та я хочу з освіченою людиною поговорити! Тепер ось я забезпечений. Тепер час у мене вільний. Можу зайнятися тим, що сприяє освіті. Захочу поїхати в Петербург – поїду і в Петербург. Подивлюся театр, монетний двір, пройдуся повз палац, по аглицькій набережній, в Літньому саду. Поїду в

Москву, пообідаю у Яра. Можу одягтися на столичний взірєць, можу стати нарівні з іншими, виконати обов'язок культурної людини»³³.

Подібних «освічених» людей ми бачили і в творах Т. Г. Шевченка.

Освітній ідеал Т. Г. Шевченка органічно пов'язаний з його уявленнями про моральне обличчя молодого покоління (про це йтиметься в наступному розділі).

Освітній ідеал Т. Г. Шевченка до його заслання формувався під благотворним впливом Белінського і Герцена та передової російської літератури.

У Белінського Шевченко вчився розуміти, в чому має полягати освіченість. «Не кожен може і повинен бути вченим, – писав Белінський, – але кожен повинен мати загальні знання; не кожному доступне високе мистецтво, але для кожного повинна існувати насолода прекрасним»³⁴.

Белінський вважав, що освічена людина неодмінно повинна бути моральною людиною. У своїй праці «Сочинения Александра Пушкина», в VII розділі, писаному в 1844 році, Белінський про це висловлювався так: «Є багато родів освіти і розвитку, і кожен з них важливий сам по собі, але вище від усіх їх повинна стояти освіта моральна. Одна освіта робить вас людиною вченою, інша – світською, третя – адміністративною, військовою, політичною і т. д.; але моральна освіта робить вас просто людиною...»³⁵.

Правильно розуміти суть і завдання освіти Т. Г. Шевченко вчився і в О. І. Герцена.

У 1843 році в «Отечественных записках» друкувалися статті Герцена, об'єднані спільною назвою «Дилетантизм в науке».

Тут Герцен, говорячи про значення науки для розвитку суспільства, відзначав, що «Освічена людина не вважає нічого людського чужим для себе: вона співчуває всьому навколишньому... Освічена людина мислить з вільного

---

³³ Комедія «Ігроки» М. В. Гоголя побачила світ у 1842 р., у 1848 р. «Ігроки» виконувалися на сцені Московського і Петербурзького театрів.

³⁴ Сочинения В. Г. Белинского в четырёх томах, т. IV, Київ, 1908, стор. 535.

³⁵ Там же, т. III, стор. 542.

спонукання, з благородства людської природи, і думка її відкрита, вільна; ... освічена людина не має права бути дурною ні в чому... Є великі поеми, великі твори, що мають світове значення, – вічні пісні, що їх заповідають з століття в століття; нема хоч трохи освіченої людини, яка б не знала їх, не читала їх, не пережила їх...»³⁶.

Те, що Т. Г. Шевченко у своїх судженнях про освіту великою мірою керувався думками, висловленими В. Г. Белінським та О. І. Герценом, і намагався далі розвивати їх у революційно-демократичному напрямі, не підлягає ніякому сумніву.

У 50-х роках XIX століття російське суспільство вчилася у М. Г. Чернишевського та М. О. Добролюбова правильно оцінювати справжню і фальшиву освіту.

М. Г. Чернишевський у передмові до видання творів О. С. Пушкіна дав революційно-демократичне визначення поняття освіченої людини. «Освіченою людиною, – писав Чернишевський, – зветься та, яка набула багато знань і, крім того, звикла швидко і вірно міркувати, що добре і що погано, що справедливо, що несправедливо, чи, як кажуть одним словом, звикла «мислити», і, нарешті, у кого поняття і почуття дістали благородний і піднесений напрям, тобто набули сильної любові до всього доброго і прекрасного. Усі ці три якості – широкі знання, звичка мислити і благородство почуттів – необхідні для того, щоб людина була освіченою у повному розумінні слова. У кого мало знань, той неук; у кого розум не звик мислити, той грубий чи тупоумний; у кого немає благородних почуттів, та людина погана»³⁷.

Ці слова великий російський революціонер писав тоді, коли Т. Г. Шевченко перебував на засланні.

Підготовлене М. Г. Чернишевським видання збірника творів О. С. Пушкіна побачило світ у 1856 році. Можливо, що і в Ново-Петровське укріплення воно потрапило. Але навіть якщо Т. Г. Шевченко і не читав

---

³⁶ А. И. Герцен, Избранные философские произведения, т. I, Госполитиздат, 1948, стор. 56.

³⁷ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. III, Гослитиздат, 1947, стор. 311–312.

вищенаведених слів Чернишевського про риси справжньої освіченої людини (що найімовірніше), він у силу свого розвитку в революційно-демократичному напрямку повинен був прийти до тих же положень, що і Чернишевський з Добролюбовим.

До цього він був підготовлений усією історією свого десятирічного ідейного формування (1837—1847 рр.) під впливом Герцена та Белінського, під впливом російської суспільної викривальної художньої та педагогічної літератури (О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, М. В. Гоголь, М. Є. Салтиков-Щедрін та ін.), до цього він був підготовлений своїми міркуваннями про завдання народної освіти на основі безпосередньо ним спостережуваних фактів російської дійсності.

ПРО РОЛЬ СІМ'Ї І МАТЕРІ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ

Шевченко надавав виняткового значення сім'ї. Відомо з біографії поета, як пристрасно бажав він створити свою сім'ю, яку радість він відчував, зустрічаючи хорошу сім'ю.

Відомо, з другого боку, й те, як обурювався він з людей, що дивились на сім'ю, як на примусовий атрибут, існування якого є лише умовною необхідністю, формою додержування «пристойності» і тільки!

Шевченко в кількох творах зупиняється на огидних явищах розладу в поміщицьких сім'ях. У повісті «Несчастный» чоловік і жінка протистоять один одному; батько майже не знає своїх дітей, віддавши їх на «підкування» мачухи. Він навіть не знає, що син його був хворий на віспу і з вини «батьків» осліп. Батько не виявляє ніякої протидії агресивним заходам своєї другої дружини до дівчинки і хлопчика, його дітей від першої дружини.

У повісті «Варнак» зображено «сім'ю» графа, глава якої перебуває в Італії, а графиня, порядкуючи в маєтку, раз у раз озброює сина проти батька. Шевченко вигукує: «...який добрий моральний приклад міг бачити хлопчик у сімейному житті своїх батьків? Раніше він часто, бувало, запитував у своєї ніжної матері: чи скоро приїде татусь? На що мати йому відповідала, що його татусь негідник і що... вона його в дім не пустить»³⁸.

Шевченко обурювався з тих батьків і матерів, які влаштовували одруження своїх дочок з розрахунку, шукаючи для них знатних женихів, родовитих, титулованих, якихось князів і т. д. В повісті «Княгиня» розповідається про долю дівчини із заможної, але не родовитої сім'ї, про дівчину, яку силоміць видали заміж за князя, хоч вона любила простого юнака. Молодій жінці випала тяжка доля. Її чоловік, князь, завів у кімнатах псарню; почали відбуватись щоденні гулянки та бенкети, драгунські полювання; все господарство пропили й проїли, були начисто пограбовані всі двори кріпаків. Під час одного п'яного нічного бенкету при запалених смоляних бочках від іскор, занесених вітром на скирди, зчинилася пожежа, яка знищила все село.

---

³⁸ Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 81–82.

Нещасна «княгиня», що вже мала дитину, ледве була врятована, але... вона збожеволіла.

«О, матері, матері! – вигукує автор. – Ви забуваєте свої страждання при народженні дитини, коли так недорого продаєте це дитя, яке вам так дорого обійшлося!»³⁹.

Аристократія не здатна мати дружну, міцну сім'ю. Шевченко знаходить таку сім'ю найчастіше у простих людей, які живуть з своєї власної праці.

Дві дівчинки-сестри, Ліза і Наташа (повість «Музыкант»), вступили в життя з різними перспективами на майбутнє. Ліза потрапила в сім'ю поміщика Арновського, там її спокушала сестра Арновського, «розбещена стара дівка», за виразом автора. Ця особа перетворила Лізу на «нелюдськи морально покалічену» істоту з метою одружити з нею до неможливості розбещеного старика, свого «огидного брата». Мета ця була досягнута, але Ліза сама перетворилась у всевладну поміщицю, яка швидко зробила свою виховательку, колишню господиню дому, ключницею, а свого старезного чоловіка, Арновського, скоро перевела на становище, так би мовити, пенсіонера, виділивши йому щомісячне утримання у розмірі ста карбованців. Ліза виявила якості, які обіцяли, що вона стане гідною своєї виховательки.

Іншу долю приготувало життя Лізиній сестрі, Наташі, долю щасливої дружини бідного, але працьовитого чоловіка, обдарованого чудовими музичними здібностями. Ця доля була підготовлена тим, що жити і виховуватись Наташі довелося в сім'ї не поміщицькій, не аристократичній, а в сім'ї лікаря, простої людини, яка любить працю, яка вміє цінувати людей і все добре в суспільстві і природі.

Ненавидячи побут поміщицьких сімей, Шевченко симпатизує сімейному життю людей праці: «... мені, – говорить він у повісті «Художник», – більше подобається сімейний [побут] простих людей... Серед них я зовсім спокійний, а там все чогось немов боїшся»⁴⁰.

---

³⁹ Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 118.

⁴⁰ Там же, стор. 474.

Співчутливо говорить Шевченко про сім'ю Сокир у «Близнецах», про сім'ю Прехтелів у «Прогулке...», про сім'ю Якима і Марти Гирло (повість «Наймичка»), де у взаєминах між членами сім'ї відчувається теплота, сердечна близькість і єдність дій.

Співчутливо зображає поет вдовині селянські сім'ї, де хоч і бідно та вбого, але є піклування матерів про дітей, а дітей про матерів, де наполеглива праця не тільки не вбиває, а міцніше підкреслює людяність сімейних стосунків. У бідній, але дружній сім'ї і бідність та інші життєві злигодні легше зносити. У повісті «Варнак» говориться про таку сім'ю однієї вдови:

«В усій хаті її було видно убозтво і злидні. Проте при всьому тому все було чисте й охайне. Стара хата була ретельно вимазана...

Усе бідне домашнє начиння було в чистоті і порядку. Сорочки, як на ній самій (господині. – С. Ч.), так і на дочці, були чисті, білі. Все в неї було в такому порядку, що й самі злидні здалися мені не такими огидними, як я собі їх уявляв»⁴¹.

Про те ж саме говориться і у вірші Шевченка, який починається – «І досі сниться» (вірш написаний в Оренбурзі 1850 р.).

І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою,
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошеє та кучеряве
Своє маленькеє внуча.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда, і дитя
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить,
І усміхається, і стиха

---

⁴¹ Там же, стор. 84.

Промовить нишком: – Де ж те лихо?

Печалі тії, вороги?

Дід готовий забути про те, що на світі є лихо, печалі і вороги. В добрій сім'ї вони не так важко зносяться – в цьому Шевченко твердо переконаний.

Він певен того, що йому самому в житті стане трохи легше, якщо він зможе влаштувати собі добре сімейне життя.

На березі Аральського моря, поринувши в спогади про нездійсненні мрії мати власну сім'ю, Шевченко такими словами вилив гіркоту своїх почуттів:

Добро, у кого є господа,
А в тій господі є сестра
Чи мати добрая.— Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось.

.....
.....

Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі ?

Далеко на чужині йому так хотілося одержати вісточку від сім'ї, від рідних, від матері, та, на жаль, сім'ї у нього не було.

Добре відомо, як пристрасно хотів Шевченко створити свою сім'ю після повернення із заслання; він, безумовно, здійснив би, хоч і з запізненням, це своє бажання, якби цьому на перешкоді не стала рання смерть поета.

Шевченко не мислив собі сім'ї без дітей. Жінка, яка виходить заміж, повинна готуватися стати матір'ю, бо бути матір'ю – щастя, бо жінка-мати – це велика суспільна справа. Шевченко віддає пошану і повагу жінці-матері, яка гідно виконує свої материнські обов'язки, оточуючи ласкою і піклуванням своїх дітей.

Слово мамо. Великеє,
Найкращеє слово!

Духом глибокої поваги до трудящої матері-жінки, яка всю себе віддає дитині, перейнята російська повість «Наймичка». Тут зворушливо зображена

мати, змушена в умовах царської Росії приховувати своє материнство від сина, тоді як вона безмежно йому віддана.

Духом глибокої поваги до матері перейнято багато творів Т. Г. Шевченка.

Проте лише ту матір Шевченко визнає, яка добре усвідомлює і з усією відповідальністю виконує свої обов'язки перед дітьми.

Він ганьбить матерів, які зневажливо ставляться до своїх материнських обов'язків. Шевченко посилає слова презирства тим аристократам і аристократкам, які

І не знають, як ті діти
У їх виростають,
Бо матері там немає,
А мамку наймають.

Знову презирство посилає він тим матерям, для яких питання про здоров'я дітей звучить, як натяк на те, що вони споганіли або зістарілись.

Ось «... зростає найчудовіше дитя, дівчинка років чотирьох або близько цього, жвава, мила, справжній херувим, що злетів із неба. І херувим цей, це найчудовіше створіння віддано до рук брудної селянської баби. А ніжна матуся шнурується собі та припікає папільйотки, навіть на потилиці, і знати більше нічого не хоче...

Навіщо вони дітей родять, оці амфібії, оці бездушні автомати? З якою метою вони виходять заміж, ці мертві красуні?»⁴² обурюється Шевченко в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали».

У поезії Т. Г. Шевченка образ матері і її найвідповідальнішого ставлення до дитини знайшов яскраве художнє втілення. Важко назвати іншого такого письменника, який присвятив би стільки місця в своїй творчості цій темі. І що особливо знаменне? Саме те, що материнське почуття у Шевченка показано як високо людяне, високо благородне почуття, властиве простим людям і шановане трудовим народом. Не в поміщицькому, не в

---

⁴² Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 511.

аристократичному середовищі знаходить Шевченко образи жінок, які свято виконують свій материнський обов'язок. Там їх майже неможливо знайти.

Інша справа народ.

Ось бідна-пребідна вдова, яка з усієї сили б'ється, щоб мати можливість віддати свого сина в школу і уготовити йому кращу життєву долю.

Ось знедолена жінка, яка на панщині пшеницю жне, а з нею дитина, про яку вона не забуває, не може забути.

Ось обдурена уланом сільська дівчина Лукія (повість «Наймичка»), яка була змушена підкинути своє дитя, влаштується в сім'ї, що усиновила її дитину, наймичкою, щоб бути біля свого дитяти і виховувати його. Вона приховує від господарів материнство своє, але настійно і бережно виконує свої обов'язки не наймички, а матері-виховательки. Залишається Лукія сама з дитиною на руках: – О, яка вона в цю мить була прекрасна, яка щаслива. Яка чудова, урочиста радість була розлита по всій істоті її...

«Довго вона бавилася з нею, піднімала її вище голови своєї, ставила на підлогу, знову піднімала і знову ставила, розмовляла з нею, сміялася, цілувала її, плакала і знову сміялася; словом, вона бавилася з нею, як семилітня дівчинка, співала їй пісні, розповідала казки, називала її всіма пестливими сердечними іменами, і дитя, ніби симпатизуючи radoшам своєї щасливої матері, протягом дня ні разу не заплакало. І яке воно прекрасне було! Карі великі оченятка блищали, як алмази, і в них багато було подібності до очей його прекрасної матері»⁴³.

Найзадушевніші слова знаходить Шевченко, щоб змалювати світлий образ жінки, яка любить своє дитя, щоб розкрити перед читачем усе багатство її серця.

Виведені в повістях Шевченка й інші матері, які нехтують свої материнські обов'язки. Це – кузина в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», Софія Самійлівна в повісті «Музыкант», Варенцова (щоденник

---

⁴³ Т. Шевченко, Твори, т. II, стор. 24.

поета). Це – погані матері і тому погані жінки, яким Шевченко відмовляє у своїй пошані.

«Ми не ставимо перед собою завдання намалювати з усією повнотою і багатогранністю образ матері, як він представлений у творчості Т. Г. Шевченка. Ця тема виходить за межі нашого дослідження. Ми лише намагаємося підкреслити погляди поета на роль жінки в сім'ї як виховательки дітей. Тому ми залишимо без розгляду питання про зображення матері в живописній творчості Шевченка, де мати показана також глибоко реалістично, також народно.

Один психолог-фрейдист дивувався, чому у Шевченка «жінки, яких він зображує, мають, як правило, карі очі і чорні брови».

Він не міг пояснити наведеного факту і скаржився, що йому бракує для цього потрібних біографічних даних. Цьому «дослідникові» було невтямки, що справа не в якихось там особливих біографічних даних, не в особистих зустрічах поета обов'язково з кароокими і чорнобровими молодими жінками, а в загальному його погляді на жінку-матір, жінку-трудівницю. З цього погляду, справді гуманістичного, справді етичного, і впливає та естетична характеристика образів жінок, до яких поет ставився прихильно і з повагою.

Мати – перша, природна вихователька своєї дитини. В очах Шевченка мати, яка не виконує свого материнського обов'язку, гідна всілякого засудження: вона злочинниця перед суспільством, вона викликає огиду, не тільки моральну, а й фізичну.

І, навпаки, заслуговує на всебічну пошану та мати, яка любить своїх дітей людською любов'ю і по-людському піклується про них, про їх майбутнє. Образ такої матері благородний, він прекрасний і в етичному, і в естетичному розумінні.

ПРОБЛЕМА ДИТИНСТВА В ПРАЦЯХ І. Я. ФРАНКА⁴⁴

Проблема дитинства завжди привертала увагу видатних діячів культури і суспільного руху. В розв'язання цієї проблеми вносив свій серйозний вклад кожний революціонер-демократ. Белінський і Герцен, Чернишевський і Добролюбов, Шевченко і Писарев розглядали проблему дитинства як одну з найважливіших у педагогіці і психології, як одне з найважливіших питань революційного руху і розвитку соціалістичної суспільної думки. У своїх художніх і наукових творах вони підносили питання про обов'язки суспільства по відношенню до дітей, про становище дітей в сім'ї, про роль батьків у їх вихованні, про психологічні особливості дітей різного віку, про взаємовідносини між учителями та учнями і т. д.

Такий самий інтерес до проблеми дитинства ми бачимо в творах революціонера-демократа І. Я. Франка.

Присвятивши своє життя, всю свою творчість справі виховання в народі ідей про необхідність соціалістичної перебудови життя, І. Я. Франко не міг, звичайно, лишити поза увагою питання про становище дітей у Галичині, становище їх у державі, в школі і в сім'ї.

До цього письменника спрямовувало і вивчення творів К. Маркса та Ф. Енгельса. В «Капіталі» Маркса і в книзі Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» І. Франко знаходив багатий матеріал про те, що несе дітям капіталістичний лад, яскраві приклади того, як експлуаторське суспільство позбавляє дітей їх дитинства, поневолюючи їх фізично і духовно.

У працях Маркса і Енгельса, російських революціонерів-демократів Іван Франко знаходив для себе найважливіші уроки педагогічної мудрості, уроки любові до дітей трудового народу, приклади виняткового піклування про їх краще майбутнє, вказівки на необхідність найактивнішої боротьби за дітей, за забезпечення їм права на людське життя, на навчання і виховання.

Питання про дітей І. Франко підносив у багатьох художніх і літературно-критичних творах. Він готував і спеціальну працю «Погляд на

---

⁴⁴ Друкується за виданням: Проблема дитинства в працях І. Я. Франка // Рад. школа. – 1956. – № 8. – С. 40–50.

дітей у слов'янських народів і насамперед у русинів». На жаль, йому не вдалося закінчити цієї цікавої праці.

«Подивіться, з яким теплим, сердечним почуттям, з якою любов'ю малює він дітей», – писав М. Коцюбинський у рефераті, присвяченому діяльності І. Я. Франка, відзначаючи, що останній немовби спочивав на дітях від моря сліз і горя, співцем яких він став як письменник.

Дитяча натура потребує великої уваги до себе. Милуватися своєю дитиною – цього для батьків недосить. Їх обов'язок – керувати формуванням своєї дитини, піклуватися про розвиток у неї любові до знань, задовольняти її дедалі зростаючі запити, просто й доступно відповідати на дитячі запитання, яких чимдалі стає більше і більше, про явища природи і суспільного життя. Обов'язок батьків бути уважними до дітей, до особливостей їх психіки, допомагати їх постійному зростанню.

Такі думки розвиває І. Я. Франко в своїх творах. У кількох статтях під загальною назвою «Женщина-мати», надрукованих в журналі «Друг» (1875–1876 рр.), високо підноситься роль матері як виховательки дітей. І. Франкові було тільки 19 років з чимось, а він уже писав про дітей, про їх виховання. В уявленні молодого письменника мати несе відповідальність за свою дитину перед суспільством. На її обов'язку – дати суспільству людину здорову, морально виховану, розвивати природні обдаровання дитини. Не хто інший як мати закладає основу її майбутнього. Мати керує першими проявами психічного життя дитини, пильнує її перші почуття, формування її волі; мати закладає підвалини для витворення її характеру, вказує шлях, який веде у широкий світ.

І. Франко називає сім'ю основою фізичної і моральної сили народу, а добру матір – душею його життя.

За майбутнє дитини відповідає сім'я – не тільки мати, а й батько.

Широко відомим є оповідання І. Франка «Малий Мирон». За змістом своїм це – переважно психологічне і педагогічне оповідання. Психологічне тому, що змальовує психіку 5-річної дитини в усій її безпосередності, а також

тому, що воно свідчить про численні тонкі спостереження автора над дітьми. Педагогічним згадане оповідання є тому, що в ньому висловлюються надзвичайно цінні думки про виховання в сім'ї дітей наймолодшого (дошкільного) віку.

Батько Мирона дуже любить хлопчика, вважає його розумною дитиною. Не всі, проте, поділяють думку батька. Декому, і навіть матері, Мирон здається трохи дивним. Він, залишаючись насамоті, про щось розмовляє сам з собою; взявши в руки лозину, розмахує нею в повітрі або збиває головки з будяків та інших бур'янів.

А ось інша особливість Мирона: вступивши з ким-небудь у бесіду, він може перестати бачити навколо себе все, що не зв'язане з предметом думки, яка роїться в його голові. Розговорившись, наприклад, із своїм однолітком Василем про лічбу і виявивши, що той рахувати не вміє, говорить – «п'ять, сім, парканадцять», Мирон став показувати своєму товаришеві, як треба рахувати, і робить це цілком правильно. При цьому він супроводжує вимовляння кожного числа рухом руки, втикаючи в землю кілочок. Захопившись рахуванням, Мирон не помічає, що його співбесідник уже пішов, не помічає і діда, який підійшов до нього, і продовжує довбати землю, поки дід не забрав у нього з рук кілок та не шпурнув його в кропиву. А Мирон ледве стримав сльози, не розуміючи, чому йому не дали рахувати.

Ще одна особливість: залишений на самого себе, Мирон віддається спогляданню; він любить природу, землю, квіти, вміє розрізняти запахи рослин, любить «квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками». І ще йому дуже подобається сидіти на березі річки, спостерігати за рухом води, за тим, як час від часу вихоплюються на поверхню її і в ту ж хвилину зникають невгамовні риби. Хлопчик за всім якнайпильніше спостерігає: «невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитяняче чоло стягається, – думка починає рушатися». Він думає про сонце, про те, як воно ходить по небу. Довго треба кликати Мирона, щоб порушився хід його думок: він поринув у них, у свої спостереження.

Якщо погляд малого Мирона впаде на що-небудь нове, для нього несподіване, це одразу ж справляє на нього сильне враження, здатне навіть змінити його попереднє уявлення. Так, часто хлопчик переходив убрід невелику річку, це для нього було звичайним; та ось одного разу, при переході через річечку, йому впало в очі небачене раніш явище – бездонна глибока синява (відбиття у воді ясного синього неба). Мирон зупинився посеред річки, почав оглядатись: обернеться назад – все, як було раніше, вода мілка; обернеться у протилежний бік – знову перед ним глибина бездонна, якої вбрід не перейти. Хлопчик повертається на різні боки, втішаючись дивним явищем. Що мати його кликала, він і зовсім забув. Так би й стояв, роздумуючи, що робити, як перейти через глибину, що так несподівано з'явилася. Виручив сусід, який з вилами і граблями квапився до сіна. Він, як завжди, вільно подолав «глибіню» річечки, майже не замочивши ніг, а за ним пішов слідом і Мирон.

– Який се дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться, – пробовкнув сусід і пішов до сіна.

Залишаючись наодинці вдома, коли старші в полі, Мирон весь час що-небудь робить: то рве на частини рослину, то будує хатку з трісок і кілочків, то, лежачи на сонці, слухає цвірінкання горобців і дивиться на синє небо, йому хороше, і на чоло дитяче знову немов хмаринка набігає – ознака думки. Різні питання рояться у дитячій голівці: як люди можуть бачити, чим вони слухають. Роблячи всілякі маніпуляції із своїми очима, ротом, вухами, хлопчик переконується в тому, що люди бачать очима, а чують завдяки вухам. Це відкриття приносить дитині велику радість; Мирон поспішає поділитися цією радістю з батьками, але від матері він чує:

– Іди, прибуду, йди! Такий парубок великий... а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?..

Та й від інших хлопчиків, доводиться чути:

– Та чому ти, тумане вісімнадцятий⁴⁵ не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

Від матері та інших дорослих Мирон часто чує, що він не вміє мислити, думати. Хлопчик став менше говорити, менше запитувати, менше ділитися своїми враженнями. Чому? «Бідний Мирон прийшов до такого переконання, що він не вміє мислити!» – говорить письменник.

А дитина бачить багато, бачить, як роблять дорослі, його родичі й намагається по-своєму осмислювати побачене і почуте, але вважає за краще тримати все це в собі. Проте його можуть змусити сказати, чому він задумався, які думки у нього в голові. Так і трапилось.

Сидить сім'я за обідом. Всі заглибились, їдять мовчки. А Миронові здається, що так недобре, що треба б про щось сказати. Та від нього вимагають спочатку добре подумати, а потім вже говорити. І хлопчик починає, сидячи перед капустою з салом, засипаною крупами, думати; ложка застигла у нього в руці напівдорозі від миски до рота. Очі дивляться в простір і погляд мимоволі спиняється на іконі богородиці; якісь думки заворушилися в дитячому мозку, і хлопчик навіть став щось шепотіти про себе. Коли до нього пристали, щоб він що-небудь сказав, Мирон і випалив:

– Ба, не знати, чому тото свята матінка дивиться, дивиться, а капусти не їсть?..

Відповіддю на слова дитини були сміх, регіт, звичайні докори матері – «враз із «туманом вісімнадцятим».

Дитина заплакала. Вона ображена і відчуває себе приниженою в своїй гідності, пригніченою.

А тимчасом, якщо розібратися в суті справи, у словах дитини, що здалися такими смішними для дорослих, нема нічого дивного. В дитячій уяві ляльки, різні ведмедики, зайчата тощо, що ними граються малята, – живі істоти, які і їдять, і п'ють, і сплять, і говорять, одним словом, роблять все те, що люди. До того ж Мирон, безсумнівно, не раз бачив, як його мати та інші дорослі

---

⁴⁵ Тобто «дурень вісімнадцятий» — вислів, поширений у Галичині.

молилися перед іконою божої матері, вимовляли (можливо, шепотіли) слова молитви, про щось просили. Що ж дивного в тому, що у маляти створилось своє, дитяче уявлення, нібито ікона («іграшка для дорослих») може робити те, що роблять інші іграшки: якщо дерево може чути, що йому говорять дорослі (молитви), то чому йому не їсти?

Посилаючись на фізіологію та психологію, І. Франко в одній із своїх літературно-критичних статей писав, що «кожна людина лише те може робити, говорити, думати, що раніш у формі вражень дійшло до її свідомості, – і потім ці елементи може комбінувати, об'єднувати, ділити, переформовувати; але чого-небудь зовсім нового, цілком відірваного від світу її вражень людина ніколи не могла і не може створити»⁴⁶.

Поведінка малого Мирона теж обумовлена цими законами фізіології та психології, його мислення теж спиралось на враження від почутого і побаченого.

Батьки Мирона ніколи не звертали уваги дитини на те, що орган зору – це очі, слуху – вуха, дотику – пальці і т. д. Як же можна приголомшувати дитину, яка самостійно зробила свої «відкриття», образливими прізвиськами.

Із своєю дитиною батьки не розмовляли про явища природи, а потім дивуються, чому хлопчик носить з думками про сонячну дірку, прорізану в небі. Йому не пояснили, що предмети відбиваються у воді і навіть можуть уявлятися людському оку трохи відмінними від того, якими вони є в дійсності, а хочуть, щоб Мирон, ще дитина, мислив, як дорослий. На якій же підставі?

У дитини чудові природні здібності: виняткова спостережливість, жвавий, хоча й недиференційований ще інтерес до всього, що вона раніше не бачила і не чула, не уяснила; жадоба знань, сприйнятливість до всього яскравого, красивого. Однак ті, хто оточує дитину, цього не бачать і не хочуть бачити, та ще й дозволяють собі ставити їй в провину чисто дитяче, не спрямовуване батьками і старшими членами сім'ї сприйняття явищ.

---

⁴⁶ Цитується за книгою М. Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка. Держлітвидав УРСР, 1955, стор. 139.

Не розуміючи дитячої душі, дорослі, а серед них і рідна мати, грубо вторгаються в її тайники, порушують природний хід розумового розвитку дитини, замість потрібної допомоги, завдають їй величезної шкоди. Хлопчика прозивають «туманом вісімнадцятим», а він за своїм розвитком – попереду ровесників: у тих після п'яти іде сім, а далі «парканадцять», тоді як Мирон дуже добре веде послідовний рахунок до чотирьохсот і далі. Мабуть, він немало чого й іншого знає. І ще більше хоче знати, тому багато думає, самостійно шукаючи відповідей на питання, що постають перед ним.

Малий Мирон – чудова дитина; йому багато дала природа, і завдання батьків тільки в тому, щоб правильно керувати його розвитком, своєчасно і вміло спрямовувати увагу, інтереси хлопчика на те, що буде найбільш потрібним і корисним для його майбутнього. Мирон не «туман вісімнадцятий», як це вважає мати і, видно, під її впливом інші, а обдароване дитя, яке в майбутньому може стати талановитим ученим, громадським діячем. Але при несприятливих умовах з такої дитини може вирости людина, здатна не на добро, а на зло.

Те, що у Мирона виглядає як дивацтво – результат бідного життєвого досвіду дитини, загального і педагогічного неуцтва батьків і всіх тих, з ким їй доводиться стикатись.

Своїм оповіданням автор «Малого Мирона» звертається насамперед до батьків і взагалі до дорослих, вимагаючи від них дбайливого ставлення до дитячої душі, чуйності до її запитів, готовності завжди прийти їй на допомогу, коли вона цього потребує. Письменник застерігає батьків від приниження гідності дітей, від розмов про те, нібито вони позбавлені здібностей, від лайок і прізвиськ.

Батьки, які уважно прочитають оповідання «Малий Мирон», знайдуть у ньому і вказівку на те, що треба виховувати дітей в умовах спілкування одного з одним, що самотність для дітей – явище ненормальне. Якби Мирон і Василь постійно товаришували, то останній, напевне, теж умів би рахувати, не говорив

би «парканадцять», дечого навчився б у Мирона, та й сам, мабуть, чого-небудь навчив би свого друга.

Автор застерігає батьків і від навіювання дітям всяких страхів – про «дідів у кутках», тобто тіні, та інших нісенітниць.

І. Франко покладає на батьків велику відповідальність за майбутнє їхніх дітей. Він пише в кінці оповідання про деяких особливих дітей: «Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей», то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвинути на добро, – стане він забиякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди і буде туманити людей із щирого серця».

Якщо ж люблячі батьки схочуть та зможуть «потягнутися з остатнього, щоб своїй дитині отворити очі у світ», то тоді дитина «перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи...»

Батьки, отже, можуть або сприяти розвитку здібностей дітей або гальмувати цей розвиток, можуть виховати з них людей тверезого розуму, практичного діла або ж пустих мрійників, далеких від дійсності, які обдурюють себе та інших.

З почуттям великої симпатії ставиться І. Франко до тих батьків, які прищеплюють своїм дітям розуміння суспільного життя, виховують у них прагнення шукати правду, робити вірні висновки з положень науки і боротися за обов'язкове втілення їх у життя, не боячись переслідувань з боку властей імущих.

Дитяча природа криє в собі більш або менш багаті можливості розумового, морального і фізичного розвитку. В якому напрямі він піде, залежить від багатьох факторів, але насамперед від батьків, від правильного розуміння ними своїх обов'язків перед дітьми і вміння розумно виконувати ці обов'язки.

У І. Франка Мирон – натура найбагатших потенціальних можливостей. Сам автор хотів би бачити його в майбутньому людиною передових поглядів, широкої розумової і політичної культури, людиною сильної волі і твердого характеру, борцем за кращу долю людей.

Письменник високо ставить моральну чистоту дітей, яких не зачепив бруд капіталістичного суспільства, і з боєм в серці констатує, що часто дітей нівечать неморальні батьки. Розвиткові цієї думки присвячено оповідання «Пироги з черницями».

В сім'ї, у якій живе маленький Лейбуньо, саме повітря, здавалось, насичене було культом грошей; тут все вимірювалося на гроші. Готуючи хлопчика до школи, мати, яка над усе любить гроші, повчає 6-річного сина:

– Пам'ятай, Лейбуню... відзавтра ти вступаєш у життє, між чужі діти. Вчися добре! Тепер треба мати добру голову, аби доробитися маєтку. Як вивчиш усі школи, то тоді знайдеш для себе таку жінку, що буде мати не десять, але сто тисяч посагу. А гроші – то велика річ!

Хлопчик, хоча й не розумів добре всього цього, але він так часто чув від батька та матері, що гроші велика, майже свята річ, що й сам вірив у це і навіть подумати інакше не міг.

Мати йому заявила, що від завтрашнього дня він повинен стати не тільки учнем, а й гешефтсманом.

Хлопчик і його батько – обидва люблять пироги з черницею. Мати спекла пироги і дала батькові вісім, а хлопчикові – чотири пироги. І ось, поки вона поралася на кухні, батько дав хлопчикові перший урок гешефтної справи. Між ними відбулась така розмова:

– Лейбуню! Ти любиш гроші?

– Люблю.

– А пироги з черницями?

– І пироги люблю.

– А що дужче любиш, гроші чи пироги?

Хлопчик трохи призадумався і відповів: – Волю багато грошей, ніж трохи пирогів.

– Ну, то продай мені свої нинішні пироги».

Хлопчик скривився. Батько показав йому срібну монету, і торг відбувся. Пироги свої хлопчик продав батькові, який жадібно з'їв спочатку пироги сина, а потім свої. Побачивши, що пирогів, яких він з таким нетерпінням чекав, не стало, Лейбуньо розплакався. Дитяча природа запротестувала проти учиненого насильства.

Повертається мати, дізнається, чому хлопчик плаче; і, спершу сторопівши, вона швидко, проте, запалюється гнівом – не на чоловіка, а на сина. Свою порцію пирогів, яку так і їв очима Лейбуньо, мати кидає собаці, а потім швидко підскакує до хлопчика і боляче б'є його по щоках.

– А ти, драбе, і продав, і ще плачеш? — скрикнула вона. — От-се маєш! Знай, як бути гешефтсманом! Коли продав, то не жалуй!

Задоволений підтримкою дружини, батько хлопчика зареготав і сказав:

– А видиш! Тепер чей будеш знати, що значить гешефтсман!

Страшно читати наведені рядки. Страшно за дитину, психологія якої будувалась на виробленні благоговіння перед грішми. Можна собі уявити Лейбуню в школі: він активно вестиме різні «операції» – мінятиме гудзики на пера, пера на гудзики, продаватиме і купуватиме сніданки, навчиться обдурювати товаришів і т. д. А ще пізніше він стане торгашем і спекулянтом.

І таке майбутнє дитини створюється в першу чергу поглядами та поведінкою батьків хлопчика, які калічать дитячу душу, отруюють її буржуазною ідеологією.

I. Франко протестує проти нівечіння батьками дитячої особистості: він безмірно співчуває дитині, у якої свої ж батьки віднімають усе людське, щоб прищепити їй експлуаторську психологію.

Ця психологія, показує письменник, настільки оволодіває тими, хто належить до експлуаторських класів, що вони навіть перестають розуміти дитинство, цінити його, перетворюються в жорстоких бездушних людей і по відношенню до малят.

Такою думкою пройнята поезія «Галаган»⁴⁷ (з циклу «Галицькі образки»):

Мамо, мамо! — Кличе Йван,
Хлопчик, може, шести літ, —
Подивіться, подивіть,
Маю, дзіньо, галаган!

Читач добре уявляє собі образ селянської дитини, для якої монета – річ недоступна, надзвичайної цінності. Потримати монету в своїх руках для неї – рідкісна насолода, а одержати її – мрія, заради здійснення якої дитина готова на все. І ось панич пообіцяв монету, якщо хлопчик побіжить з ним по снігах і дожене його.

Я босоніж, а він мав
Черевички на ногах,—

говорить матері хлопчик. Іван одержав монету, але якою ціною! За неї заплатив він життям, що передчасно угасло:

В труні тихо спить Іван,
Не бажає більше нич;
В ручці має галаган,
Той, що дав йому панич.

Безмірно жаль читачеві Івана, це наївне, простодушне дитя, яке дуже рано пішло з життя. Та хто знає, що чекало його на землі, в експлуаторському світі, де навіть діти багатіїв так швидко, з такого раннього віку проймаються психологією експлуаторів, стають безжалісними і жорстокими. Не тільки

---

⁴⁷ Назва дрібної австрійської монети.

поміщики і капіталісти, а й діти їх, які ще й не бачили життя, але багато разів спостерігали ставлення своїх батьків до трудящих, стають ворогами дітей бідноти.

Від експлуататорів нічого чекати чуйності до дітей простих трудівників.

У поезії «Ідилія» (збірка «З вершин і низин») говориться про двох селянських дітей – білоголового і синьоокого хлопчика і маленьку дівчинку. Вони чули про стовпи залізні, що підперли небо, і мріяли дійти до «сонячних палат», де донька Сонця, яка дуже любить дітей, дасть їм по яблуку, що приносить вік щасливий і здоров'я. Взявшись за руки, діти відправились у путь, та «тяжкою вийшла й довгою дорога».

По-різному ставляться до дітей зустрічні:

Минає їх гордий, надутий дурень –
І роземієсь; мина пишний вельможа –
То і не гляне; зустріне мужик –
То в спрагу дасть погожої води
Напитися і стежечку покаже,
І підночує, в сльоту захистить.

Різна, показує поет, психологія у трудівників і експлуататорів.

Питання про роль батьків у дальшій долі дітей І. Франко торкається і в деяких інших своїх творах. У повістях «Воа constrictor» та «Борислав сміється» ми читаємо про те, як виховувалися Герман Гольдкремер, майбутній власник нафтових промислів у Бориславі, і його син. Герман ріс у дуже поганих умовах; розвивався повільно, часто хворів. В його пам'яті залишили глибокий слід спогади про ночівлі на сирій підлозі, на соломі, що прогнила і аж кишіла черв'яками, разом з десятком інших таких самих дітей, тіла яких кусали воші, серед дитячого плачу, штовханини, бійок і жіночих сварок. Мати Германа, яка жила на випадковій подачки, завжди була злою, крикливою, забіякуватою. Малолітнього сина вона часто гнала продавати сірники селянам або шукати якого-небудь іншого заробітку.

Життя іде. Герман кінець кінцем стає власником нафтових примислів, експлуататором, капіталістом, мільйонером. Він – батько. У нього єдиний син

Готліб. Та батькові ніколи займатися вихованням сина. Герман став рабом нафти і земляного воску, рабом своїх грошей; крім них він у житті нічого не бачив, і ніщо більш його не приваблювало.

Готліб залишався під опікою своєї матері. Вона ж, так само як і фонвізінська Простакова, любила сина тваринною любов'ю, тремтіла за нього, виконувала всі його примхи. Мати й не думала привчати Готліба стримувати себе, зважати на інших. Готліб став страшенно примхливим і чим далі, тим більше гіршав його характер; в ньому розвинувся крайній егоїзм, намагання все, що потрапляє йому під руки, нищити, розбивати, псувати, завдавати матері і навколишнім всіляких неприємностей.

Схоже на те, що мати навіть не намагалася розвинути у сина які-небудь інтереси, крім чисто фізіологічних; йому не розповідали про квіти, рослини, не показували картинок і всього того, що знайомить дітей з життям, розвиває їх уявлення, викликає у них прагнення до знань. Для Готліба не існувало наказів, жодних обов'язків. Він став справжнім тираном у сім'ї.

Прийшов час віддавати хлопця до школи. Батьки і не помишляли про підготовку його до шкільного життя, не розповідали йому про школу, не зацікавлювали його перспективою навчання. Навпаки, перед вирядженням Готліба в школу мати невтримно ревла, неначе хлопця вели на забій. Про вчителів вона говорила в найпохмурніших тонах; заочно проклинала їх, загрожувала всілякими карами за неповажне ставлення до їх сина. А Готліба мати повчала, щоб він про кожну завдану йому образу негайно повідомляв її, а вона вже зуміє постояти за свого сінка.

У Готліба виробилась звичка тільки вимагати; йому почало здаватися, що всі повинні служити йому, виконувати його бажання і примхи. Встановлених у школі порядків Готліб, звичайно, не визнавав: він галасував у класах та коридорах більше від усіх, під час уроків забирався під лавку і, сидячи там, піднімав стук.

Батько Готліба відмовлявся яким-небудь чином впливати на сина, він знав одну тільки відповідь на скарги школи: «Бийте!» Покарання, різки мали

своїм результатом появу в характері Готліба нових рис – скритності і злобливості.

Успіхи Готліба в навчанні були далеко не блискучими. Майже в кожному класі він сидів по два роки, відчуваючи відразу до розумових занять.

Людей Готліб ненавидів, особливо батька. Виріс він людиною, позбавленою ідеалів, прагнень до діяльності; він знав одного себе і не бажав знати нікого іншого. Нікого і нічого в житті Готліб не цинив. І матір, яка своєю тваринною любов'ю довгі роки його опікала, він зносив лише стільки, скільки можна було використати її для добування грошей; жодних синівських почуттів до неї він не мав. Закінчив своє життя Готліб підпалювачем батьківських промислів. Син капіталіста, він і для капіталістичного світу загинув.

Письменник яскраво і переконливо доводить, що серед причин, які привели Готліба до ганебного кінця, одна з найважливіших – це потворне виховання, яке він дістав удома, повна байдужість до нього батька і антипедагогічне виховання матері. Звички і навички, набуті вдома Готлібом, послужили основою для того, щоб після перебування у василіанській школі він продовжував розвиватися в напрямі, що неминуче веде до повної деморалізації, до моральної і фізичної загибелі.

Думку про позитивний або ж, навпаки, негативний вплив батьків на формування особистості І. Франко аргументує і прикладами, гідними наслідування. Добрим вихователем, який свідомо дбав про прищеплення дитині хороших моральних якостей, був батько самого письменника. І. Франко в автобіографічних спогадах розповідає, що в батьковій кузні збиралося багато народу; сам веселий на роботі, батько старався підтримувати і в сина веселий, бадьорий настрій. Чудовий майстер своєї справи, він і у сина виховував повагу до праці, до праці результативної і такої, що дає навіть естетичну насолоду.

Батько розповідав у присутності сина про різні пригоди. Від батька, в кузні, І. Франко вперше, наприклад, почув розповідь про те, як одного хлопчика віддали на навчання ковальської справи. Та коваля з нього не вийшло, і ось чому: його батько просив коваля влаштувати сина в корзині, прикріпленій до

стіни, щоб «дитина не попеклась або щоб іскра не випекла їй ока». Батько хлопчика вважав, що, придивляючись з корзини до роботи коваля, його син навчиться ремесла. Хлопчик учився таким способом, сидячи в корзині сім років, а коли після вчення повернувся до дому і взявся зробити леміш, то замість цього вийшов пшик.

Мораль автора ясна: треба вчитися праці у праці, не бути тільки спостерігачем, а самому включатися в трудовий процес.

Письменник згадує (оповідання «У кузні»), як, бувало, його батько, зробивши сокиру «радісно глядить на своє діло, любується ним кілька хвилин, а потім дає в руки сусідам. І мандрує нова сокира з рук до рук. Кожний обзирає обух, пальцем пробує, чи гостре вістря, обзирає лезо, чи гаразд виклепане, все обзирає, немов би се була його власна сокира». Одне слово, результат праці піддавався всебічній громадській оцінці. Після цього «щасливий властитель нової сокири дивиться на неї з гордощами, з любов'ю» і з задоволенням частує творця сокири і всіх, хто при цьому був присутнім.

Ясно, що все це виробляло у майбутнього письменника і громадського діяча особливу любов і повагу до праці, глибоке розуміння величезного значення праці в суспільному та особистому житті людей і в їх вихованні. У поезії «Як те залізо з силою дивною» І. Франко писав:

Лиш в праці мужа виробляєсь сила,
Лиш праця світ таким, як є, створила,
Лиш в праці варто і для праці жить.

Батько І. Франка не ховав від свого сина огидних явищ дійсності: в кузні завжди йшли розмови про те, що і де відбувається; особливо багато говорилося про події на Бориславських нафтових промислах. Вирушивши у Дрогобич, щоб особисто ознайомитися з новими для нього явищами життя, батько взяв з собою і малолітнього Івана.

І. Франко завжди пам'ятав, що його батько не терпів обмов і наклепів, особливо, коли вони стосувалися відсутніх; в кузні не допускалось лихослів'я.

Оповідання «У кузні» було написане в 1902 році, тобто через багато років після смерті батька письменника, але враження і настрої, відбиті в творі, не згасали в пам'яті і уяві Івана Яковича: «І певно, в ту пору ніхто... не думав, що та кузня і та компанія в ній, і той її дружній радісний настрій лишається живими та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини, що босий, у одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь... Се огонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі».

Очевидно, що письменник мав багато спостережень над дітьми і на основі цих спостережень прийшов до висновку про те, що переважна більшість дітей має природні задатки, які дають їм можливість нормально всебічно розвиватися. Якщо ж доля деяких дітей складається несприятливо для них, якщо одні з них виявляються нездатними до навчання, а інші взагалі не бажають учитися і шукають інших життєвих шляхів, то справа не стільки в них самих, скільки в умовах соціального порядку – домашніх, матеріальних обставинах, умовах домашнього виховання, шкільних порядків, змісту і методів навчання та виховання і т. д.

І. Я. Франко щонайменше схильний був шукати причину тяжкої долі дітей в них самих, в їх злій волі або ж недостатній обдарованості. Ця причина криється в оточенні, в суспільно-політичних умовах, у яких дитина росте, виховується, формується.

В кінці минулого століття західноєвропейські буржуазні соціалісти та юристи, а за ними деякі психологи і педагоги енергійно поширювали ідею вигаданої духовної неповноцінності трудящих мас, намагаючись виправдати цим право поміщиків і капіталістів на владу, на експлуатацію народу, на панування в економіці і в політиці, в культурі і мистецтві, в науці і в освіті. Лакеї гнобителів народу доводили, ніби з середовища трудящих походять злочинці, а діти трудящих змалку схильні до руїнницьких дій, ніби освіта

нічого з ними не вдіє, і тому примус, кари, тяжка фізична праця – це єдині засоби, здатні стримувати їх.

Немовби відповіддю на ці антинародні «теорії» був твір І. Я. Франка «Яндруси» (так у Львові прозивали вуличних хлопчиків). Тут виведена група дітей 10–11 років, якими заправляє підліток, викинутий своїм хазяїном-ремесником на вулицю. Серед цих дітей виділяються двоє близнят – Владко і Начко. Вони разом з іншими хлопчиками спритно залазять на чужі городи, рвуть там кукурудзу, викопують картоплю, брукву тощо, а потім все здобуте гуртом споживають. За дітьми женуться, їх кленуть різними словами, б'ють, як спіймають. Але вони тримаються купи і роблять своє.

Можна подумати, що це – зовсім зіпсовані натури. Такими їх і вважають в суспільстві. Та не так думає І. Франко. Він показує, що на цих дітей можна впливати розумним до них підходом. З винятковою художньою силою змалював письменник картину того, як зачаровувала дітей краса природи:

– Боже, як чудово довкола! Тиша, сонечко гріє лагідно, хилячися вже до заходу. Старі дуби стоять, простягаючи вгору свої могутні рамена, і гріються до сонця. Лише задумана береза над яром посумніла і, мов золоті сльози, без вітру ронить додолу свої пожовклі листочки: кап, кап, кап! Жовна застукала в канарі. Капають від часу до часу напівдостиглі жолуді з дубів... Діти, самі того не спостерігши, затихли, слухають легесенького хрускути огнища, озираються довкола широко витріщеними оченятами, в яких із-під грубої кори міського зіпсуття, передчасного сирітства, нужди і занедбаня проблискує щира радість, те хвилеве, але чисте щастя, яким надихає людську душу гарна природа... Це вже не зграя львівських вуличників і шанталавців, аспірантів до криміналу та шпиталів... – це купка добрих, тихих дітей, що бажають пестошів і любові, здібні до всього, що добре, й великодушне, тулилася в яру коло коріння могутнього старого дуба, біля огнища. На жаль, це огнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилина упоєння тишею та красою природи, а суспільність, як була, так лишиться байдужна на долю того подення,

як була так і буде вдесятеро прудкіша до помсти і кари, ніж до любові, пробачення та материнської дбайливості».

В проникливих словах письменника звучить прямий докір суспільству в байдужості до дітей, до їх долі, в небажанні поважати дитячу гідність. Не кари, не різки, не брутальне ставлення, а любов, батьківське піклування, лагідність потрібні в поводженні з дітьми. Письменник вказує на причини, що приводять дітей на вулицю; це – сирітство, нужда, бездоглядність, нестерпні родинні умови. Немає якоїсь фатальної приреченості, моральної зіпсованості дітей; навпаки, діти схильні до всього доброго, прекрасного, на них чудово впливає природа. Треба тільки любити дитинство, дбати про дітей, використовувати всі засоби розумного впливу на них, і з них виростуть хороші люди. Так міркує друг дітей – І. Я. Франко.

Через усю творчість письменника проходить ідея поваги до дітей і піклування про них.

Викриваючи отців-гумористів та їм подібних горе-педагогів, І. Франко виступав на захист дітей українського народу, що зазнавав соціального і національного уярмлення в умовах тогочасної Галичини.

Змальовуючи образи вчителів Миханського і О. Ткача, письменник звеличує достойність педагогів, які відзначалися любов'ю до дітей, готовністю віддати всі свої сили вихованню з них освічених, свідомих, розвинених людей і громадян.

Численні твори, написані Франком спеціально для дітей, з великою силою свідчать про те, що їх автор гарячою любов'ю любив дітей, багато думав про них і бажав їм найкращої долі.

Та І. Франко знав, що тільки соціалізм створить умови, при яких діти дістануть змогу жити радісним і щасливим життям.

Виховання, здійснюване в буржуазному суспільстві, калічить людей. В соціалістичному ж суспільстві «грумада буде провадити виховання дітей і дасть будущим своїм членам гідне, правдиво людське образование і розвиття»⁴⁸.

---

⁴⁸ І. Я. Франко. Твори, т. XIX, стор. 111.

Відзначаючи 100-річчя з дня народження І. Я. Франка, його величезний вклад у розвиток культури народів СРСР і всього людства, педагогічна громадськість країн соціалістичного табору, прогресивні педагоги в усіх країнах світу віддають йому свою шану і як мислителів в галузі педагогіки та психології, який багато сил віддав і багато зробив для дітей, для їх виховання в дусі гуманізму і соціалізму.

Додаток 2. Сучасні дослідження життя та науково-педагогічної діяльності С. Х. Чавдарова

ДО ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ МЕТОДИЧНОЇ НАУКИ⁴⁹

Вагомий внесок у становлення методики української мови як галузі педагогічної науки зробив відомий вітчизняний учений, заслужений діяч науки, член-кореспондент АПН РРФСР, професор Сава Христофорович Чавдаров (1892–1962 рр.).

У його творчому доробку понад 200 наукових праць. Це монографії, підручники, посібники, статті тощо. Учений висвітлював проблеми тогочасної школи, разом з тим, глибоко осмисливши досвід розвитку вітчизняної та зарубіжної педагогіки, створив свою систему, на якій ґрунтується його методика навчання української мови. Суть цієї системи полягає, по-перше, в органічному поєднанні різних аспектів вивчення української мови – фонетики, лексики, словотвору, граматики та стилістики; по-друге, в застосуванні ефективних форм навчання (урок, позакласна робота, екскурсії та ін.); по-третє, в спільній діяльності учителя й учня (евристична бесіда, спостереження над мовою, доказова розповідь учителя, робота з підручником, вправи).

Значний внесок С. Х. Чавдарова в розробку теоретичних основ узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду. Облік і перевірку здобутків освітян, створення системи використання досвіду практичної діяльності він вважав «справою невідкладною».

Науково-педагогічну діяльність Сава Чавдаров розпочав на початку 20-х років минулого століття. Саме тоді з'явилися численні документи, в яких знайшли відображення концептуальні положення нової школи, головне з них – навчання рідною мовою. Після закінчення слов'яно-російського відділу історико-філологічного факультету Київського університету (1917 р.) вчителює у Васильківській гімназії на Київщині. Викладає латинську і російську мови, згодом – українську мову та суспільствознавство. З 1923 року завідує

---

⁴⁹ Друкується за виданням: Бакум, З. До витоків методичної науки / Зінаїда Бакум // Укр. мова і л-ра в школі. – 2003. – № 3. – С. 70–72.

семирічкою, викладає політекономію у торгово-промисловій школі. У 1926 році його переведено до Київського окружного відділу народної освіти інспектором сільських шкіл. Тут і розгорнулася організаційно-методична діяльність майбутнього вченого-педагога й методиста. Глибоко вивчаючи потреби сільської школи, аналізуючи складний шлях становлення і розвитку нової системи освіти в Україні, С. Х. Чавдаров робить перші кроки в науці і виступає з доповідями на теоретичні теми, публікує різні статті з питань шкільного життя. Так, «Бюлетень Київської округової інспектури народної освіти» за 1927 рік публікує тези його доповіді, в яких розглядається одна з найгостріших проблем тогочасної школи, а саме про невиправдано короткий навчальний рік – 4–5 місяців. З глибоким знанням справи він говорить про труднощі, визначає шляхи їх подолання.

Продовжуючи працювати на посаді інспектора і методиста, заступника старшого окружного інспектора народної освіти з методичної частини, С. Х. Чавдаров з листопада 1928 року стає також науковим співробітником Київської обласної дослідно-педагогічної станції. Він виступає дописувачем журналу «Шлях освіти», де публікує статтю «Суспільна праця учнів II концентру сільської семирічки як обов'язковий практикум». У 1929 році в цьому журналі опубліковано дослідження до питань про класифікацію орфографічних помилок. А. М. Алексюк так писав про роботу: «Власне цією статтею Чавдаров поклав початок наступним широковідомим своїм працям з питань методики навчання мови. Це було одне з найбільш ґрунтовних досліджень у цій галузі».

З лютого 1920 року в установах республіки декретом ВУ УВН поряд з російською запроваджено вживання української мови. 21 вересня цього року було видано декрет про обов'язковість рідної мови в школах та установах. Згодом у навчальні плани різних типів шкіл повноправно увійшло вивчення української мови.

Тоді ще не був визначений зміст мовної освіти, не сформувалися методи навчання мови. Це були роки шукань. Спостерігається небувале зацікавлення

методикою української мови. Виник ряд надзвичайно гострих проблем: треба було за короткий час ознайомити широкі маси вчителів з нормативними основами української мови, поінформувати про останні досягнення методичної думки і на цьому фоні виділити специфічні моменти навчання української мови.

С. Х. Чавдаров стає популяризатором нових методичних ідей. Він належав до тих, хто виступав проти тенденцій гальмування розвитку української мови, а також і проти недооцінки деякими вчителями того часу художнього слова в школі, надмірного захоплення формами «ділового письма» без належного вивчення граматики, ігнорування потреби виправлення помилок учнів та ін.

Початок 30-х років знаменується для С. Х. Чавдарова активною різноплановою науково-дослідною роботою в поєднанні з викладанням у вищій школі. Він залишається в Інституті соціального виховання на посаді доцента, і в цьому ж році його призначено заступником директора Інституту.

23 серпня 1930 року було прийнято постанову «Про запровадження загального початкового навчання на Україні». С. Х. Чавдаров активно включився в цю ділянку роботи. На сторінках журналів з'являються статті вченого «Пунктуаційна техніка трудшкіл», «Чергові завдання у викладанні мови», в яких він зазначає, що в школі не проводиться достатня робота над вивченням мови, не з'ясовується суть змін у правописі, відсутня система у вивченні рівня грамотності учнів, їх мовної культури, не ведеться робота над класифікацією орфографічних, пунктуаційних та мовленнєвих помилок.

У січні 1932 року С. Х. Чавдаров переходить до Київського філіалу Українського науково-дослідного інституту педагогіки, де керує відділом методики мови й літератури Інституту педагогіки.

На цьому етапі творчої діяльності С. Х. Чавдаров робить спробу створити стабільні підручники української мови для початкової школи. За підручниками вченого, що витримали понад тридцять видань, у школах України діти навчалися близько сорока років.

Одночасно з роботою над підручниками С. Х. Чавдаров багато працює над удосконаленням методики навчання рідної мови. На сторінках фахових видань аналізує наявні хиби, що є у навчанні не тільки мови, а й інших предметів. Розглядає проблему розвитку усного і писемного мовлення дітей, розкриває роль переказу в навчанні мови. Автор доводить, що така форма роботи забезпечує повноту і точність відтворення прочитаного чи вислуханого матеріалу, концентрує увагу дитини і робить процес сприймання активним, вольовим, сприяє розвитку дитячої пам'яті, привчає до системи у викладі думок, до зв'язного викладу фактів, опису явищ, готує до написання фактів.

Ці праці стали своєрідною базою для монографічних видань: «Методика викладання української мови в початковій школі» (1937 р.) та «Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі» (1939 р.).

Слід зауважити, що методична система Чавдарова тоді остаточно ще не склалася, проте намітилися її ланки. Вимальовується чітка позиція вченого: він вимагає свідомого засвоєння основ науки, застосування методів навчання мови, які розвивають допитливість учня.

Тим часом відбувався поступовий процес становлення методики навчання української мови як науки. Це були роки опрацювання змісту і методів навчання (засвоєння граматики, правопису, розвиток зв'язного мовлення). Чітко визначається обсяг знань і навичок з фонетики, граматики, підкреслюється значення роботи над будовою слова, вивчається частина мови займенник, установлюється диференційований підхід до другорядних членів речення.

С. Х. Чавдаров у своїх методичних посібниках робить спробу обґрунтувати систему мовної освіти в школах України від першого до десятого класу включно. Розглядає методологічні основи та практичні завдання вивчення мови, відзначає потребу систематики, точного окреслення кола знань, міцних навичок, вказує на зв'язки між навчанням мови і мисленням дітей. Педагог слушно і ґрунтовно критикує формалістичні тенденції в старих

програмах, підручниках, накреслює принципи побудови шкільного курсу граматики в середній школі, подає методичні рекомендації і до висвітлення зв'язку змісту і форми в граматиці, усвідомлення мови як реальної практичної свідомості. Слід зауважити, що «Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі» багато разів перевидавалася і до 1955 року залишалася незмінним помічником для вчителів.

Після виходу в світ «Методики» розпочався період докладного опрацювання змісту, методів навчання мови, засвоєння граматики, правопису, розвитку мовлення.

Предметом особливої уваги професора Чавдарова стає проблема уроку української мови.

У 1949 р. великий вплив на розвиток методики мови зробила книга вченого «Принципи радянської дидактики», яку слід віднести до найцінніших праць педагога. У цій монографії він обстоював систему дидактичних принципів.

Крім того, виходять з друку матеріали до учительських науково-практичних конференцій. Серед них «Єдині вимоги до учнів», «Як готувати домашні завдання».

Чимало праць було присвячено питанню історії розвитку педагогіки та методики української мови.

Серед них визначне місце займають монографічні роботи Чавдарова «Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка» та «Російсько-українські зв'язки в розвитку вітчизняної педагогіки».

С. Х. Чавдаров збагатив методику мови багатьма новими фактами і положеннями. У післявоєнні роки він багато працював над узагальненням цінного внеску, який зробили в методику навчання рідної мови К. Д. Ушинський, І. Я. Франко, Г. С. Сковорода. Виходять з друку його статті: «К. Д. Ушинський – великий педагог», «Книжка про Григорія Сковороду», «Іван Франко про мораль і моральне виховання».

На початку 50-х років Міністерство освіти, враховуючи значний досвід педагогічної і наукової роботи С. Х. Чавдарова, доручило йому розробити систему вивчення передового педагогічного досвіду в республіці. Проаналізувавши стан справ, Чавдаров дійшов висновку, що проблема узагальнення і впровадження передового педагогічного досвіду вирішується незадовільно. «Не вивчаючи живого досвіду шкіл, а займаючись головним чином дедукуванням своїх положень і якихось тверджень, прийнятих за норму, – писав Сава Христофорович, – діячі педагогічної науки виявляються відірваними від життя і не стають на допомогу школам і вчителям з хибами у роботі». В основу цієї роботи С. Х. Чавдаров поклав думку К. Д. Ушинського про те, що передати досвід не можна, передається ідея, виведена з досвіду. Саме це, на думку вченого, забезпечує творчий підхід до здобутків учителів, педагогічних колективів.

Реорганізація школи (1958–1960 рр.) і дальший її розвиток ставлять нові вимоги до навчання мови. Характерним для цього часу є послідовніше здійснення пізнавального навчання – поєднання в школі різних видів роботи з граматики, правопису, лексики, практичної стилістики, визначення шляхів піднесення ефективності уроків мови; включення психологічного аналізу в методичні дослідження; перші кроки програмованого навчання.

Значним внеском у теорію і практику навчання мови була книга, складена колективом авторів «Методика викладання української мови в школі» за редакцією С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського, що вийшла у 1962 році. У цій праці С. Х. Чавдаров разом зі своїми послідовниками в основному завершує науково обґрунтовану і педагогічно виправдану систему навчання мови в школі. У ній чітко визначилися завдання мовної освіти учнів. Посібник написаний на основі теоретичного осмислення кращих методичних надбань, а також власного багаторічного досвіду роботи в середній школі.

Авторам вдалося визначити суть методики як науки, принципи, зміст, методи і прийоми в озброєнні учнів системою знань, умінь та практичних

навичок з граматики, орфографії, пунктуації і стилістики. Він став останньою працею творчого доробку вченого.

Основною тезою спадщини С. Х. Чавдарова був зв'язок мови і мислення. Ця думка проходила через праці з питань навчання граматики, орфографії, розвитку мовлення. «У результаті систематичного навчання учні набувають навичок логічного мислення, привчаються правильно вивчати факти, всебічно аналізувати їх, робити правильні умовиводи».

Учений доводить, що у дітей потрібно виховувати точність, правильність мовлення, розуміння істинного слова. Він вважає, що в розвитку свідомості дитини мова відіграє велику роль, виховання розуму йде через збагачення мови на основі реального світу.

Учений завжди був прибічником свідомого оволодіння мовою. Від того в його баченні була такою важливою роль школи, такого важливого значення надавав він рідній школі.

Просвітництво виявилось у Чавдарова не тільки в питаннях вивчення мови як окремого предмета, він глибоко вірив у широкі можливості дитини, в її розумові запиту, здібності.

Педагог не погоджувався зі страхом перед віковою обмеженістю школяра. Він доводив, що пізнавальні сили учня великі і з ним можна говорити про великі істини. Потрібно знайти доступну мову.

На думку С. Х. Чавдарова, методи навчання мови повинні бути спрямовані на те, щоб допомогти учням розвивати самостійне судження. Саме самостійність і є кінцевим результатом навчання. Суспільству потрібна така особистість, яка здатна самостійно мислити.

Значною заслугою С. Х. Чавдарова є те, що у своїх працях він намагається обґрунтувати залежність методів навчання мови від типу школи. У той час набули поширення школи-інтернати, малокомплектні школи, середні загальноосвітні школи робітничої молоді, а також загальноосвітні середні заочні школи.

Наукова діяльність С. Х. Чавдарова сприяла поліпшенню навчання рідної мови мільйонів учнів. Його поради та рекомендації й досі широко використовуються не лише вчителями-словесниками, а й науковими працівниками у процесі створення програм, підручників, методичних посібників.

Колеги згадують С. Х. Чавдарова як науковця, який завжди підтримував тісний зв'язок зі школою, ніколи не обмежував свою діяльність кабінетом, а поринав у багатогранну практичну роботу вчителів.

Після С. Х. Чавдарова українська лінгводидактика, спираючись на новітні досягнення мовознавства, педагогіки і психології та результати експериментальних досліджень, зробила значний крок уперед в оновленні змісту та модернізації форм і методів навчання мови в школі. Проте С. Х. Чавдаров започаткував становлення і розвиток методики української мови як науки.

Зінаїда Бакум,

д-р пед. наук,

завідувач кафедри інженерної

педагогіки та мовної підготовки

Криворізького національного університету

СПОГАДИ ПРО САВУ ХРИСТОФОРОВИЧА ЧАВДАРОВА⁵⁰

Моє знайомство з С. Х. Чавдаровим розпочалося ще в студентські роки, коли я навчалася в Київському університеті ім. Тараса Шевченка на історичному факультеті. Курс історії педагогіки, який читався протягом семестру, більш ґрунтовно, на відміну від нинішніх часів, нам викладав С. Х. Чавдаров. Було це в 1946 році.

За глибиною викладання матеріалу йому не було рівних, він начебто заворожував студентів. І не було таких, хто не відвідував його лекції. «На Чавдарова ідеш?» – «Аякже, обов'язково», – так ми говорили. Студентів Сава Христофорович знав поіменно і звертався на ім'я. Мене він називав «Неллі», Колись С. Х. Чавдаров запитав, на якому я відділенні навчаюсь. Я відповіла: «На відділення основ марксизму-ленізму записали». Він здивувався: «Навіщо вам основи марксизму-ленізму? Ви – жінка, народите дітей, краще переходьте до істориків педагогіки. В УНДІПі буде місце в аспірантурі, раджу вступати». Але склалося по-іншому. Й знову після різних життєвих перипетій доля зводить мене із С. Х. Чавдаровим. Перепитавши, як у мене справи, які плани, він умовив поступати до аспірантури УНДІПу.

Навчалась я із задоволенням, а керівником у мене був М.Ф. Даденков. Із теплотою згадую Саву Христофоровича як людину. Він відзначався невтомністю в роботі й уважністю в людських стосунках. Його людяність проявилась і в той час, коли сталася страшна трагедія – помер М. Ф. Даденков. Я тоді була вагітна, але продовжувала збирати матеріал для дисертації. Сава Христофорович не тільки з обережністю повідомив про нещастя, а й заспокоїв щодо нового керівника (ним попросили стати С. А. Літвінова).

Пригадується ще один випадок – ювілей, а відзначалося 60-річчя Сави Христофоровича. На той час, треба зауважити, в нашому УНДІПі панувала дуже приємна атмосфера, навіть зворушливі стосунки між співробітниками. Саву Христофоровича не тільки поважали, а й любили. Тому вечір до 60-річчя

---

⁵⁰ Друкується за виданням: Рідна шк. – 2003. – № 3. – С. 65–66.

планували як сюрприз. Домовилися, що кожна жінка приготує і принесе по одній страві, передбачалася й участь чоловіків, зрозуміло. Накривши столи, до речі, в читальному залі, на другому поверсі, поїхали за його дружиною – Стефанією Пилипівною. В кабінет Сави Христофоровича у цей час зайшли співробітники, наче у справах, аби затримати до шостої години. Коли прибула його дружина, він, звичайно, здивувався: «Який день народження, кому?». Вечір пройшов незабутньо, у дружній атмосфері спілкування. Лунала музика з грамофона, який доставили, ми міняли платівки, танцювали і були щасливі від того, що з нами людина, яку ми любили.

Остання моя зустріч із С. Х. Чавдаровим відбулася, коли він уже тяжко хворів. Ми із колегами вирішили відвідати професора. В ліжку, ледве тримаючись, тихим-тихим голосом він обговорював із нами наукові проблеми. Через тиждень його не стало.

*Нінель Калениченко,
кандидат педагогічних наук*

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ШКІЛЬНОЇ МОВНОЇ ОСВІТИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ С. Х. ЧАВДАРОВА⁵¹

Розкриваються основні завдання вивчення курсу української літературної мови у педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова. Обґрунтовуються розв'язання вченим методологічних проблем щодо цілей та завдань шкільної мовної освіти і рішення цілого комплексу завдань навчання і виховання учнів у школі.

Актуальність. Оновлення змісту освіти в Україні створює певні передумови для успішного досягнення виховної мети філологічної освіти: формування духовно-етичних уявлень школярів, їх світогляду, цивільної і етнічної свідомості, розвитку творчих здібностей тощо.

Досвід реформування системи освіти дає змогу виокремити такі для сучасної школи характерологічні тенденції: зниження загального освітнього та культурного рівня випускників загальноосвітніх шкіл, рівня їх мовної культури, падіння інтересу до навчання взагалі і до вивчення предметів філологічного циклу, зокрема. Актуальним в цьому контексті є дослідження педагогічної спадщини видатного українського вченого, філолога і педагога С. Х. Чавдарова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-педагогічний доробок вченого аналізується у статтях Л. Березівської, Л. Пироженко, В. Чепелева. Лінгводидактичному аспекту діяльності С. Х. Чавдарова присвячені праці З. Бакум, М. Вашуленка, Л. Скуратівського.

Нерозробленість проблеми специфіки становлення загальних, теоретичних основ філологічної освіти, зокрема шкільної мовної освіти у педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова зумовили вибір теми даного дослідження.

Метою дослідження є аналіз загальнотеоретичних засад функціонування української мови і літератури як предмету шкільної освіти і виховання.

Виклад основного матеріалу. З погляду сучасної філології, шкільним предметом «українська мова» є власне сучасна українська літературна мова.

---

⁵¹ Друкується за виданням: Молодь і ринок. – 2008. – № 3. – С. 146–149.

Будь-яка літературна мова може міститися лише у певній сукупності текстів, об'єднаних спільною граматичною структурою і лексико-семантичною системою. Поза текстами, що зберігаються в різних видах пам'яті, літературної мови немає. Не існує абстрактної, не втіленої у текстах граматики літературної мови, немає словника самого собою. Існують певні закони організації текстів, засвоєння яких необхідне як для розуміння, так і для розширеного відтворення текстів.

Отже, основним завданням шкільного курсу української літературної мови, згідно з ідеями С. Х. Чавдарова та сучасної методичної науки, має бути вивчення зразкових текстів, складених видатними майстрами слова. У зв'язку з цим, вивченню граматики, засвоєнню правил орфографії і пунктуації відводиться підпорядкована роль.

Поглибленого усвідомлення структури рідної мови та її специфіки можна досягти, лише орієнтуючись на основні принципи сучасного мовознавства (у С. Х. Чавдарова, це – принцип системності і принцип історизму).

З погляду сучасної лінгвістики, мова виступає системою взаємозв'язаних і взаємозумовлених явищ. Цей зв'язок і взаємозумовленість реалізуються та виявляються у зіставленні (опозиції) двох споріднених елементів або явищ, побудованих на підставі схожості і відмінності матеріального, або функціонального. Наприклад: стол-а – стол-у, слон-а – слон-у. Окремі опозиції будуються на підставі спільності основи і відмінності закінчень, інші, навпаки об'єднуються спільністю закінчень і розрізняються основами: стол-а – слон-а. Інші опозиції будуються на підставі спільності функцій: стол-а – вод-и (родовий, єдиний чоловічий і жіночий рід). У вітчизняному мовознавстві з 30-х рр. ХХ ст. сформувався системно-функціональний підхід до всіх явищ мови.

Принцип системності, на думку С. Х. Чавдарова, повинен бути послідовно проведений через усі розділи курсу, через усі яруси структури мови.

Грамотний вчитель знає, що саме виявлення зв'язку чогось приватного і конкретного з чимось загальним викликає щирий інтерес учнів, формує

навички пошуку більш загальних закономірностей системного устрою рідної мови та позамовної дійсності. Ідея загального зв'язку всього зі всім – початковий пункт діалектики і загальної теорії систем [12].

Таким чином, пріоритетну увагу слід надавати усвідомленню фонологічної системи рідної мови у процесі оволодіння закономірностями звуко-буквених зв'язків. Саме тоді школярі під керівництвом вчителя «самостійно» відкриють правила орфографії.

Принцип історизму, як засвідчує С. Х. Чавдаров, це слідство і неодмінна частина більш загального принципу взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ [11]. У даному контексті встановлюється історичний взаємозв'язок між справжнім і минулим станом справ. Багато відхилень від регулярних закономірностей знаходять власне пояснення в історії мови. Опозиційний аналіз допомагає відрізнити «своє» від запозиченого, власне українське від іншомовного. Формується проблема походження слов'янської писемності, української літературної мови, проблема історичних зв'язків українського народу з іншими народами і т. д. У С. Х. Чавдарова для цього пропонується елементарний курс історичного мовознавства [11].

Сучасна психолінгвістика вивчає не мову, не її граматику, а мовну діяльність. Існує чотири основні види мовної діяльності: аудіювання (слухання з розумінням), розмова, читання і письмо і два змішані (письмо під диктування та читання вголос). Основи мовної діяльності рідною мовою формуються в дитинстві. Первинним видом мовної діяльності є аудіювання, формування навичок розчленовування мовного потоку за законами конкретної мови, пізнавання значущих елементів на базі власного мовного досвіду. У процесі формування аудіювання та перших дослідів мовлення шляхом проб і помилок складається інтуїтивне уявлення про граматичну будову мови, формується словниковий та морфемний запас.

Отже, згідно з ідеями С. Х. Чавдарова, не безпредметний «розвиток мови» і не тільки читання зразкових текстів української класичної літератури, і тим більше не механічне запам'ятовування «правил» граматики, орфографії і

пунктуації, а вдосконалення всіх видів мовної діяльності в їх щонайтиснішому взаємозв'язку, повинно стати центральним завданням шкільного курсу української мови.

Зосередивши увагу на навчанні «грамотному», з точки зору орфографії і пунктуації, письма, сучасна школа не навчає осмисленому читанню, часто обмежуючись навиками «складання» букв у склади та окремі слова. Недостатнім є систематичне навчання розмові, а сюди, як вказував С. Х. Чавдаров, повинно включатися і ораторське мистецтво, і навички ведення диспуту [11].

З погляду сучасної соціолінгвістики, літературна мова є міцним чинником інтеграції народу, нації у цілісний соціум. Мова є засобом збору, зберігання і передачі інформації, живим зв'язком поколінь. У процесі оволодіння мовою відбувається соціалізація особи, яка стає членом певного мовного колективу, представником українського народу. Саме школа формує колектив активних носіїв української літературної мови, головною суспільною функцією якого і є розуміння, збереження, передача та розширене відтворення текстів даної мови.

Учитель-словесник повинен усвідомлювати, що в його класі може опинитися майбутній майстер українського слова, письменник, поет, журналіст, учений, викладач ВНЗ і школи, артист або диктор радіо і телебачення, адвокат або депутат парламенту. Літературна мова, як вказував С. Х. Чавдаров, живе і розвивається лише як продукт діяльності колективу, активних його носіїв, зайнятих у «словесній сфері виробничої діяльності» [12].

Вітчизняна психологія розглядає навчальний процес як діяльність, що розробляє принципи інтеріоризації дитини у новій сфері діяльності, виявляє шляхи її включення до активної творчої діяльності і формування здібностей до навчання як до саморозвитку, формує навички дослідницької роботи.

Таким чином, на підставі врахування ідей С. Х. Чавдарова у галузі філології і лінгвістики, соціолінгвістики, психолінгвістики і психології має будуватися і сучасна лінгводидактична модель викладання української

літературної мови у школі. У даному контексті, основні її положення зводяться до таких:

першорядне завдання сучасної освіти і виховання полягає не у засвоєнні певного набору фактів, певній сукупності знань, обов'язкових для всіх і кожного, а у формуванні духовно багатой особистості, розвитку сучасного мислення, свідомого уявлення про цілісність, взаємозв'язки, про системний устрій явищ природи, суспільства, і, перш за все, мови;

у фундамент освіти і виховання підростаючого покоління повинні бути покладені вищі досягнення сучасної науки взагалі і науки про українську мову у конкретному випадку;

шкільна освіта має висувати завдання формування здібностей до навчання як до саморозвитку;

уроки рідної мови повинні сприяти формуванню дослідницьких здібностей, прищеплювати навички відкриття способу організації предмета дослідження, внутрішньої логіки і специфіки тощо;

школа покликана формувати «знання через питання», розвивати інтуїтивні звички учнів до свідомого уміння ставити питання, бачити дивовижне в буденному, формулювати проблеми і творчо шукати відповіді на них, аналізувати, систематизувати, узагальнювати. Як вказував С. Х. Чавдаров, опанувавши навичками мовної діяльності з перших днів життя, дитина інтуїтивно формує й навички спостереження та самоспостереження над мовою дорослих і своєю власною, коригуючи останню. Перші ж кроки такої дослідницької діяльності приводять до відкриттів у галузі структурного устрою рідної мови. Тому школа повинна дбайливо зберігати і цілеспрямовано розвивати такі первинні навички;

провідним лінгводидактичним принципом викладання української мови в школі повинно стати правило: «нічого не повідомляти школяру з того, що він уже знає!». Необхідно навчити його усвідомлювати те, чим він вже опанував інтуїтивно, формувати навички самопізнання, абстрактного мислення, уміння бачити взаємозв'язок явищ, що здавалися розрізненими, підводячи окремі

факти під більш загальні закономірності. Саме такі можливості надає курс рідної мови. Якщо для оволодіння закономірностями у хімії або фізиці необхідно зібрати і запам'ятати певну кількість фактів, то факти рідної мови вже зібрані. І в цьому величезна перевага курсу української мови порівняно з іншими предметами шкільної освіти. Саме на цьому акцентував С. Х. Чавдаров.

Чимало цінного вміщується у спадщині С. Х. Чавдарова стосовно розв'язання методологічних питань про цілі та завдання шкільного курсу української літературної мови.

Цілі і завдання будь-якого шкільного курсу є похідними від загальних цілей та завдань освіти і виховання, що висуваються суспільством перед школою. Методисти-предметники повинні визначити, яким чином даний шкільний курс сприятиме розв'язанню загальних цілей і конкретних завдань.

Курс української мови разом з курсом літератури здатні істотно сприяти досягненню загальних цілей, розв'язанню завдань сучасної шкільної освіти і виховання. Зокрема, формування і розвиток творчої особистості, здатної до самоосвіти і натхненної праці на основі духовності, оновленого відчуття патріотизму, цивільної самосвідомості.

У даному контексті С. Х. Чавдаров вказував, що навчання дітей рідною мовою має на меті: по-перше, розвинути в дітях ту природжену душевну здатність яку називають «дар слова»; по-друге, ввести дітей у свідоме володіння скарбами української мови і по-третє, засвоїти логіку цієї мови, тобто її граматичні закони у їх логічній системі.

Монофонічно до цих положень формулюються сучасні завдання курсу української мови в школі. Першим таким завданням є соціалізація особистості школяра, самовключення її у певний соціум як представника українського народу, нації, держави. Засвоюючи українську мову, молода людина стає носієм національного характеру, патріотом і громадянином. Цьому сприятиме не тільки зміст текстів української класичної літератури, але і усвідомлення специфіки української літературної мови, що відображає найтісніший зв'язок з

православною духовною культурою та історичні контакти українців з іншими етносами.

Надзавданням викладання української літературної мови у школі є створення оптимальних умов самозбереження, саморозвитку і розширеного відтворення текстів літературної мови. Необхідно виявляти та виховувати майбутніх майстрів українського слова. Таким шляхом досягається мета самозбереження і інтеграції українського народу, нації і держави.

Центральним завданням викладання української мови в школі є цілеспрямоване формування і розвиток мовної діяльності учнів. Зокрема,

аудіювання – від слухання з розумінням співбесідника (вчителя, доповідача, лектора) до уміння записувати, конспектувати текст;

розмова – від діалогічного і монологічного мовлення до риторики і ораторського мистецтва, вміння вести диспути;

читання з активною увагою і поглибленим розумінням на основі усвідомлення структури текстів прозаїчних і віршованих, художніх, публіцистичних науково-популярних, дидактичних, монологічних і діалогічних драматургічних, а також зразків ораторського мистецтва, щоденників та епістолярної літератури;

письмо – оволодіння навичками грамотного письма (списування та всебічний аналіз зразкових текстів, створення нотаток та виписок тощо), навички конспектування та викладу, читацький щоденник, анотація і відгук, особистий щоденник і листи, особисті дослідження складання текстів різних стилів і жанрів, вірші або пісні.

Розв'язуючи це центральне завдання, вчитель української мови сприятиме успішній соціалізації особистості учнів, формуванню навичок їх успішної інтеграції до будь-якої сфери суспільно-виробничої діяльності. Це своєю чергою стає засадами удосконалення екології української мови.

Безперечно, найважливішим завданням курсу української літературної мови є свідоме засвоєння структури мови, формування свідомого ставлення до

мовних явищ. Вивчення граматики розвиває самосвідомість людини, самоспостереження над власним душевним життям.

Усі означені положення та завдання сформульовані у навчально-методичних розробках С. Х. Чавдарова. На його думку, відкриття чекають клас на кожному уроці української мови. Наприклад, відшукали правильне, вдале порівняння, найбільш відповідне слово. І самі вивели правило правопису, «орфограму» про правопис.

У сучасну постіндустріальну епоху навички самостійного пошуку наукових істин надзвичайно важливі. Зараз, як ніколи, школа повинна переносити акцент з тренування пам'яті на виховання наукової інтуїції творчих і дослідницьких здібностей учнів.

Висновки. Отже, у процесі усвідомлення структури української мови школярі зможуть «відкрити» мінімальну одиницю мовної системи, опозицію зіставлення і взаємозв'язок споріднених явищ, побудувати об'єднання споріднених опозицій у кореляцію тощо. Оволодіння методом опозиційно-корелятивного аналізу сучасного мовознавства, обґрунтованого С. Х. Чавдаровим, сприятиме формуванню навичок системно-функціонального підходу як до явищ рідної мови, так і до реальної дійсності.

Таким чином, уроки рідної мови формуватимуть навички самоосвіти, дослідницьке і наукове мислення ХХІ століття.

1. Алексюк А.М. С.Х. Чавдаров, заслужений діяч науки Української РСР // Педагогіка. – К., 1967. – Вип. 5. – С. 141–147.
2. Бондар Л. Внесок СХ. Чавдарова в розвиток української педагогічної науки (до 110-річчя від дня народження) // Рідна школа. – 2002. – № 8/9. – С. 62–63.
3. Булаховський Л. Нариси з загального мовознавства. – 2-ге вид. випр. та доп. – К., 1959.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376с.
5. Грищенко М. М. Нариси з історії школи в Українській РСР. – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
6. Дзеверін О. Г. Розвиток історико-педагогічної науки в УРСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917–1957 рр.: Зб. наук. пр. – К., 1957. – Т. 4. – С. 135–189.

7. Історичні уроки в контексті сучасного реформування освіти. Круглий стіл „Сава Христофорович Чавдаров і розвиток української педагогічної науки та шкільництва ” // Рідна школа. – 2003. – № 1. – С. 62–66.
8. Лихачев Д. С. Письма о добром. – СПб., 1999. – С. 171–172.
9. Масальський В. І. Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР. – К.: вид-во КДУ імені Т.Г. Шевченка, 1962.
10. Чавдаров С. Х. Переказ ушколі. – К.: Радянська школа, 1936. – 32 с.
11. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі. – К.; Х.: Радянська школа, 1939. – 184 с.
12. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови в початковій школі. Підручник для педагогічних шкіл і посібник для вчителів початкової школи. Затв. НКО УРСР. – К.: Радянська школа, 1940. – 232 с.
13. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови (граматики і правопису) середній школі. Затв. НКО УРСР. – К.; Х.: Радянська школа, 1946. – 310 с.
14. Чавдаров С. Х. Українська мова. Підручник для 1 класу початкової шкapi. – К.: Радянська школа, 1944. – 64с.: мал.
15. Чавдаров С. Х. Українська мова. Підручник для початкової школи. Затв. НКО УРСР. – К.; М.: Радянська школа, 1945.
16. Чавдаров С. Х. Принципи радянської дидактики. – К.: Радянська школа; Х.: Мистецтво, 1949. – 91с.
17. Чавдаров С. Х. Принципи советской дидактики. – К.: Радянська школа, 1949. – 91 с.
18. Чавдаров С.Х. Українська мова. Підручник для II класу початкової школи. – К.: Радянська Україна, 1956. – 127 с.
19. Чавдаров С. Х. Українська мова. Підручник для IV класу початкової школи. – К.: Радянська школа, 1956. – 147 с.
20. Чавдаров С. Х. Українська мова. Підручник для восьмирічної школи. IV клас. – К.: Радянська школа, 1961. – 160 с.: іл.
21. Чепелев В. І. Видатний учений-педагог // Радянська освіта. – 1967. – 16 серпня.
22. Ярмаченко М. Д. Стан і завдання досліджень в галузі історії педагогіки // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – Вип. 3, т. 1. – С. 3–6.

Вікторія Палатна

С. Х. ЧАВДАРОВ ПРО НАУКОВУ ЕКСПЕРТИЗУ ПІДРУЧНИКІВ⁵²

Ситуація щодо підручникотворення, до певної міри схожа на сучасну, склалася в українській школі на початку 30-х років. Практика щорічного укладання підручників, частоті зміни програм та підходів до викладання окремих навчальних предметів була спрямована, на думку С. Чавдарова, проти підручника як такого і впливала з «теорії відмирання школи, з її нехтування теорії, систематичності в навчанні, а, отже, й стабільності». Стабільність, вважав Чавдаров, – це не консервативна стабільність підручників дореволюційної школи, а «стабільність, що поєднує нове зі старим, старе з новим, сталість із рухом». Ним запропоновано такі напрями експертизи підручників:

1. Аналіз змісту: оцінка ступеня науковості (фактура, сума явищ, фактів певної ділянки людського знання, інтерпретація, узагальнення); послідовність (перевірена практикою) та систематичність викладу; добір матеріалу за критеріями його соціальної значущості, значення для даної науки та навчальної цінності.

2. Аналіз принципів і техніки побудови: обсяг запропонованого матеріалу та його орієнтованість на чітко визначені одиниці часу (уроки, чверті); якість та посиленість вправ для самостійної роботи учнів, їх місце в структурі підручника; забезпечення повторення та закріплення знань; різномірні завдання, що роблять можливою індивідуальну роботу учнів.

3. Якість словесного оформлення: доступність лексики; яскравість, емоційна насиченість, жвавість; проблемність викладу.

4. Зовнішнє оформлення: якість ілюстрацій; відповідність шрифтів гігієнічним вимогам та їх чергування.

Чавдаров підкреслював, що об'єктивна, ґрунтовна, глибока та всебічна оцінка підручника може бути зроблена лише методами колективної роботи представників різних ділянок педагогічної науки: педологів, психологів і дидактів.

---

⁵² Друкується за виданням: Рідна шк. – 2003. – № 3. – С. 65.

Вивчати підручник, на думку педагога, можна як спеціально організовуючи дослідницьку роботу, так і в процесі використання його в практичній діяльності.

Наукове вивчення підручників має такі особливості:

орієнтація на масовий досвід (опитування учителів, анкети учнів, матеріали методкомісій шкіл);

виявлення зв'язку між роботою за певним підручником та використанням бібліотечних ресурсів школи;

врахування залежності показників від розташування школи, її бази, рівня кваліфікації педагогів та ін.

Матеріал для наукового вивчення підручників, писав С. Х. Чавдаров, може дати й їх громадське рецензування, влаштування спеціальних конференцій.

Запропоновані вченим рекомендації сьогодні можуть стати в пригоді людям, від яких залежить, щоб наші діти користувались якісними, змістово та методично грамотними навчальними книжками.

*Лідія Пироженко,
старший науковий співробітник
лабораторії історії педагогіки АПН України*

АКТУАЛЬНІ ІДЕЇ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ С. Х. ЧАВДАРОВА⁵³

Ознайомлюючись із методичними розробками Сави Христофоровича Чавдарова, підготовленими в 30-і, 40-і роки і пізніше, відчуваєш глибину наукового аналізу і можуть синтезу, тісний зв'язок із практичною роботою в школі, пристрасне слово громадянина і патріота.

Які ж саме ідеї, принципи, методи, методичні рекомендації, обстоювані Савою Чавдаровим, залишаються цінними і в наш час?

Передусім це ідеї систематичного засвоєння знань, на основі яких

---

⁵³ Друкується за виданням: Рідна шк. – 2003. – № 1. – С. 64–65.

мають бути сформовані міцні навички правильного читання, письма й усного мовлення; зв'язку розвитку мови із загальним розумовим розвитком учнів (уміння мислити логічно, послідовно); збагачення словника; розвитку мовної практики для забезпечення яскравості, образності, чіткості висловлювань; формування світогляду, діалектичного мислення; здійснення виховного впливу у процесі навчання мови.

Основоположними засадами побудови методики вчений вважає педагогічну теорію; вивчення й узагальнення досвіду вчителів-практиків; експериментування.

Розглядаючи граматику як навчальну дисципліну в історичному аспекті, Сава Христофорович аналізує її вивчення в Стародавній Греції, Римі, Київській Русі, аналізує підручники граматики Мелетія Смотрицького, Максима Грека, Михайла Ломоносова, Миколи Греча, вивчає погляди Федора Буслаєва, Олександра Потебні, Дмитра Овсянко-Куликовського та ін. Критикуючи формально-граматичний напрям у вивченні граматики, пропонує такі принципи побудови курсу:

I. Вивчення граматики ґрунтується на основі загальноосвітніх завдань (потрібно, щоб учні знали і розуміли факти мови, їх різноманітність, типове в них, їхню роль у нашій мові; мова повинна усвідомлюватися як реальна практична свідомість, соціальна за своїм походженням; засвоєння граматичних фактів слід побудувати на ув'язці мовних явищ з процесами мислення; вивчення граматичних явищ здійснювати на основі поєднання змісту й форми).

II. Викладання граматики вести на основі опанування мови для практичних потреб (необхідно навчати учнів свідомо використовувати лексичні і стилістичні засоби, навчити їх писати бездоганно з логічного, стилістичного, орфографічного і пунктуаційного поглядів).

III. Викладання граматики поєднати з виховними завданнями (для граматичних занять вибирати тексти художні, яскраві, емоційно насичені).

IV. При викладанні граматики враховувати вимоги методичного характеру (обирати методичні засоби, які краще відповідають характерові

мовного факту, враховувати вікові особливості учнів).

Особливо докладно вчений розглядає методи викладання граматики та орфографії, наголошуючи на органічному поєднанні індукції та дедукції, використанні порівняння (зіставлення, протиставлення), аналогії, аналізу й синтезу, класифікації, узагальнень, закономірностей у формі визначень. Підкреслює важливу роль наочності – таблиць, схем, малюнків, а також граматичного розбору, різних видів письмових робіт – вписування, списування, диктантів різного виду, переказів і творів, роботи учнів з підручником, використання словників тощо у вивченні граматики, орфографії.

Незважаючи на те, що вчений змушений був боротися проти примарного буржуазного націоналізму і класових ворогів, проголошувати сталінську ідею про злиття всіх національних мов в єдину, він зберіг живу душу доброї людини, готової прийти кожному на допомогу, своїми працями утверджував живі традиції української духовності.

Леонід Скуратівський,

канд. пед. наук, старш. наук. співроб.,

завідувач лабораторії навчання української мови

Інституту педагогіки АПН України

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ТА С. Х. ЧАВДАРОВ: НАУКОВІ ТА ОСОБИСТІ СТОСУНКИ⁵⁴

С. Х. Чавдаров належав до покоління людей з історично трагічною долею. Вони зростали, відбувались як фахівці, здобували наукові ступені у той час, коли працювала страшна машина, що перекручувала їх, змінювала світогляд, життєві позиції. Безсумнівно, С. Х. Чавдаров був людиною цієї системи, адже відгукувався на її ідеологічні замовлення, критикуючи тих, хто підпадав під колеса сталінської машини, зокрема В. Дурдуківського, С. Єфремова, Г. Іваницю. Проте з позицій сьогодення, знаючи, які то були страшні часи, засуджувати його за це не годиться – не етично. Навпаки, проникаєшся співчуттям до тих, хто, перебуваючи під величезним тиском, міг займатися педагогічною наукою, вихованням, розкривати свої педагогічні погляди, ідеї, іноді навіть езоповою мовою.

С. Х. Чавдаров проявляв себе як видатний педагог на перетині двох концепцій, коли відходила трудова школа, школа вільного розвитку, та починався перехід до школи в дореволюційному розумінні. В цей період нівелюються не тільки значні напрацювання, починаючи з 1906 року і до 20-х років ХХ ст. включно, а й навіть здобутки громадивців у створенні перших українських підручників. Тому С. Чавдарову довелося починати з нічого.

У час «хрущовської відлиги», періоду відносної демократизації, він зміг реабілітуватися передусім перед своїми колегами, товаришами 20-х – початку 30-х років, зокрема взявши участь у підготовці ювілейного збірника, присвяченого історії Київського університету. Ним написаний розділ «Розвиток педагогіки в Київському університеті», де найповніше, найоб'єктивніше, наче віддаючи належне, з теплотою висвітлена їхня діяльність. Тому, досліджуючи його навіть суто ідеологічно спрямовані історико-педагогічні праці, маємо вишукувати зерна істини і читати «між рядками».

В. О. Сухомлинський в особі С. Х. Чавдарова знайшов старшого друга і товариша, який, можна сказати, привів його до наукової педагогічної

---

⁵⁴ Друкується за виданням: Рідна школа. – 2003. – № 1. – С. 64.

діяльності, спонукав до написання кандидатської дисертації. Будучи молодим директором школи, В. О. Сухомлинський почав друкуватися в обласній і районній пресі. Відчуваючи в собі талант публіциста, маючи бажання рухатися далі, зв'язався з УНДПом, який на той час очолював С. Х. Чавдаров. У них були тісні, дружні стосунки, спілкувалися сім'ями. Пам'ятаю новорічний подарунок від родини Чавдарових, який, звичайно, вразив сільську дівчинку повоєнних років.

В архіві В. О. Сухомлинського зберігаються їхні листи. Вчені обмінювалися думками щодо актуальних питань розвитку педагогіки і школи. Пригадую, що наприкінці 50-х років, коли Саву Христофоровича критикували, і ця критика почалася навіть із Москви, Василь Олександрович опублікував на його захист і в підтримку статтю. При написанні дисертаційного дослідження В. О. Сухомлинським С. Х. Чавдаров, хоча і не був його керівником, проте допомагав йому, сприяв становленню Сухомлинського-науковця. Пригадується випадок, я на той час уже працювала в УНДПі, коли до Інституту завітала родичка С. Х. Чавдарова і запропонувала його архів. У ньому були майже всі книжки В. О. Сухомлинського з посвятою: «Дорогому Саві Христофоровичу, моему вчителеві на згадку про цінні роки».

Насамкінець зазначу, що життя С. Х. Чавдарова – це наша історія, з усіма її поворотами долі, іноді напрямиами хибними, а іноді тими, що відкривали нові й продуктивні наукові шляхи. Тому, об'єктивно аналізуючи його спадщину, мусимо робити це обережно, пам'ятаючи прої складні часи, в які довелося жити, так плідно працювати і так багато зробити С. Х. Чавдарову.

*Ольга Сухомлинська,
д-р пед. наук, проф., академік-секретар Відділення загальної педагогіки і
філософії освіти НАПН України*

Додаток 3.

З епістолярної спадщини С. Х. Чавдарова та В. О. Сухомлинського

Дорогий Сава Христофорович!⁵⁵

Немає слів, щоб висловити Вам гарячу подяку за поздоровлення з приводу обрання мене членом-кореспондентом АПН РРФСР. І не тільки за поздоровлення, а й за ту всю допомогу, яку подали Ви, Григорій Михайлович, Юрій Павлович і весь колектив науково-дослідного інституту педагогіки під Вашим керівництвом. Без цієї допомоги не була б можлива моя наукова діяльність.

Хочеться ще більше працювати для нашої радянської школи і науки. Зараз я закінчив роботу над великим рукописом – «Виховання комуністичного ставлення до праці у школярів». Це підсумок багаторічної праці. Книга разів у два більша, ніж «Виховання колективізму». Хотілося б опублікувати її на Україні, на українській мові. І книгу «Воспитание коллективизма» я хотів було опублікувати на українській мові. І те, що вона опублікована не на українській мові, залежить не від мене. Взагалі з приводу книги «Виховання комуністичного ставлення до праці» я б хотів особисто поговорити з Вами.

Працюю зараз над трьома рукописами: «Воспитание нравственных достоинств у школьников», «Воспитание советского патриотизма у школьников» і «Духовная жизнь воспитанников в годы отрочества и юности». Першу роботу думаю завершити до кінця 1957 р., друга вже майже закінчена, третя – ще тільки обдумується.

Як тільки приїду до Києва, хочу зустрітися з Вами, поговорити про творчі плани. Задумів дуже багато.

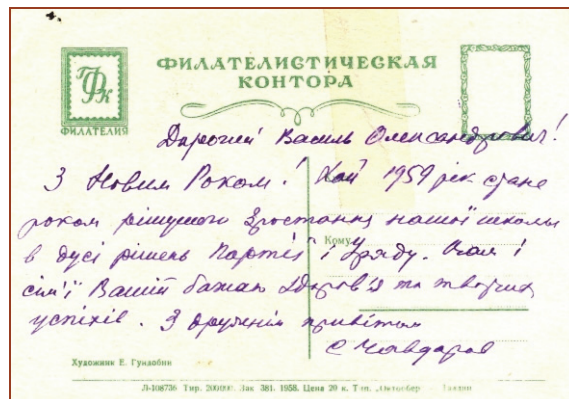
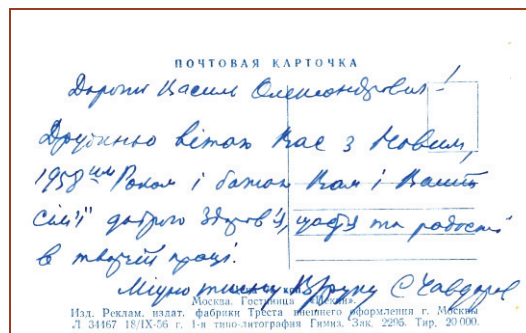
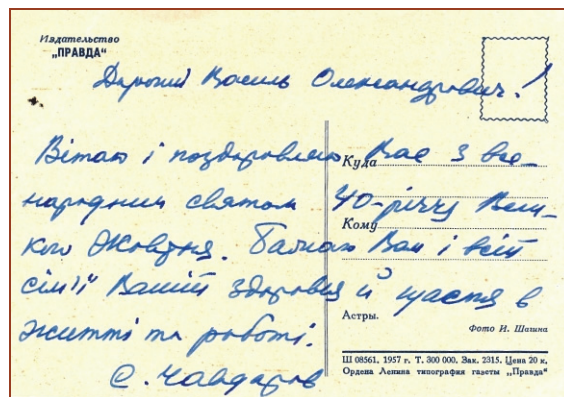
Маю упевненість у тому, що в найближчий час буду вітати

(лист не закінчений)

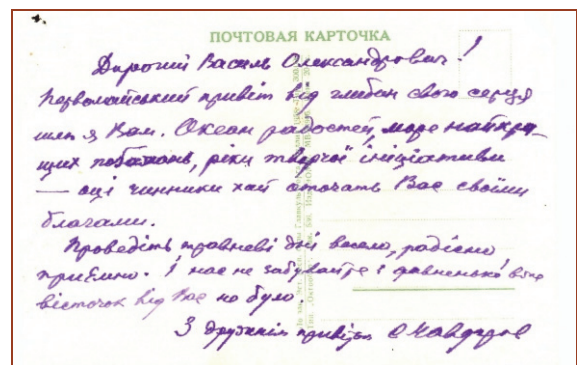
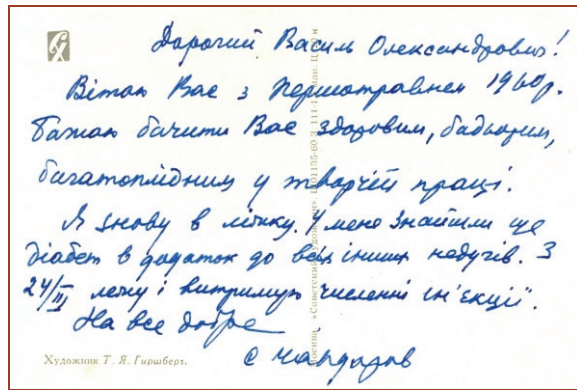
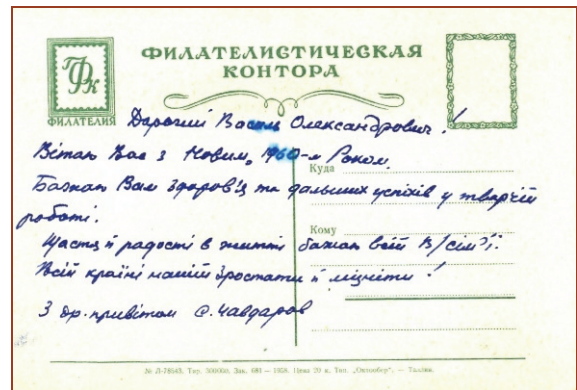
---

⁵⁵ Друкується за виданням: 3 неопублікованих листів В. О. Сухомлинського // Рід. школа – 1993. – № 8. – С. 36.

Вітальні листівки В. О. Сухомлинському

САВА ХРИСТОФОРОВИЧ ЧАВДАРОВ

Біобібліографічний покажчик

Упорядники:

Пономаренко Л. О.

Пєєва С. П.

Айвазова Л. М.

Науковий консультант – Березівська Л. Д.

Науковий редактор – Рогова П. І.

Рецензенти:

Побірченко Н. С.

Бондар Л. С.

Бібліографічний редактор - Пономаренко Л. О.

Літературний редактор - Білоцерківець І. П.

Підписано до друку 15.10.2012 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,75.
Обл.-вид. арк. 24,65. Наклад 300 прим. Замовлення № 360.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.

Видавництво ТОВ «Нілан-ЛТД»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21а.
тел.: (0432) 69-67-69, 52-82-78
e-mail: tvory2009@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.